

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского
национального университета

•

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Том 15. Випуск 9

Психологія

2010

УДК 159.9

Редакційна колегія журналу:

В. А. Сминтина (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Є. Л. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. Н. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **Л. М. Голубенко**, **В. В. Заморов**, **І. М. Коваль**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **В. І. Труба**, **А. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія випуску:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **В. Ф. Прісняков**, д-р техн. наук; **Ж. П. Вірна**, д-р психол. наук; **Л. В. Засекіна**, д-р психол. наук; **В. Й. Бочелюк**, д-р психол. наук; **Т. В. Сак**, д-р психол. наук; **В. У. Кузьменко**, д-р психол. наук; **Р. М. Макаров**, д-р пед. наук; **О. С. Цокур**, д-р пед. наук

Відповідальний секретар випуску: **О. І. Крошка**, канд. психол. наук

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Затверджено Постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Протокол № 6 від 30 березня 2010 року.

Адреса редколегії:

65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

Белоусова Р. В. Індивідуально-типові особливості комунікативної креативності осіб з певними емоційними диспозиціями	4
Булгакова В. О. Соціальні ролі керівника організації очима сучасної молоді	12
Гульбе О. А. Категорія “професійна свідомість” викладача вищої школи в психології професіоналізму педагогічної праці	19
Дробот О. В. Семантичні коди професійної культури менеджера	27
Душка А. Л. Роль родителів в соціалізації особого ребенка	35
Зарицька В. В. Самоконтроль емоцій у структурі емоційного інтелекту	43
Киреева З. А. Системный подход в изучении отражения времени	53
Крошка О. І. Специфіка емоційно-оцінного ставлення до себе на 17 році життя	62
Мидько А. А. Феномен безнадежности и гендерный тип суицидальности в связи с факторно-аналитической структурой личности	71
Навоєва Н. І. Відчуття в загальній системі процесу пізнання	85
Перепятенко О. Л. Психологические особенности личностного развития женщин периода зрелости	94
Смолинская О. В. Полоролевой конфликт в созависимых отношениях	104
Успенський В. М. Схожість у портреті: психологічні аспекти	110
Фучеджи Д. В. Проблема особистісної харизматичності в сучасній психологічній науці	122
Чернявська Т. П. Психологічні складові успішності особистості в бізнес-діяльності	129
Шевченко М. М. Формування креативності студентів-психологів	138

Р. В. Белоусова

кандидат психологічних наук,
в. о. доцента кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, м. Одеса

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОВІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ
КРЕАТИВНОСТІ ОСІБ З ПЕВНИМИ ЕМОЦІЙНИМИ ДИСПОЗИЦІЯМИ**

У статті розглядаються особливості комунікативної креативності у осіб з різними мономодальними та полімодальними типами емоційності. Встановлено, яким чином певні емоційні диспозиції впливають на специфіку комунікативної креативності.

Ключові слова: емоційність, емоційні диспозиції, комунікативна креативність.

В даній статті представлена специфіка комунікативної креативності осіб з різним типом емоційності, тобто наведені результати дослідження індивідуальних відмінностей за емоційністю, що проявляються в особливостях комунікативної креативності.

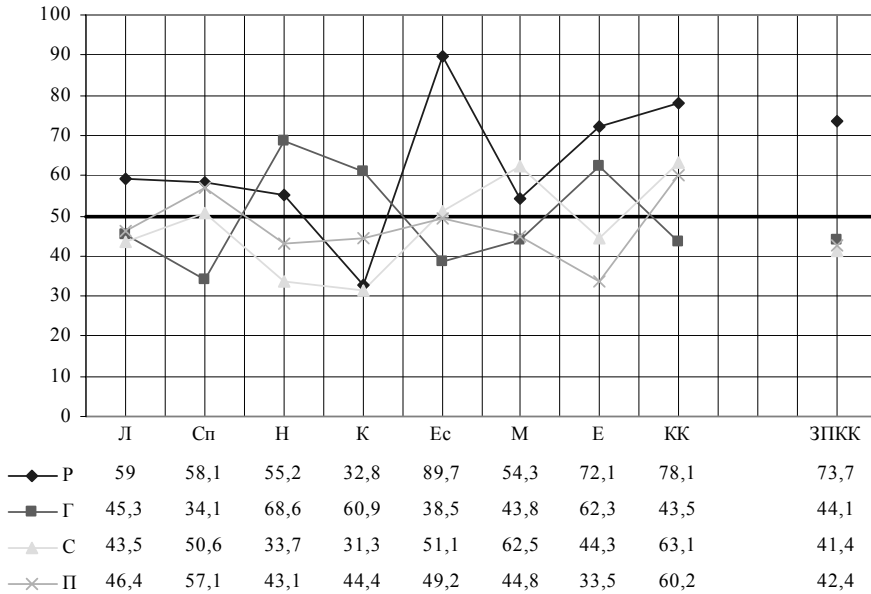
На початку даного дослідження нами попередньо було виділено групи досліджуваних з мономодальними (стійке домінування однієї з емоційних модальностей) та полімодальними (домінування декількох емоційних модальностей) типами емоційності. Далі досліджувалися особливості комунікативної креативності у представників даних типів.

Відбір представників з помітною перевагою окремих типів емоційності відбувався на основі даних, що були отримані за допомогою самооціночного чотирьохмодального опитувальника емоційності, спостережень за поведінкою досліджуваних та бесід з ними. Процедура відбору даних представників здійснювалась методом "асів". Перевага певної емоційної якості, тобто домінування однієї з чотирьох або декількох емоцій над іншими, констатувалось у тих досліджуваних, у яких високий бал (значення відповідає 75-му перцентилю та вище) по одній модальності сполучався з низьким (значення відповідає 25-му перцентилю та нижче) по інших [3].

Спираючись на результати теста-опитувальника комунікативної креативності досліджуваних — представників кожного мономодального типу, ми побудували усереднені профілі комунікативної креативності. Дослідження якісно-кількісних сполучень показників комунікативної креативності кожної групи досліджуваних, відображених в їх зведених профілях, дозволить не тільки вивчати специфіку прояву даної властивості у представників груп, що розглядаються, але й порівнювати отримані профілі між собою.

Такий підхід дасть можливість виявити як схожість, так і відмінності в проявах комунікативної креативності представників кожного типу емоцій-

ності. Профілі комунікативної креативності осіб, що відрізняються мономодальним типом емоційності, представлено на малюнку 1.

Мал. 1 Профілі комунікативної креативності осіб з мономодальними типами емоційності

На даному малюнку зображено профілі комунікативної креативності чотирьох груп досліджуваних: Р — група з домінуванням емоцій патерну “радість”, Г — група з домінуванням емоційної модальності “гнів”, С — група з домінуючою модальністю “страх”, П — група з домінуванням емоцій патерну “печаль”. На осі Х розташовані показники комунікативної креативності, на осі Y — їх значення, що виражені в процентилях. Графіки мають вигляд кривих, які поєднують значення кожного параметра комунікативної креативності. Середня лінія ряду проходить через точку в 50 процентилях. Під графіком представлені усереднені значення показників комунікативної креативності кожної з груп, що ми розглядали.

Аналіз профілів, у відповідності до вищевикладеного, будемо проводити в два етапи. Спочатку порівнюємо профілі між собою для з’ясування значущих відмінностей між однойменними показниками, далі проаналізуємо кожен профіль окремо для отримання інформації про специфіку комунікативної креативності представників виділених груп досліджуваних (типів емоційності).

А) Насамперед, звертає на себе увагу той факт, що профілі, які аналізуються, склали дві пари, які за координатами більшості показників начебто “дзеркально” відображають один одного відносно середньої лінії ряду. Це профілі комунікативної креативності представників груп (типів емоційності) “гнів” та “страх”, з одного боку, і профілі груп “радість” та

“печаль” — з іншого. Відмінності між однойменними показниками комунікативної креативності в парах профілів, що порівнюються, підтверджені *t*-критерієм Стьюдента майже по всіх показниках. Дані результати, на наш погляд, можуть свідчити, як мінімум, про дві речі. По-перше, підтверджуються факти біполярності емоційних модальностей “радість” — “печаль”, “гнів” — “страх”, отримані в ряді робіт інших авторів [1, 2].

По-друге, ця полярність виявляється в особливостях комунікативної креативності, показники якої “зосереджуються” в просторі полюсів, що відповідають модальності, яка їх поєднує. Але особливо важливо те, що показники комунікативної креативності, які порівнюються попарно, також представлені протилежними полюсами, що підтверджує біполярність змісту кожного показника. Можна сказати, що певна емоційна модальність пов’язана з характеристиками (показниками) комунікативної креативності тих полюсів, які співпадають з нею за своєю психологічною сутністю (прийняття — неприйняття об’єкту, позитивне — негативне ставлення до нього, активний — пасивний спосіб взаємодії з ним).

Б) Для вивчення специфіки комунікативної креативності представників кожної з виділених груп досліджуваних (типів емоційності) проаналізуємо якісно-кількісне сполучення показників між собою в кожному профілі.

Насамперед, важливо відмітити, що найбільш вираженою рисою для “радісників” є емоційна стійкість, котра характеризується здатністю до мобілізації, до керування своїм емоційним станом, до контролювання власною експресивністю та поведінкою. У представників даного типу емоційна стійкість (Ес⁺) поєднується з вмінням захоплювати спілкуванням інших людей, створювати легку, невимушену атмосферу навколо себе (КК⁺). Їх виразність у спілкуванні яскрава за рахунок багатой жестикуляції, міміки, різноманітного інтонаційного репертуару (Е⁺). Вони доброзичливі, здатні до співпраці, розумних вчинків (К⁻). В цілому легко спілкуються (Л⁺), прагнуть до вирашного самоподання (СП⁺), вільні у визначенні лінії своєї поведінки (Н⁺).

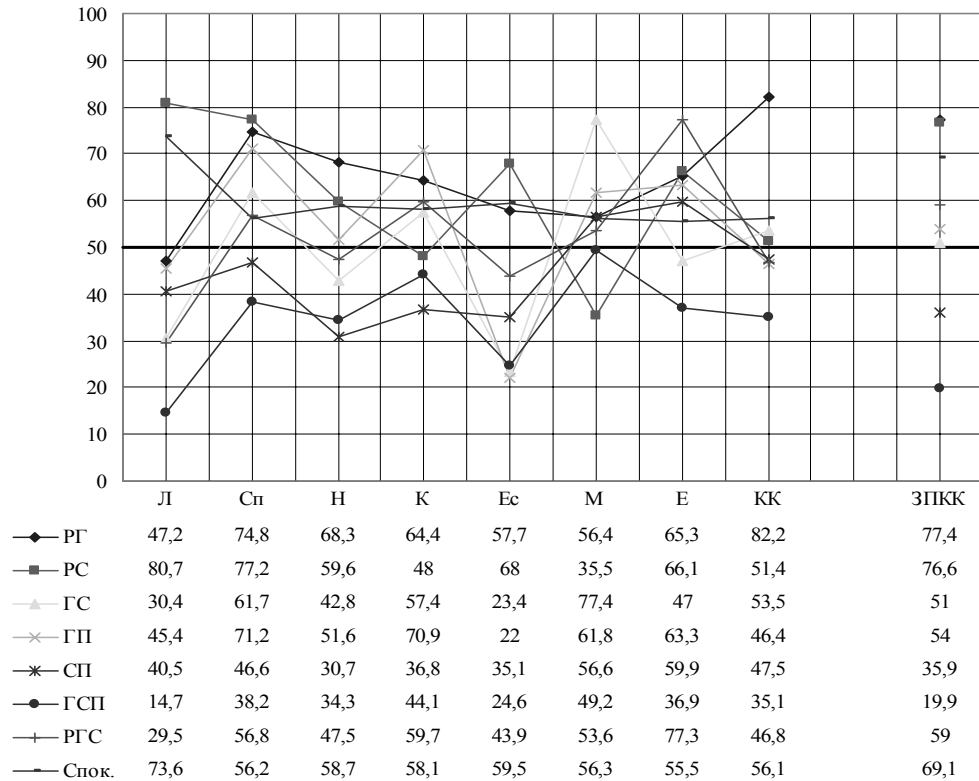
Особи з домінуванням емоційної модальності “гнів” характеризуються, в першу чергу, свободою думок і вчинків, вони прагнуть до незалежності від оцінок оточуючих, мало звертають увагу на враження, яке вони в дану мить справляють на інших людей. Відстоюючи свою позицію, вони часто не приховують свої емоційні переживання, при цьому бурхливо жестикулюють (Е⁺), проявляють нестриманість, нетерплячість (Ес⁻). Вони схильні до конфліктності (К⁺), їм не завжди вдається конструктивно будувати стосунки (КК⁻), що періодично призводить до виникнення труднощів у спілкуванні (Л⁻).

Особи, у яких переважають емоції патерну “страх”, у спілкуванні переважно характеризуються вираженою лагідністю і поступливістю (К⁻), схильні керуватися судженнями оточуючих (Н⁻); незважаючи на це, їх відрізняє високий рівень знань про способи та особливості комунікації (КК⁺), і в разі необхідності вони можуть це використовувати в своїх інтересах (М⁺). У спілкуванні в них можливі труднощі (Л⁻), вони проявляють деяку скутість (Е⁻) і відрізняються нестабільним емоційним станом (Ес).

Представників груп з домінуванням емоційної модальності “печаль” характеризує деяка скуπισь мимики та жестів, вони в цілому стримані в зовнішньому вираженні своїх емоційних переживань (Е⁻). При цьому вони демонструють високу компетентність стосовно нюансів спілкування (КК⁺), здатні позиціонувати себе і свої інтереси (Сп⁺) у поєднанні з лагідністю у взаємовідносинах з іншими людьми (К⁻), прийняттям норм, рамок спілкування (Н⁻). В цілому, незважаючи на труднощі, що періодично виникають у спілкуванні (Л⁻), вони віддають перевагу відкритим відносинам (М⁻).

Окрім моноmodalьних типів емоційності, в даній виборці були виділені поліmodalьні типи: РГ (радість, гнів), РС (радість, страх), ГС (гнів, страх), ГП (гнів, печаль), СП (страх, печаль), ГСП (гнів, страх, печаль), РГС (радість, гнів, страх). Особливу групу, яку ми також розглядаємо як “емоційний тип”, складають досліджувані, що показали середні результати за всіма модальностями; умовно ця група названа нами “спокій” (Спок.) [3].

На малюнку представлені профілі комунікативної креативності осіб з поліmodalьними типами емоційності.

Мал. 2. Профілі комунікативної креативності осіб з поліmodalьною емоційною диспозицією

На малюнку зображені профілі: РГ — профіль груп досліджуваних з вираженими емоціями патерну “радість” та “гнів”; РС — профіль досліджуваних з вираженими емоційними модальностями “радість” та “страх”; ГС — профіль осіб, у яких переважають емоції патерну “гнів” та “страх”; ГП — профіль осіб з домінуванням емоцій, що відносяться до патернів “гнів” та “печаль”; СП — профіль груп досліджуваних з домінуючими емоціями “страх” та печаль”; ГСП — профіль груп досліджуваних з вираженими модальностями “гнів”, “страх”, “печаль”; РГС — профіль груп досліджуваних з вираженими емоціями патернів “радість”, “гнів”, “страх”; Спок. — профіль досліджуваних, що показали середні результати за всіма модальностями.

В цілому спостерігається широкий розкид значень показників комунікативної креативності у вказаних групах. При цьому ми можемо бачити, що профіль групи РС є дзеркальним відображенням профілю ГС, подібну картину демонструють і профілі ГСП і Спок.

Полімодальний тип емоційності РГ відрізняється тим, що взаємодія його представників з іншими людьми базується, насамперед, на високому рівні комунікативної компетентності (КК⁺) у спілкуванні, що, вірогідно, зумовлено загальною схильністю даних досліджуваних до активності у спілкуванні, а також спирається на знання основ комунікації, на генерування нових, несподіваних засобів взаємодії з оточуючими. Особливість спілкування осіб даного типу заключається у прагненні до самовираження (Сп⁺) засобами, що визначаються не соціальними установками, очікуваннями (Н⁺), а відкритістю та відсутністю бар’єрів на шляху внутрішніх спонукань (Е⁺). Під час зіткнення з зовнішніми перепонами представниками типу РГ демонструється конфліктна поведінка (К⁺). Така поведінка включає відносну емоційну стійкість у спілкуванні (Ес⁺) та епізодичне вживання маніпулювання (М⁺).

Відмінною рисою комунікативної креативності представників емоційного типу РС є те, що вони відчувають різноспрямований вплив емоцій патерну “радість” та емоцій патерну “страх”, внаслідок чого їх активність пов’язана з обережністю. Позитивний настрій представників даного типу, отриманий від модальності “радість”, доповнюється стурбованістю відчуттями, станом партнера по спілкуванню і тим, наскільки сам він правильно зрозумілий іншими. Подібне уважне ставлення до спілкування приводить до прояву таких якостей, як легкість у спілкуванні (Л⁺) і схильність до самопрезентації (Сп⁺). Дане поєднання сприяє більш легкому прояву спонтанності, оригінальності у спілкуванні (ЗПКК⁺), яка в свою чергу, дозволяє робити самоподачу більш яскравою, цікавою.

Особи з типом емоційності РГ здатні до високої емоційної мобілізованості у спілкуванні (Ес⁺), при цьому свої переживання вони виражають експресивно (Е⁺), не приховуючи їх від оточуючих. Також вони можуть бути охарактеризовані як не схильні до маніпулювання (М⁻), незалежні (Н⁺), самостійно вкрай рідко виступають провокаторами конфліктів (К⁻), комунікативно компетентні (Кк⁺).

Поєднання емоційних диспозицій “гніву” та “страху” може зумовити вихід на передній план у осіб з типом емоційності ГС схильності до мані-

пулювання (M^+), яка компенсує відсутність емоційної стабільності (E_c^-) та легкості у спілкуванні. Інші ж її якості додатково забезпечують схильність до маніпулювання. Дані особи стурбовані враженням, яке вони справляють на оточуючих (Sp^+), що може стати основою для маніпулювання іншими. Конфліктність (K^+), яка властива патерну “гнів”, у даному випадку не знаходить прямого виходу завдяки залежності (H^-), яка пов’язана з емоціями патерну “страх”, деякої стриманості, невиразності (E^-) і виявляється не в прямому зіткненні з опонентом, а в прагненні маніпулятивно підійти до рішення проблеми, чому сприяє також емоційна нестійкість у спілкуванні. У цьому випадку слабо задіяні такі якості, як комунікативна компетентність (Kk^+) і комунікативна креативність ($ЗПКК^+$).

Профіль осіб з домінуванням емоційних модальностей ГП (“гнів” — “печаль”) добре підходить для опису психологічного портрету людини в стані образи. Поєднання емоцій даних патернів нагадує реакцію на фрустрацію (гнів) на тлі переживання втрати (печаль). Дані особи відрізняються надто вираженою емоційною нестійкістю у спілкуванні (E_c^-) у зв’язку з відсутністю зовнішньої та внутрішньої опори, при цьому вони знаходяться у постійному пошуку підтримки та схвалення, що підвищує значення самопрезентації (Sp^+) у їх житті. Однак властиві їм конфліктність (K^+) та нестриманість (E^+) ускладнюють контакти з оточуючими людьми, заважають отриманню порозуміння і ще більш підсилюють емоційну нестійкість. Ці труднощі у спілкуванні дещо пом’якшуються схильністю до маніпулювання (M^+) та незалежністю (H^+).

У осіб, у яких переважає емоційна диспозиція СП (“страх” — “печаль”), провідною якістю є залежність (H^-), яка викликана переживанням важливості втрачених зв’язків та стурбованістю можливими подальшими втратами і служить для встановлення тісних контактів зі значущими іншими. Подібна різноспрямованість переживань (печаль — на минуле, страх — на майбутнє) призводить до вираженої емоційної нестійкості (E_c^-) та проблем у взаємодії з теперішнім. У зв’язку з цим їм властива невпевненість, покірливість (K^-) та стереотипна, одноманітна побудова взаємовідносин з оточуючими (E_c^-), яка сполучена з тенденцією виражати назовні свої негативні переживання (E^+). Певні труднощі у спілкуванні ($Л^-$), байдужість до самопрезентації (Sp^-) та недостатня комунікативна компетентність компенсуються у них схильністю до маніпулювання (M^+).

Поєднання емоційних модальностей ГСП (“гнів”, “страх”, “печаль”) характеризується вираженою емоційною нестійкістю, яка виявляється в легкому переході від стану пригніченості (печалі) до стану збудженості (страху або гніву). Імовірно, така комбінація патернів емоцій служить причиною різко виражених труднощів у спілкуванні і сильно обмежує прояв комунікативної креативності. Особи даного типу відчувають труднощі у розумінні себе та інших (Kk^-), що призводить до пошуку об’єктів, які дають стабільність і розуміння (H^-). Скутість у прояві своїх переживань (E^-) обмежує можливість самопрезентації (Sp^-). Однак у зв’язку з залежністю потреба у прийнятті існує, і її роль виконує підкреслена відсутність продуманої самопрезентації, що іноді може мати відтінок маніпулювання (M^-).

Коли умови взаємодії з оточуючими сприймаються такими індивідами як нефруструючі, вони покірливі, утримуються від прояву ініціативи (K^-) і необхідності брати на себе відповідальність (H^-).

Особи з емоційною диспозицією РГС відчують постійне спонукання до вираження актуальних емоцій, що виявляється в надмірній експресивності (E^+). Інтенсивність емоційних поривів патернів ГС, можливо, доповнюється переживанням тривоги (C) з приводу взаємодії з об'єктом, наділенням його погрожуючими рисами, що значно збільшує труднощі у спілкуванні (JL^-) на фоні властивої їм конфліктності (K^+). У даному випадку оптимізатором комунікації виступає їх здатність знаходити різноманітні шляхи досягнення мети за рахунок підкорення інших своєю енергійністю, самобутністю (Sp^+). Також вони відрізняються низькою толерантністю до фрустрацій (Ec^-) і задля зниження напруги можуть вдаватися до маніпулювання (M^+), тому що довірливе розв'язання ситуації їм не уявляється можливим (Kk^-). Вони відчують деяку залежність (H^-) від прояву протидії їм іншими і не спроможні на це не реагувати.

Представники групи "спокій" (Спок.) демонструють високий рівень легкості у спілкуванні (JL^+) з вираженою комунікативною креативністю. Інші показники (Sp^+ , H^+ , K^+ , Ec^+ , M^+ , E^+ , Kk^+) мають середній ступінь вираженості і являються у поведінці залежно від вимог ситуації.

Таким чином, якісний аналіз дозволив не тільки виявити загальні тенденції у осіб з певною емоційною диспозицією (пошук типового), але й вивчити специфіку комунікативної креативності у кожного досліджуваного окремо (пошук індивідуального).

Література

1. Палей А. И. Модальностная структура эмоциональности и когнитивный стиль // Вопросы психологии. — 1982. — № 2. — С. 109–115.
2. Плоткин А. А. Соотношение базальных модальностей в структуре эмоциональности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — М., 1983. — 24 с.
3. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. — Одесса: Хорс, 1995. — 334 с.
4. Санникова О. П. Феноменология личности: Выбранные психологические работы. — Одесса: СМІЛ, 2003. — 256 с.

Р. В. Белоусова

канд. психол. наук, и. о. доцента кафедры общей и дифференциальной психологии

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского, г. Одесса

**ИНДИВИДУАЛЬНО-ТИПИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
КОММУНИКАТИВНОЙ КРЕАТИВНОСТИ ЛИЦ С ОПРЕДЕЛЕННЫМИ
ЭМОЦИОНАЛЬНЫМИ ДИСПОЗИЦИЯМИ**

Резюме

В статье рассматриваются особенности коммуникативной креативности у лиц с разными мономодальными и полимодальными типами эмоциональности. Установлено, каким образом определенные эмоциональные диспозиции влияют на специфику коммуникативной креативности.

Ключевые слова: эмоциональность, эмоциональные диспозиции, коммуникативная креативность.

R. V. Belousova

candidate of psychological sciences, p.o. assistant of professor

K. D. Ushinskiy Southern National Pedagogical University

**COMMUNICATIVE CREATIVITY INDIVIDUALLY-TYPICAL
FEATURES AT PERSONS WITH CERTAIN EMOTIONAL
DISPOSITIONS**

Summary

In article communicative creativity features at persons with different monomodal and polymodal types of emotionality are considered. It is established, how certain emotional dispositions influence on communicative creativity specificity.

Key words: emotionality, emotional dispositions, communicative creativity.

В. О. Булгакова

Краматорський економіко-гуманітарний інститут, м. Краматорськ

СОЦІАЛЬНІ РОЛІ КЕРІВНИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ОЧИМА СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті розглядається проблема соціальних ролей керівника, ставлення сучасної молоді до керівників організацій. Даний аналіз сучасних теорій соціальних ролей, наведена класифікація типів лідерства. Більш уваги приділено класифікації ролей керівника. Показано результати дослідження соціальних ролей керівника організації та ставлення студентів до певної соціальної ролі.

Ключові слова: соціальна роль, керівник організації, організація, особистість, підприємець, лідер, лідерство, “соверен”, “патріархальний повелитель”, “ватажок”, “тиран”, “організатор”, “спокусник”, “герой”, “поганий приклад”, “кумир”, “ізгой”, “козел відпущення”, амбіції, сучасна молодь, групові цінності.

Постановка проблеми. У наш час з’явилося багато підприємців. Це спровокувало сплеск хвилювань серед молодіжного середовища. Багато хто бажає стати керівником, організатором і керувати персоналом. Проте не кожна людина зможе стати хорошим керівником, навіть якщо вона цього хоче, оскільки одного бажання не досить для того, щоб бути керівником, лідером, підприємцем.

Наразі, у часи фінансово-економічної кризи, люди прагнуть стабільності, прибутку та розуміють, що, працюючи на когось, потрапляють до нього в залежність і не можуть так більше жити, тому що жити за зростаючими цінами не в змозі, а заробітну платню керівництво не підвищує. Тому багато громадян змушені триматись за місце, чекаючи кращих часів і зростання заробітної платні. Натомість є й такі громадяни, котрі не згодні так жити, котрі бачать у собі сили, потенціал, щоб самим відкрити власну справу і заробляти гроші.

Слід зазначити, що ті громадяни, котрі прагнуть розпочати власну справу, котрі бачать у собі підприємницькі якості, не завжди можуть втілити їх у життя, стати підприємцем та керівником. Але є й такі громадяни, котрі насправді володіють потрібними якостями, але в силу невіри в себе не реалізуються як приватні підприємці-керівники. Саме цьому й присвячене наше дослідження. А метою статті є бажання показати, як молодь ставиться до соціальної ролі “керівник” та чи бачить сучасна молодь себе у ролі керівника.

Соціальні ролі є обов’язковою складовою життя від того, які ролі грає людина, залежить те, як вона влаштується в житті та проживе його.

Соціальні ролі — сукупність вимог, що пред’являються індивідові суспільством. Це сукупність дій, які повинна виконати людина, що має

даний статус у соціальній системі. У людини може бути безліч ролей. Коли відбувається суперечність двох ролей, має місце рольовий конфлікт [5, с. 62–64]

Аналіз останніх досліджень. Т. Парсенс запропонував 5 характеристик будь-якої ролі: емоційна — одні ролі вимагають емоційної стриманості, інші — розкутості; спосіб отримання — наказані і завойовані; масштаб — частина ролей суворо відокремлена, частина — розмита; формалізація — діяльність у суворо встановлених рамках або довільна; мотивація — особистий прибуток, суспільне благо і т. д. [6, с. 178].

Соціальна роль складається з рольового очікування та виконання цієї ролі.

Ч. Кулі запропонував теорію суспільного дзеркала. Суть цієї теорії: порівняння себе з іншими у людини з'являється власна думка на основі оцінок інших людей. Формування оцінки пов'язане з винагородою. Вчинки, до яких заохочуються людина, можуть отримати подальший розвиток. Ми аналізуємо, як до нас ставляться люди. Ми аналізуємо, як ми ставимось до цієї оцінки. Ми аналізуємо, як ми реагуємо на цю оцінку [4, с. 327].

Постановка завдань. Мета статті: висвітлити соціальні ролі керівника на основі дослідження його соціальних ролей очима сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу. Соціальна роль — це нормативно схвалений образ поведінки, очікуваний від кожної людини, що займає конкретне місце в суспільстві. Ці очікування, що визначають загальні контури соціальної ролі, не залежать від свідомості і поведінки конкретного індивіда. Вони даються йому як щось зовнішнє, більш-менш обов'язкове. Їх суб'єктом є не індивід, а суспільство або якась конкретна соціальна група.

Саме те, наскільки поведінка особи відповідає очікуванням, служить критерієм оцінки виконання ним даної соціальної ролі [5, с. 62–64]. Оскільки ми розглядаємо соціальну роль “керівник”, слід сказати декілька слів про лідерство, тому що керівник, в першу чергу, — лідер. Лідерство — здатність робити вплив як на окрему особу, так і на групу, направляючи зусилля на досягнення цілей організації. Під впливом розуміють таку поведінку людини, яка вносить зміну до поведінки, відносин, відчуттів іншої людини [1, с. 352].

Соціально-психологічна структура колективу завершується висуненням лідерів у малих групах і в цілому в колективі. Лідерство — це природний соціально-психологічний процес у групі, побудований на впливі особистого авторитету людини на поведінку членів групи. З. Фрейд розумів лідерство як двоєдиний психологічний процес: з одного боку, груповий, з іншого — індивідуальний. У основі цих процесів лежить здатність лідерів притягати до себе людей, несвідомо викликати відчуття захоплення, обожнювання, любові. Поклоніння людей одній і тій же особі може зробити цю особу лідером.

У соціальній психології виділяють десять типів лідерства:

“Соверен”, або “патріархальний повелитель”. Лідер в образі строгого, але улюбленого отця, він здатний подавити або витіснити негативні емоції

і вселити людям упевненість у собі. Його висувують на основі любові і поважання.

“Ватажок”. У ньому люди бачать вираз, концентрацію своїх бажань, відповідних певному груповому стандарту. Особа ватажка — носій цих стандартів. Йому прагнуть наслідувати в групі.

“Тиран”. Він стає лідером, тому що вселяє в тих, що оточують відчуття покори і несвідомого страху, його вважають найсильнішим. Лідер-тиран — домінуюча, авторитарна особа, його зазвичай бояться і підкоряються йому.

“Організатор”. Він виступає для членів групи як сила для підтримки “Я-концепції” і задоволення потреби кожного, знімає відчуття провини і тривоги. Такий лідер об’єднує людей, його поважають.

“Спокусник”. Людина стає лідером, граючи на слабкостях інших. Він виступає в ролі “магічної сили”, надає вихід на зовні пригніченим емоціям інших людей, запобігає конфліктам, знімає напругу. Такого лідера обожнюють і часто не помічають усіх його недоліків.

“Герой”. Жертвує собою заради інших; такий тип виявляється особливо в ситуаціях групового протесту — завдяки його хоробрості інші орієнтуються на нього, бачать в ньому стандарт справедливості. Лідер-герой захоплює собою людей.

“Поганий приклад”. Виступає як джерело заразливості для безконфліктної особи, емоційно заражає інших.

“Кумир”. Вабить, притягає, позитивно заряджує оточення, його люблять, обожнюють та ідеалізують.

Типи лідерів “Ізгой” та “Козел відпущення”, по суті, — антилідери, вони є об’єктом агресивних тенденцій, завдяки яким розвиваються групові емоції. Часто група об’єднується для боротьби з антилідером, та варто йому зникнути, як група починає розпадатися, оскільки пропав загальногруповий стимул.

Загальне лідерство в групі складається з компонентів: емоційного, ділового та інформаційного. “Емоційний” лідер (серце групи) — це людина, до якої кожна людина в групі може звернутися за співчуттям, “поплакатися в жилетку”. З “діловим” лідером (руки групи) добре працюється, він може організувати справу, налагодити потрібні ділові взаємозв’язки, забезпечити успіх справи. До “інформаційного” лідера (мозок групи) всі звертаються з питаннями, тому що він ерудит, все знає, може пояснити і допомогти знайти потрібну інформацію.

Якнайкращим буде керівник, що поєднує всі три компоненти. Найчастіше, проте, зустрічається поєднання двох компонентів: емоційного і ділового, інформаційного і ділового.

Поняття “лідер” набуває значення, лише будучи спожитим разом з поняттям “мета”. Безглуздо виглядав би лідер, що не має мети, нехай навіть самої негідної. Невід’ємною властивістю лідера є, крім того, наявність хоч би одного послідовника. Адже мати мету і досягти її самостійно, поодинокі недостатньо для того, щоб назватися лідером. Лідер — це людина, яка готова діяти в рамках задоволення від незвичайних планів і рішень для досягнення цілей.

Організація, очолювана лідером і що складається з безлічі різних людей, є організацією тому, що функціонує в рамках заданої лідером мети, і роль лідера тут стає вельми визначеною: забезпечити існування таких зв'язків (взаємин) у системі, які найкращим чином сприяли б вирішенню конкретних завдань у рамках єдиної мети. Тобто лідер — це елемент впорядкування системи.

Лідера можна визначити як особу, здатну об'єднувати людей заради досягнення якої-небудь мети. Лідерство — це завжди питання ступеня, сили впливу, залежної від співвідношення особистих якостей лідера з якостями тих, на кого він намагається вплинути, і з ситуацією, в якій знаходиться дана група.

Чи підходить людина для ролі лідера, залежить, перш за все, від визнання за ним іншими людьми якостей переваги, тобто якостей, які вселяють їм віру в нього і спонукають їх визнати його вплив на себе. Вищий інтелект, підготовка або досвід можуть стати частковою підставою для лідерства. Звичайно, важливе значення має нахил до домінування, а саме прагнення проявляти ініціативу в міжособових відносинах, направляти увагу інших, пропонувати їм рішення. Існує відмінність між “формальним” лідерством (коли вплив виходить з офіційного статусу в організації) і “природним” лідерством (коли вплив виходить з визнання іншими особистої переваги лідера). У більшості ситуацій ці два види впливу переплітаються більшою чи меншою мірою. Важливо тут не те, що лідер володіє якостями переваги, а те, що його прихильники вважають, ніби він володіє цими якостями.

Вплив лідера завжди залежить від ситуації. Його роль полягає в тому, щоб втілювати погляди і думки в узгоджену програму дій.

Дуже важко стати дійсним лідером, не володіючи гострою сприйнятливістю до поглядів і позицій своїх прихильників; причому не так вже важливо, чим пояснюється подібна сприйнятливість — тим, що лідер розуміє її необхідність і свідомо її проявляє, або тим, що він просто розділяє ці погляди. За відсутності такої сприйнятливості він не знатиме, в який момент необхідно піти на компроміс, щоб зберегти свій вплив і згуртованість групи. Він не зможе уникнути питань, здатних викликати в групі серйозні розбіжності, і надати на неї руйнівну дію. Напевно відомо, що в дуже великій мірі лідер повинен вести своїх прихильників у тому напрямі, в якому вони самі хочуть йти.

У більшості організацій лідери через їх подвійне членство — в первинних трудових колективах, що складаються з їх підлеглих, і в керівних групах, що складаються з їх колег і вищих начальників, — виконують ще і функцію об'єднання численних робочих груп заради досягнення цілей і виконання програм організації в цілому. Вони являють собою елемент сполучної тканини, яка перетворює організацію на щось більше, ніж просто сукупність незалежних і замкнених груп.

Офіційно призначений керівник підрозділу володіє перевагами в завоюванні лідируючих позицій у групі, і тому частіше, ніж хто-небудь інший, стає визнаним лідером. Проте його статус в організації і той факт, що він

призначений “ззовні”, ставлять його в положення, дещо відмінне від положення неформальних природних лідерів. Перш за все, прагнення просуватися вище по службових сходах спонукає його ототожнювати себе з крупнішими підрозділами організації, ніж з групою своїх підлеглих. Він може вважати, що емоційна прихильність до якої-небудь робочої групи не повинна служити йому гальмом на цьому шляху, і тому ототожнювати себе з керівною ланкою організації — джерело задоволення його особистих амбіцій. Але якщо він знає, що не підніметься вище, та і не особливо прагне до цього, часто такий керівник рішуче ототожнює себе зі своїми підлеглими і робить все від нього залежне, щоб захистити їх інтереси.

Особисті амбіції — чинник, який слід враховувати в більшості людських ситуацій. Фактично всі лідери в той або інший час ухвалюють рішення, які більше відповідають їх власним домаганням, ніж благополуччю групи, її програмним цілям, цілям установи або навіть найвищим інтересам країни. Часто їм вдається настільки успішно мотивувати свої рішення цінностями групи, що вони самі абсолютно не усвідомлюють власні спонуки.

Типи групових цінностей породжують два різновиди конфліктів. Перша категорія конфліктів часто виникає тоді, коли організація намагається підвищити продуктивність одного зі своїх підрозділів шляхом впровадження нових методів роботи. Службовці, виведені подібними нововведеннями із звичної рутини, можуть тлумачити такі зміни як спробу їх “пришпорити”. Їх опір може прийняти форму незадоволеності та претензій з питань, які раніше ніколи не викликали подібних реакцій. Основний тягар цієї незадоволеності падає на найближчих безпосередніх керівників — тих, хто працює в тісному контакті з оперативними співробітниками [2, с. 164–166]

Результати дослідження. У дослідженні брали участь 43 випробовуваних, що становить 100 % вибірки. Спочатку ми пояснили студентам, що проводимо дослідження соціальних ролей керівника організації очима сучасної молоді. Потім ми провели бесіду із молоддю на тему соціальних ролей, котрі людина грає на протязі життя. Випробовувані із зацікавленістю поставилися до нашого дослідження. Проблем чи складностей не виникало.

Після проведення дослідження і обробки результатів можна зробити наступні висновки:

Більшість випробовуваних — **76,9 %** — бачать себе в ролі керівника організації, **13,9 %** — не бачать себе в ролі керівника організації, а ще **9,3 %** — не визначилися. Це добре видно на діаграмі.

На нашу думку, одержані результати залежать від амбіцій випробовуваних і від життєвого сценарію кожного випробовуваного.

Сценарій життя, на думку Еріка Берна, людина обирає в ранньому дитинстві. Ерік Берн виділив два типи життєвих сценаріїв: сценарій життя щасливої вдалої людини та сценарій життя невдахи.

Отже, можна зробити наступний висновок: **76,9 %** випробовуваних, які бачать себе в ролі керівника організації в майбутньому, вибрали сценарій життя щасливої, вдалої людини, а **13,9 %** випробовуваних вибрали сценарій життя невдахи, інші **9,3 %** випробовуваних ще не усвідомили той тип життєвого сценарію, який обрали.

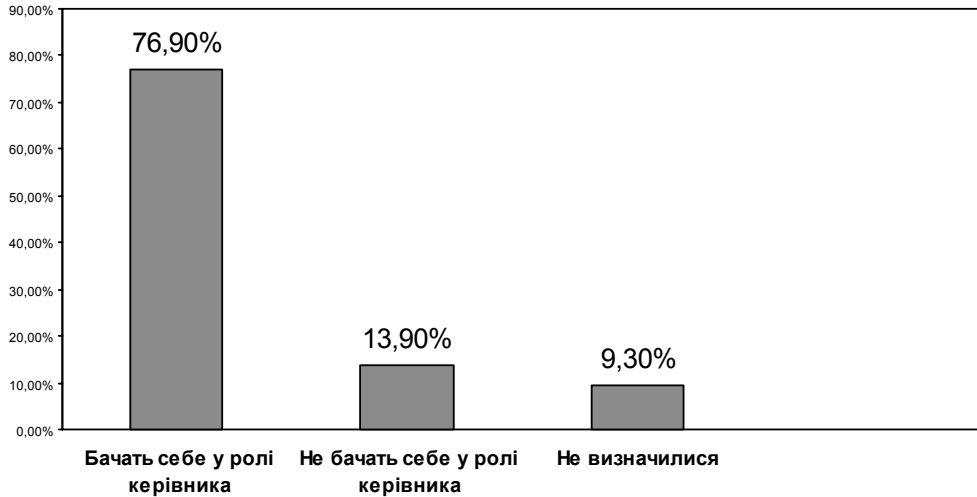

Рис. 1. Показники вибору молоддю ролі керівника організації, у %

Виходячи з результатів дослідження, можна зробити такий висновок, що студенти, які бачать себе в ролі керівника організації, обирають такі соціальні ролі, як “соверен”, “патріархальний повелитель”, “вожак”, “організатор”. А ті випробовувані, які обрали невдалий сценарій життя, обирають такі позиції: “тиран”, “ізгой”, “поганий приклад”, “спокусник”.

Тобто сценарій життя вдалої людини, за Берном, більш відповідає певній соціальній ролі керівника організації. В нашому випадку — це “соверен”, “патріархальний повелитель”, “вожак”, “організатор”.

Література

1. Большой психологический словарь/сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. — СПб.: Прайм — ЕВРОЗНАК, 2003. — 627 с.
2. Д. Майерс. Социальная психология. — СПб., 1997. С. 164–166.
3. Дружинин В. Н. Структура и логика психологического исследования. — М., 1993.
4. Психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, — С. 62–64.
5. Таранів П. С. Прийоми впливу на людей. — Сімферополь: “Таврія”, 1995. — 496 с.
6. Хрестоматія з соціальної психології. — М.: Міжнародна педагогічна академія, 1999.
7. Шпалінський В. В., Головченко Г. Т. Психологія менеджменту: Навчальний посібник. — Харків, ИЗМО “ХК”, 1998.

В. А. Булгакова

Краматорский экономико-гуманитарный институт

СОЦИАЛЬНЫЕ РОЛИ РУКОВОДИТЕЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Резюме

В статье рассматриваются проблемы социальных ролей руководителя, отношение современной молодежи к руководителям организации. Дан анализ современных теорий социальных ролей, приведена классификация типов лидерства. Большое внимание уделено классификации роли руководителя. Показаны результаты исследования социальной роли руководителя организации и отношения студентов к этой роли.

Ключевые слова: социальная роль, руководитель организации, организация, личность, предприниматель, лидер, лидерство, “соверен”, “патриархальный повелитель”, “вожак”, “тиран”, “организатор”, “соблазнитель”, “герой”, “плохой пример”, “кумир”, “изгой”, “козел отпущения”, амбиции, современная молодежь, групповые ценности.

V. A. Bulgakova

Kramatorsk economico-humanical institute

SOCIAL ROLES OF LEADER ORGANIZATIONS BY THE EYES OF MODERN YOUTH

Summary

In the article the problems of social roles of leader, relation of modern youth, are examined to the leaders of organization. The analysis of modern theories of social roles is given, classification of types of leadership is resulted. Large attention is spared classification of role of leader. The results of research of social role of leader of organization and relation of students are rotined to this role.

Key words: social role, leader of organization, organization, personality, businessman, leader, leadership, “soveren”, “patriarchal sovereign”, “fugleman”, “tyrant”, “organizer”, “tempter”, “hero”, “bad example”, “idol”, “derelict”, “scapegoat”, ambitions, modern youth, group values.

О. А. Гульбс

канд. психол. наук, доцент

Краматорський економіко-гуманітарний інститут, м. Краматорськ

КАТЕГОРІЯ “ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ” В ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАЦІ

У статті розглядається становлення педагога-професіонала як справжнього суб'єкта професійної діяльності, що є метою сучасної вищої педагогічної освіти, підставою його зміни і вдосконалення. Дослідження категорії “професійна свідомість викладача вищої школи” є важливим напрямком у вирішенні теоретико-практичних завдань у психології професіоналізму педагогічної праці, які поставлені сучасною вищою освітою.

Ключові слова: свідомість, професійна свідомість, категорія професійної свідомості педагогів, психологія професіоналізму, психологія педагогічної праці, становлення педагога-професіонала.

Постановка проблеми. Традиційна система організації вищої освіти орієнтована на професіографічний підхід, який отримав широке застосування в дослідженнях психології праці. В той же час ідеальна модель педагога будується не через набір знань, умінь, навиків, а за допомогою визначення діяльнісних здібностей педагога, до найважливіших з яких відносять: здібність до педагогічного цілеспрямування, аналіз педагогічних ситуацій, проектування і організація ефективного освітнього процесу, організація міжособистісної взаємодії і спілкування.

Звернення до суб'єктного і діяльнісного підходів відповідає потребам сучасної вищої освіти в підготовці педагогів-професіоналів, які вільні та відповідальні в проектуванні та творчому творенні власної діяльності. Все це вимагає поглибленого дослідження категорії “професійна свідомість викладача”.

Аналіз останніх досліджень. Суб'єктний підхід, що реалізується в роботах К. А. Абульханової-Славської, А. В. Брушлінського, Б. А. Сосновського, передбачає переорієнтацію схем і акцентів аналізу, що проводиться, з окремих аспектів діяльності особистості як конкретного носія діяльності та його психіки в цілому. Розробка і реалізація суб'єктного підходу особливо значуща в психології дослідження особистості викладача як суб'єкта діяльності та професіонала [1; 5; 11].

Ряд дослідників: М. Р. Алексєєв, О. О. Вербицький, В. В. Давидов — у діяльнісній концепції ґрунтуються на фундаментальній здатності людства — діяльнісного способу існування, що характеризується активністю, ініціативністю і відповідальністю суб'єкта, а головною цінністю освіти вважається не засвоєння знань, навіть не володіння ними, а формування у людини здібностей до самовизначення, самозмін, самоорганізації в практичній діяльності та життєдіяльності. Ці підходи реалізують новий

понятійний апарат осмислення і розвитку професійної педагогічної освіти. Одною з найважливіших категорій, що реально визначає зміст процесу професіоналізації педагога, і особливо на етапі підготовки у виші, є категорія “професійна свідомість” [3; 6; 7].

Поняття “професійна свідомість” охопило “всі ті прояви свідомості особистості, які пов’язані з її професійною діяльністю, які визначаються місцем і значенням даної професії в професійній структурі суспільства, ставленнями особистості до професії і до себе як професіонала; професійними ідеалами, рівнем професійних знань і умінь, вираженістю професійних здібностей, професійними перспективами і досягненнями, переживаннями успіхів і невдач у професійній діяльності і т. д.” [8, с. 65–72]. Ряд сучасних досліджень, які присвячені проблемі професійної свідомості педагогів, відрізняються різноманітністю методологічних і теоретичних підходів. Систематизувати останні дослідження дозволила теоретична схема професійної свідомості, яка розроблена Г. В. Акоповим і Н. І. Симоновою на принципах структурно-функціонального підходу [2, с. 135]. У структурі професійної свідомості ці автори виділили наступні компоненти свідомості: пізнання, професійна увага, мислення, афект, перцепція, воля, пам’ять. У процесі аналізу свідомості ними розглядалися його основні функції: цілеспрямування, прогнозування, планування, відношення, конструювання і самосвідомість.

Г. В. Акопов розглядає “професійну свідомість” як ключове поняття теорії і практики підготовки майбутніх фахівців [2, с. 138]. Акцентуючи увагу на соціальну детермінацію змісту свідомості, визначено його орієнтацію на соціально-психологічні методи дослідження свідомості, які поставили в центр дослідження феномен групової свідомості, специфіку і тенденції розвитку його психологічних характеристик. Г. В. Акопов, розглядаючи професійну свідомість як “робочу структуру”, що задається плоскою матрицею, виділив її елементи, які відображають основні функції свідомості: цільова, когнітивна, афектна, емотивна, і компоненти професійної підготовки спеціаліста: спеціальна, практична, психолого-педагогічна, методична, професійно-особистісна. Він робить висновок про те, що “професіоналізація свідомості обумовлена динамікою представленості компонентів робочої структури і їх співвідношенням”.

Формування мети та постановка завдання. Виявити особливості категорії “професійна свідомість викладачів вищої школи” і виділити її компоненти.

Виклад основного матеріалу. Професійна свідомість розглядається у ряді робіт як віддзеркалення об’єктивних і суб’єктивних процесів становлення викладача-професіонала. Цей процес повинен включати систему підготовки, якість і міру ефективності навчального процесу.

У зв’язку з таким підходом категорія “професійна свідомість педагога” вимагає глибокого дослідження його особистості. Ми вважаємо, що категорія “професійна свідомість педагога” є характеристикою суб’єкта діяльності як в навчанні, так і в його професійній діяльності.

На сучасному етапі суспільного розвитку становлення педагога-професіонала, справжнього суб’єкта професійної діяльності є метою сучасної

вищої педагогічної освіти, підставою його зміни і вдосконалення. Перед психологією освіти і педагогікою вищої школи стоїть завдання розробки і обґрунтування теоретико-практичних підходів, що відповідають поставленій меті. Професіографічний підхід, що домінував у вітчизняній психології праці і педагогічній психології (психології вчителя) з 20-х років, і новий імпульс, що отримав поширення в 60-і роки, полягав у спробі розробити систему необхідних у педагогічній діяльності умінь і навиків, а на її основі — сукупність вимог до особистості педагога. Формування різноманітних професійних знань, умінь і навиків розглядалося як мета педагогічної освіти. Такого роду умінь, що актуалізуються в професійній педагогічній діяльності, налічували більше двох тисяч. Як робоче поняття в дослідженні Д. В. Ронзін використовує поняття інженерної психології “концептуальна модель керованого процесу”, від вмісту якої (елементи, що включаються, і їх взаємодія), а також від вмісту оперативних моделей деяких елементів, на думку автора, залежить оцінка педагогом ситуацій функціонування педагогічної системи і дії в них, його педагогічна позиція [11, с. 65].

Як предмет психологічного дослідження професійна свідомість учителя розглядалася в роботах Д. В. Ронзіна, який висловив ідею про існування “специфічного індивідуально-психологічного феномена”, — професійної свідомості вчителя як системи взаємопов’язаних між собою усвідомлених професійних цінностей, узагальнених і оперативних знань про цілі і засоби, плани і програми педагогічної діяльності і педагогічного спілкування, про об’єкти і суб’єктів педагогічної взаємодії, про параметри і норми оцінки ефективності педагогічної діяльності [11, с. 68]. Це дозволило авторові в структуру категорії “професійна свідомість педагога” включити наступні блоки: професійно-педагогічні цінності; концептуальні моделі педагогічного процесу; програма дій; професійна самосвідомість. За професійно-педагогічною свідомістю закріплюється регулююча функція відносно професійної діяльності пізнавального і практичного характеру. При формуванні професійної свідомості важливе значення має організація знань педагога-практика, які мають бути: оперативними — забезпечувати регуляцію практичних дій; пов’язані з професійними цінностями (цінності в педагогічній діяльності виступають як її цілі); прийнятими суб’єктом; пов’язаними з програмами дій у конкретних професійних ситуаціях. Необхідна цілісність професійної свідомості можлива за умов усвідомлення педагогом неусвідомлюваних раніше установок по відношенню до себе й інших, визначенні їх ефективності в здійсненні діяльності.

На думку Д. В. Ронзіна, поняття “професійна свідомість” близьке за значенням поняттю “концептуальна модель діяльності”, яке описане Л. Н. Захаровою і В. В. Соколовою. “Концептуальна модель діяльності” (КМД) характеризується авторами як найбільш важливий і складний блок педагогічної діяльності, що визначає повноту її структури і функціональні зв’язки цієї структури при проектуванні та реалізації професійної діяльності. “Концептуальна модель — це своєрідний світ суб’єкта діяльності”, “фон дій людини і база для ухвалення рішень”, “базовий компонент структури образного віддзеркалення світу, глобальний образ

і, отже, найважливіший чинник проектування” [13, с. 15]. КМД педагога дозволяє обґрунтовано судити про його професійну компетентність. Відмінності між суб’єктами діяльності визначаються на рівні відмінностей особливостей концептуальних моделей: міра повноти, усвідомленість, спонукальна сила. У концептуальній моделі представлено суб’єктивне бачення вчителем усіх аспектів педагогічної діяльності. Повнота представленості обумовлює оптимальність реальної діяльності. Основні аспекти КМД: наочний, технологічний, психологічний. Цілі підготовки педагогів-професіоналів пов’язуються з формуванням і вдосконаленням концептуальної моделі майбутнього педагога.

Теоретичній розробці категорії “професійна свідомість” тривалий час перешкождали традиційні для вітчизняної психології методологічні установки у вивченні свідомості — гносіологізм і натуралізм, розуміння свідомості як форми віддзеркалення дійсності суб’єктом діяльності, заперечення його онтологічного статусу, креативності. Гносіологізм зводить свідомість до знання суб’єкта про світ і про себе в світі. Подібне тлумачення феномена свідомості в даний час інтерпретується як ототожнення свідомості з само-свідомістю, як підміна реально практичних відносин людини зі світом однією їхньою стороною — пізнавальною. Гносіологізм не адекватний завданню дослідження становлення і розвитку професійної свідомості, оскільки представляє суб’єкта не як суб’єкта життєдіяльності, а як суб’єкта пізнання. Ми згодні з тими авторами, які вважають, що робота із знанням не тотожна роботі зі свідомістю. Розгляду людини, включеної в процес життєдіяльності, практичну діяльність, відповідає трактування свідомості як усвідомленого буття, згідно з якою “зміст, механізми, структури свідомості виникають, існують і реалізуються не у власне пізнавальній сфері... а в самій практиці реального життя і для цілей цього життя” [7].

У той же час опис суб’єкта і його психологічної організації, стає можливим за допомогою використання уявлень про суб’єктність людини. Категорія “суб’єкт” отримала осмислення в роботах С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова, В. Ф. Шадрікова, А. В. Брушлінського. С. Л. Рубінштейн так визначає цю проекцію людини: “Людина як суб’єкт має бути введена всередину, до складу суцього, до складу буття... Людина виступає при цьому як свідомо істота і суб’єкт дії, перш за все як реальна, матеріальна, практична істота”. Розробка категорії “суб’єкт” виявляє, разом зі свідомістю і діяльністю, третю фундаментальну характеристику суб’єкта — спільність [4; 9].

У сучасній психології намітилася тенденція до розуміння суб’єктності як складної психічної якості, об’єднуючої різні рівні прояву активного, ініціативного, інтеграційного, системного початку в людині. Розуміння суб’єктності у вітчизняній психології пов’язане з поясненням суті даного поняття як заходу становлення людини суб’єктом власної життєдіяльності (діяльності, спілкування, пізнання) і як особливого якісного рівня розвитку його самосвідомості. В зв’язку з цим категорія суб’єктності, що є генетично початковою по відношенню до професійної суб’єктності, може бути розглянута в широкому і вузькому сенсі слова. У широкому розумінні

вона трактується як інтегральна здатність людини, що забезпечує ініціацію і реалізацію різних видів активності в незаданій повністю системі координат, забезпечуючи за рахунок інтеграції і варіативного узгодження внутрішніх і зовнішніх умов найбільш оптимальний спосіб вирішення завдань, що стоять перед ним. У вужчому розумінні суб'єктність виражає специфічну модальність свідомості людини в його зверненні до власного психічного ресурсу як чинника активно перетворюючих дій.

На думку В. В. Третьяченко, розвиток і формування професійної свідомості має розглядатися в єдності трьох підстав буття людини, що є цілісною моделлю будь-якого професіоналізму: діяльність, свідомість, спільність. Автор стверджує, що професійна діяльність — завжди свідомо і сумісна (здійснюється в співтоваристві); професійна свідомість — діяльнісна і інтерсуб'єктна (існує і виникає в співтоваристві); професійна спільність обумовлена включеністю суб'єктів у спільну колективно-розподільну діяльність, що ґрунтується на свідомому позиційному самовизначенні кожного учасника взаємодії. Відповідно до цього розрізнення викладач є одночасно і суб'єктом освітнього процесу, і суб'єктом педагогічної діяльності. Як суб'єкт освітнього процесу викладач виступає проєктувальником, конструктором, організатором, носієм певної особової позиції, що припускає вільне і свідоме самовизначення в педагогічній діяльності [14, с. 6].

Слід зазначити, що професійна діяльність викладача вищої школи — завжди свідомо і спільна, здійснюється в співтоваристві; професійна свідомість — діялісно й інтерсуб'єктивно існує і виникає в співтоваристві; професійна спільність обумовлена включеністю суб'єктів в спільну колективно-розподільну діяльність, що ґрунтується на свідомому позиційному самовизначенні кожного педагога.

Формування професійної свідомості викладачів визначається типологією і специфікою професійно обумовлених завдань. Загальний рівень розвитку професійної свідомості викладача значно впливає на ефективність його діяльності і розрізняється у викладачів залежно від досвіду їх діяльності і особистісних характеристик (активність, емоційно-вольова сфера, мотивація досягнення успіху, інтернальність, рефлексивність, інтелект). Особливості прояву суб'єктності в професійній діяльності викладача обумовлені змістом професійної Я-концепції.

На розвиток професійної свідомості викладача впливає його професійно-особистісний потенціал, який характеризується тенденціями відтворення соціально схвалюваних типових зразків вирішення професійних завдань їх творчим осмисленням, індивідуальним підходом в їх рішенні, усвідомленням умов професійної діяльності і оптимальної інтеграції внутрішніх і зовнішніх психічних ресурсів у вибраних засобах професійних дій.

Розробка еталонних уявлень про підготовленість педагога до професійної діяльності потребує виявлення психологічних умов становлення педагога як суб'єкта діяльності і конструювання розвиваючих освітніх технологій. “Праця педагога, — пише О. Б. Орлов, — розглядається як складний психологічний “агрегат”, що складається з набору психологічних деталей і оптимізується за допомогою вдосконалення тих або інших вузлів. При

цьому завдання педагога і психолога бачиться в тому, щоб якомога детальніше описати психолого-педагогічні компоненти праці вчителя, визначити найкращий режим функціонування кожного з цих компонентів (тобто сконструювати своєрідний психолого-педагогічний норматив праці вчителя) і сформулювати цю норму як імператив для викладача педвузу, інституту удосконалення вчителів і, нарешті, для самого вчителя (“вчитель повинен...”)¹⁰ [10, с. 271].

Теоретичні підходи традиційної системи педагогічної освіти орієнтовані на підготовку педагога-фахівця, педагога-виконавця. Фахівець — людина підготовлена, така, що володіє професійними знаннями, уміннями, навиками, але уникає самостійних, ініціативних рішень. Структура дії фахівця — відтворення вказаних знань, умінь, навиків в будь-яких ситуаціях. Виконавець, працюючи за схемою “орієнтації — виконання — контроль”, виявляється відчуженим від своєї діяльності, не формує самостійно задуми, не ставить цілі, а орієнтується в цілях, що “спускаються” зверху, в програмах [10, с. 283].

Ряд дослідників вважає актуальним завдання вивчення взаємопереходів, зв’язків, єдності трьох сторін професійної життєдіяльності. Виявляється, що як окремі сторони, так і їх взаємозв’язок можуть зрозуміти лише через вихідне ціле — професіонала. Зважаючи на складнощі поставленого завдання: “описати, наприклад, педагогічну діяльність і особистість вчителя в цілому значно простіше, ніж виявити їх реальну психологічну цілісність на рівні конкретного носія — суб’єкта”. При цьому “реальну психологічну цілісність” неможливо виявити, не вивчивши її як ту, що вже існує. Свою визначеність ця цілісність знаходить у процесах становлення і розвитку [8, с. 71–72].

Таким чином, професійна свідомість розглядається нами як фундаментальна характеристика, як спосіб буття педагога-професіонала, що дозволяє при аналізі його вмісту і розвитку реалізувати принципи суб’єктного підходу і уявлення про онтологічний статус свідомості, її діяльнісного і соціального ества.

Істотним у сучасних дослідженнях є усвідомлення факту незведення цілого та частин і безперспективності стратегії розвитку професійної свідомості за допомогою професіоналізації окремих компонентів. При аналізі феномена професійної свідомості педагога необхідним моментом стає утримання аксіологічної складової його змісту.

Висновки

Проведений аналіз існуючих підходів і моделей категорії “професійна свідомість педагога” дозволяє зробити наступні висновки.

1. Представлені моделі дослідження категорії “професійна свідомість” носять переважно описовий характер. Не вирішено питання про психологічні механізми і умови розвитку і формування професійної свідомості, що пояснюється тією обставиною, що значна кількість досліджень несе на собі відбиток професіографічного підходу. Опис структури і компонентів моде-

лі професійної свідомості виступає основою розробки нормативних вимог до конкретного суб’єкта діяльності.

2. Проведений аналіз основних підходів до дослідження професійної свідомості поставив нас перед завданням розробки власного уявлення про ество досліджуваного явища, яке враховувало б виявлені в ході аналізу принципові вимоги до дослідження професійної свідомості педагога вищої школи.

3. У розумінні категорії професійна свідомість стає важливою розуміння і розробка категорії “суб’єкт — професіонал”. Категорія “суб’єкт” значуща як форма організації діяльності людини.

4. Категорії “професійна свідомість”, “суб’єкт діяльності” і “професіонал” розглядаються нами як єдність і взаємообумовленість професійної діяльності особистості.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — М., 1986. — 327 с.
2. Акопов Г. В. Проблемы сознания в психологии: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЭК”, 2004. — 232 с.
3. Алексеев Н. Г. Проектный подход к формированию рефлексивного мышления в образовании и управлении // Рефлексивно-организационные проблемы формирования мышления и личности в образовании и управлении. — М.: ИРПТиГО, 2003.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 288 с.
5. Брушлинский А. В. Гуманистичность психологической науки / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. — 2000. — № 3. — С. 14–23.
6. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. пособие / Вербицкий А. А. — М.: Высш. шк., 1991. — 207 с.
7. Давыдов В. В. О понятии личности в современной психологии / В. В. Давыдов // Психол. журн. — 1988. — № 4. — С.22–32.
8. Косарецкий С. Г. Психологические условия развития профессионального сознания будущих педагогов : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Косарецкий Сергей Геннадьевич. — М., 1999. — 123 с.
9. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
10. Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики: Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов. — М.: Издательский центр “Академия”, 2002. — 272 с.
11. Ронзин Д. В. Профессиональное сознание учителя как научно-практическая проблема / Д. В. Ронзин // Психол. журн. — 1991. — Т. 12. № 5. — С. 65–72.
12. Сосновский Б. А. Мотив как личностное образование / Б. А. Сосновский // Мотивационная регуляция деятельности и поведения личности. — М., 1988. — С. 60–64.
13. Соколов В. М. Проектирование и диагностика качества подготовки преподавателей / Соколов В. М., Захарова Л. Н., Соколова В. В., Гребенев И. В. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1994. — 160 с.
14. Третьяченко В. О. Педагогічний професіоналізм викладача в формуванні його професійної свідомості / В. О. Третьяченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. пр. — Луганськ, 2009. — № 1 (21). — С. 6–10.

О. А. Гульбс

канд. психол. наук, доцент

Краматорский экономико-гуманитарный институт

**КАТЕГОРИЯ “ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ
ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА” В ПСИХОЛОГИИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТРУДА**

Резюме

В статье рассматривается становление педагога-профессионала как субъекта профессиональной деятельности, который является целью современного высшего педагогического образования, основанием его изменения и совершенствования. Исследование категории “профессиональное сознание преподавателя высшей школы” является важным направлением в решении теоретико-практических заданий в психологии профессионализма педагогического труда, которые поставлены современным высшим образованием.

Ключевые слова: сознание, профессиональное сознание, категория профессионального сознания педагогов, психология профессионализма, психология педагогического труда, становления педагога-профессионала.

O. A. Gulbs

candidate of psychological sciences, assistant of professor

Kramatorsk economico-humanical institute

**CATEGORY PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS
OF TEACHER OF INSTITUTE OF HIGHER IN PSYCHOLOGY
OF PROFESSIONALISM OF PEDAGOGICAL LABOUR**

Summary

Becoming of teacher is examined in the article — professional, as subject of professional activity, which is the purpose of modern higher pedagogical education, foundation of his change and perfection. Research of category professional consciousness of teacher of higher school is important direction in the decision of теоретико — practical tasks in psychology of professionalism of pedagogical labour, which is put modern higher education.

Key words: consciousness, professional consciousness, category of professional consciousness of teachers, psychology of professionalism, psychology of pedagogical labour, becomings of teacher of professional.

О. В. Дробот

кандидат психологічних наук, доцент кафедри менеджменту
Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”, м. Київ
e-mail: piter-kiev@mail.ru

СЕМАНТИЧНІ КОДИ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МЕНЕДЖЕРА

У статті аналізуються семантичні коди професійної культури менеджерів. Представлено конкретику семантико-культурних кодів професійної свідомості менеджера, від яких залежить створюваний студентами образ світу майбутньої професії.

Ключові слова: коди професійної культури, семантика культурних кодів, професійна свідомість менеджера.

Аналіз стану наукової проблеми. Професійна культура визначається як спосіб формування й міра реалізації соціальних та індивідуальних сутнісних сил суб'єктів професійної діяльності на благо суспільства. У структурі професійної культури в цілому й професійній культурі менеджера, зокрема, виділяють три органічно взаємодоповнюючі сторони: праксеологічну, ментальну і моральну [7; 8].

Праксеологічний аспект характеризує собою спосіб взаємодії суб'єкта професійної культури зі знаряддями, засобами й предметами праці (на цьому, найчастіше, сьогодні й робиться акцент при навчанні студентів), а також ступінь його готовності до здійснення конкретного виду діяльності. У складі останньої виділяються такі елементи, як професійні знання, навички й уміння, у тому числі стиль професійного мислення, тобто алгоритми колективної й індивідуальної професійної діяльності.

Ментальний аспект виступає інтегральною характеристикою стану колективної й індивідуальної свідомості та самосвідомості суб'єкта професійної культури, морально-світоглядних та естетичних передумов діяльності [8].

Моральний аспект головним чином впливає на вибір цінностей професіонала, на розвиненість його моральної свідомості: розуміння соціально значущих потреб й інтересів, норм і правил поведінки, суспільних ідеалів та етичних принципів (добра, справедливості, щастя й ін.). Зміст сучасних моральних цінностей має дві взаємозалежні характеристики. Перша — моральні норми і якості людини, характерні для всіх часів і народів (загальнолюдські цінності). Їх об'єднує спільна мета: утвердження людської гідності — вища цінність суспільно-історичного процесу, а також взаєморозуміння й співробітництва між людьми. Друга характеристика моральних цінностей — орієнтація на створення умов, що сприяють ствердженню людського життя, миру й злагоди між людьми. Інакше кажучи, менеджер, що дотримується загальнолюдських цінностей, орієнтований на гуманізацію праці в сучасних умовах, причому як своєї, так і підлеглих.

Перш ніж теоретично були виділені всі елементи професійної свідомості, увага дослідників концентрувалася навколо такого ментального аспекту як професійна ідентифікація, за якою і кваліфікували розвиток свідомості людей тієї чи іншої професії. Усвідомлення своєї професійної приналежності, дійсно, один із найочевидніших проявів професійної свідомості. Однак для оцінки значущості цього індикатора методологічно важливо мати на увазі такі істотні обставини.

У процесі розвитку та взаємодії з середовищем у людини складається уявлення про навколишню дійсність — “образ світу” — і виділяється образ “Я” як частина образу світу. При цьому, уявлення про свою професійну належність теж лише частина образу “Я”. Значущість цієї частини для людини визначається в порівнянні з іншими аспектами її ідентичності: усвідомленої приналежності до соціального прошарку, локальної спільноти і т. д. Так, порівняно з реальною соціальною групою — етносом, сім’єю — професійна спільнота не завжди виконує істотно значущі соціальні функції. Якщо соціальний і професійний розподіли збігаються, то належність до професійної спільноти стає для особистості якщо не формальною, то, в усякому разі, незрівнянно менш істотною ознакою, ніж належність до соціальної, політичної, етнічної групи. Саме особливість соціальної ситуації, у якій функціонує професійна спільнота, визначає виразність усвідомлення людьми своєї професійної належності, професійної культури.

Детермінована рідною мовою модель світу, згідно з підходом А. Я. Гуревича, визначається як “сітка координат”, за допомогою якої люди сприймають дійсність і будують образ світу, що існує в їхній свідомості [3, с. 15–16]”. Пізніше ця думка розвивається дослідницею В. В. Красних: модель світу тут мислиться як система кодів культури, як “сітка”, що її культура “накидає” на навколишній світ, членує, категоризує, структурує та оцінює його [5, с. 232]. Коди культури співвідносяться з найдавнішими архетипними уявленнями людини. Як феномени, універсальні за своєю природою, вони властиві людині як *homo sapiens*. Однак їх виявлення, питома вага кожного з них у певній культурі, а також метафори, у яких вони реалізуються, завжди соціально детерміновані і, у нашому випадку, зумовлюються конкретною професійною культурою.

Хід та результати дослідження. Протягом двох років спостережень нами були зафіксовані зразки живого мовлення менеджерів середньої ланки невиробничої сфери діяльності (18 осіб обох статей). Зібрані матеріали (обсягом 8,7 тисячі слів) піддавалися частотному лексичному та якісному семантичному аналізу. Застосування до впорядкованих таким чином матеріалів аналітичної схеми В. В. Красних [5] дозволило окреслити конкретику семантико-культурних кодів професійної свідомості менеджера. Такі коди, за визначенням, небагато. Говорячи про універсальні культурні коди, зазначена авторка виділяє такі їх види: 1) соматичний (тілесний); 2) просторовий; 3) часовий; 4) предметний; 5) біоморфний; 6) духовний.

У соматичному коді особливе місце займають символічні функції різних частин тіла. Наприклад, у ролі символу професіонала в якості його характеристик, ознак можуть виступати: голова (*головуючий на зборах; світла*

голова!), плечі (на плечах керівника лежить велика відповідальність), рука (тримати бізнес у своїх руках, не вистачає рук; золоті руки; права рука).

Просторовий код пов'язаний із членуванням професійного простору. Власне, просторовий код важко розвести із соматичним кодом у тій частині, що стосується будови світу, оскільки багато антропоморфних метафор “обслуговують” просторовий код, що свідчить про певне членування простору: *бути під рукою* — у межах досяжності, у безпосередній близькості; *доступний керівник* — метафора, створена не лише як психологічна характеристика (духовний код), але як така, що використовує просторовий і соматичний коди (*ступати*).

Як же виглядає професійно “окультурений” простір або просторова модель світу менеджера? Загальна структурація професійного світу може бути представлена в такий спосіб:

1. Внутрішній світ людини, те, що перебуває усередині й обмежується тілесними межами — тут дуже важливим виявляється соматичний (тілесний) код. Внутрішній світ являє собою вмістище (локус) думок, почуттів, емоцій і т. д. Особливу роль тут грають різні органи й частини тіла людини, найголовнішими з яких є серце й душа як локус почуттів (*у серце закралася тривога, у душі ворухнулася жалість, скрепя серце (рос.), камінь на душі, у глибині душі*) і голова як локус думок (*у голові рояться думки, тримати інформацію в голові, вискочило з голови*). Інші частини тіла, зокрема, ноги, відповідно до традиційної семантики “тілесного низу” в народній культурі, виконують переважно захисну функцію каналізації негативу, наприклад: у професійному жаргоні менеджера вираз “*зробити ноги*” ситуативно може означати термінове закриття підприємства, “*побити ногами*” — перемогти конкурента, “*дізнатися, звідки ноги ростуть*” — провести рішучі розвідувальні дії.

2. Фрагмент зовнішнього стосовно тіла людини світу, що є “власністю” людини, входить у його особистий простір, утворюючи особисту зону. Особисту зону окреслюють руки людини: *бути під рукою, рукою подати, руководство (рос.)*. Межа особистої зони проходить лінією, що її можуть провести розкриті руки. Таким чином, ця зона утворює такий собі півколоо-вал: від боків і вперед; просторово цю зону заповнює *інтер'єр робочого місця*.

3. Фрагмент зовнішнього світу, що виходить за межі особистої зони, але усвідомлюється як близький, свій, рідний (*приміщення робочого кабінету та організації*). Наприклад, жаргонна фраза, звернена до секретарки: “*Тато вдома?*” означає чи керівник зараз знаходиться у себе в кабінеті?

4. Фрагмент зовнішнього світу, що сприймається й усвідомлюється як чужий, далекий, ворожий (*простір за межами організації*).

Структурація професійного світу, перш за все, пов'язана з членуванням простору на “свій” світ і світ “чужий”. Свій, близький, рідний світ — історично зв'язаний у першу чергу з рідною землею. Згідно з даними експериментів О. М. Лозової, динаміка семиозису “своє-чуже” у візуально-просторовій репрезентації свідомості пролягає вектором “чуттєве-

раціональне” [6, с. 16]. Тому й природно, що свій світ професіонала — це світ колег, підлеглих та безпосередніх керівників. Просторові переміщення у межах цього світу з психологічної точки зору обережні, не мають широкого розмаху, амплітуди або змін напрямку: “*сидіти над проблемою*”, “*питання зависло*”. За межами свого світу починається світ чужих, історично тісно пов’язаний зі світом мертвих. Чужий світ менеджера психологічно перебуває далеко, це світ *конкурентів, звільнених, клієнтів* тощо. У цьому світі суб’єктивна семантика набуває ознак більш рішучої, різкої динаміки. Як приклад, фрази з менеджерського жаргону: “*ми впали на хвіст їхнього інформаційного потоку*”; “*я швидко зіскочив з цієї теми*”, “*перехопити чужу клієнтуру*” тощо.

Тема врахування часової складової зачіпає декілька різновидів часу, з яким стикається людина (фізичний, астрономічний, біологічний, психологічний, соціальний). Найбільший інтерес у свідомості менеджера викликають: соціальний час, що являє собою міру мінливості суспільних процесів, “час діяльності”; історичний час (хронологічний ряд подій у житті людини); психологічний час (пережите людиною) [2, с. 52]. Психологічний час виражений в об’єктивному й суб’єктивному вимірах. Об’єктивність — це дієва насиченість буденного життя людини у професійній групі (вибір професії, початок та завершення навчання, вибір місця роботи, події кар’єрного зростання, вихід на пенсію, втрата роботи). Суб’єктивність полягає в кількості психологічно значущих подій в одиницю часу, що може виступати і як міра “професійна”. Часовий код професійної культури фіксує членування часової осі, відбиває рух людини по цій осі, кодує буття людини в матеріальному й ідеальному плані, суб’єктивно відбивається психікою людини (*даремно втрачати час, під час переговорів, раціональні витрати часу, часовий ресурс, цейтнот*).

Свого часу у дослідженні К. А. Абульханової-Славської та В. І. Ковальова було проведено інтерпретацію й побудовано типологію способів організації життя в ціннісно-часовому відношенні [1]. На підставі використання методу глибинного інтерв’ю, біографічних і літературних матеріалів були виділені наступні типи організації життя й регуляції часу:

1. Стихійно-буденний тип регуляції часу життя. Особистість такого типу залежна від подій і обставин життя, вона не встигає за часом, не може організувати послідовність подій, програмувати їх настання, запобігти здійсненню. Цей спосіб організації життя характеризується ситуативністю поведінки, плинністю життя, відсутністю особистої ініціативи.

2. Функціонально-діючий тип регуляції часу життя. Особистість активно організує перебіг подій, спрямовує їхній хід, домагаючись ефективності. Однак ініціатива охоплює тільки період перебігу подій, але не їх об’єктивні або суб’єктивні наслідки. Відсутня відповідальність як пролонгована регуляція активності. Особистість співвідноситься з подієвим часом, а не з часовою логікою розвитку зовнішніх і внутрішніх тенденцій.

3. Споглядальне ставлення до життя. Проявляється в пасивній регуляції, відсутності ініціативи й відповідальності. Для такого типу особистості характерне прийняття складності й суперечливості життя. Але поглибле-

ність і тонкість розуміння пролонгованих тенденцій заважає знайти адекватний час і місце для прояву власної активності.

4. Творчий-перетворювальний тип регуляції часу життя. Особистість являє собою оптимальне поєднання глибокого проникнення в суспільні тенденції й має тривалу життєву перспективу, чітку життєву концепцію й позицію, що послідовно реалізується. Тут має місце оволодіння особистістю часом життя, її свідомо практична творча регуляція [1, с. 24].

У нашому випадку обмеженість вибірки та інші цілі не дозволили зробити масштабних узагальнень щодо типів регуляції часу, проте спостережені тенденції дозволили передбачити, що більшість практикуючих сьогодні менеджерів належать до перших двох типів.

Предметний код культури належить, в першу чергу, до світу реальної дійсності та пов'язаний з предметами, що заповнюють простір і належать до світу професії. Предметний код світу менеджера обслуговує, зокрема, просторову, метричну й комунікативну сферу професії: *комп'ютер, авто, мобільний телефон, офісна оргтехніка, GPS-навігатор, органайзер*.

Біоморфний код культури пов'язаний з живими істотами, що населяють навколишній світ. Даний код культури відбиває уявлення людини про світ тварин, рослинний світ і побутує у свідомості кожного у формі конкретних зооморфних прикладів: *кінь, орел, змія, білка, тополя, калина*. Він пов'язаний у першу чергу з існуючими ментальними стереотипами і тому має не стільки професійну, скільки соціокультурну зумовленість. Біоморфний код опредмечується у свідомості професіонала у дуже вузькому контексті — переважно виконуючи функцію вербалізованого або візуалізованого символу у назвах *торгових марок, у логотипах, у зооморфних фігурах корпоративних або рекламних героїв*.

І нарешті, останній код, на який фактично “працюють” всі коди, розглянуті вище, — духовний код професійної культури. Його становлять моральні цінності й еталони, а також пов'язані з ними базові опозиції культури, такі як: *добро — зло, добре — погано, плюс — мінус, верх — низ*. Цей код від початку є аксіологічним. Пронизуючи все професійне життя, він визначає оцінки, які людина дає собі й оточенню: *компетентне — некомпетентне, ефективне — неефективне, конкурентноздатне — не конкурентноздатне*.

Обговорення результатів

Розглянуті коди культури утворюють систему координат, яка містить у собі і задає еталони професійної культури. Між кодами професійної культури немає й не може бути твердих меж. З погляду філогенезу й процесу акультурації людиною навколишнього світу соматичний код багато в чому визначив просторовий, а просторовий “наклався” на часовий, у значній мірі його зумовивши. Соматичний код використовується, наприклад, для опису простору, а просторові відносини переносяться на часові. У свідомості простір і час нерозривно пов'язані, що й знаходить своє відбиття у мові. Предметний код, у який входить, наприклад, таке поняття, як *офіс*, без-

посередньо пов'язаний із соціальними контактами: предметний код “проникає” у соціальні відносини, багато в чому їх визначаючи і відбиваючи, а соціальні відносини пронизують багато базових понять предметного коду. Таким чином, як зауважує В. В. Красних, предметний код до деякої міри визначає й код духовний, є первинним стосовно нього [5].

Усі коди професійної культури: і соматичний, і просторовий, і часовий, і біоморфний, і духовний — задають і визначають метрично-еталонну сферу, що бере участь у структуризації й оцінці матеріального світу. У цілому можна сказати, що існують три основних об'єкти пізнання й опису, що належать світу дійсності: 1) сама людина, 2) навколишній світ (простір і предмети, що його заповнюють), 3) час. По-перше, пізнаючи й усвідомлюючи себе, людина переходить до пізнання й усвідомлення себе у світі собі подібних і, таким чином, вступає в світ людей. По-друге, усвідомлення часу необхідно їй для того, щоб розмістити події на часовій осі відносно один одного.

Логічно поставити питання: як же рухається людина в межах часу і простору професії? Як час і простір відображаються в структурах професійного досвіду менеджера? Як смислова сфера професії визначає простір і час трудових операцій? Відповідаючи на ці питання, професор Ю. К. Стрелков у більшості своїх робіт спирається на категорію “смысл”. Вихідним пунктом його досліджень виступає вивчення психосемантичного змісту трудових дій і операцій у процесі орієнтування. Смысл — це поняття, що дозволяє описати процес нагромадження професійного досвіду. Операціональний смысл професійного завдання, “зливаючись з образом і переживанням (успіхів, невдач, страхів, спільної радості), збагачений прагненням до професійних досягнень, може стати надбанням особистості, якщо набуде для людини важливість життєвої мети”, — зазначає Ю. К. Стрелков [9, с. 50].

Ю. К. Стрелков виділяє багаторазово повторювані комплекси операцій, які називає циклічними трудовими діями, оскільки вони повністю повторюються при проходженні того чи іншого робочого циклу. Циклічні трудові дії служать для рішення поточних завдань і виконуються в конкретних і заздалегідь відомих професіоналові умовах. Інші дії, виконувані професіоналом, названі автором одиничними, — також прив'язані до виконання певних виробничих завдань, але не повторюються в межах одного робочого циклу.

Вивчення діяльності менеджерів за допомогою методу експертних оцінок дозволило нам підтвердити той факт, що до складу трудових дій менеджера невиробничої сфери входять:

1) перцептивні операції, які передбачають, наприклад: сприймання і оцінку розуміння завдання підлеглими, контроль якості виконання завдання підлеглими;

2) розумові операції, такі як: операції поточного й перспективного планування; аналіз оперативної інформації; аналіз і корекція системи обігу інформації в організації;

3) комунікативні операції, які передбачають реалізацію: розпоряджень керівника й рекомендацій щодо їхнього виконання; переговорів із внутрішніми службами організації; переговорів з діловими партнерами.

Трудові операції мусять виконуватися в певних місцях і в певний час. Від точності й своєчасності їхнього виконання залежить ефективність роботи підлеглих і точність виконання запланованих заходів.

Менеджери розрізняються тим, як вони виконують різні управлінські операції: одні краще виконують циклічні дії, інші — одиничні. Помилка менеджера на якійсь ділянці, навіть якщо вона й не призвела до небезпечної ситуації, викличе негативні реакції співробітників або загрозу покарання з боку безпосереднього керівника. З іншого боку, постійне бездоганне виконання менеджером своїх функцій сприяє підвищенню авторитету серед колег по роботі. Формування операціональних структур професійного досвіду йде через значеннєву диференціацію окремих зон простору й часу.

Одиничні дії складніші за циклічні, оскільки включають в себе ряд додаткових операцій. Наприклад, у ситуації зниження рівня продажу товарів/послуг керівник відділу маркетингу *розраховує..., контролює..., враховує курс валют* і т. д. У випадку екстремальної ситуації, в таких одиничних діях (як і в циклічній дії) бере участь весь колектив, а не тільки один менеджер: так зване кризове керування насичене особливою семантикою простору й часу. Одинична дія менеджера набуває за цих умов очевидно соціального характеру: передавши розпорядження підлеглим, він контролює виконання завдання й має домогтися його якості. В одиничних діях складнішим є компонент вибору, добору, узгодження інформації — типові трудові дії менеджерів. У всякій управлінській дії також великою є частка автоматичних компонентів.

Висновки

Розгляд професійних культурних кодів свідомості у таких їхніх різновидах, як соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний та духовний, дозволив констатувати структуру професійного світу сучасних менеджерів. Семантика культурних кодів професійної свідомості менеджера має певну специфіку, зафіксовану нами у зразках живого мовлення менеджерів (професійному жаргоні). Перш за все, структурація професійного світу пов'язана з членуванням семантичного простору особистості на "свій" світ і світ "чужий".

Коди культури утворюють систему координат, яка містить в собі і задає еталони професійної культури. У професійній діяльності виникають і закріплюються когнітивні й операціональні структури. В роботі менеджерів ці структури пов'язані з певними осями простору й періодами часу і мають життєво важливий смисл для діяльності організації. Тому вважаємо, що саме вони, окрім того, що забезпечують орієнтацію у часопросторі, також породжують відповідні значеннєві структури професійного досвіду.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. — Том 4. — № 1. — 1983. — С. 14–29.

2. Акопов Г. В. Феномен ментальности как проблема сознания / Г. В. Акопов, Т. В. Иванова // Психологический журнал. — 2003. — Т. 24. — № 1. — С. 47–55.
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / Гуревич А. Я. — М.: Искусство, 1972. — 318 с.
4. Константинова Н. П. Теория и опыт изучения экономической ментальности / Н. П. Константинова // Философия образования: сборник материалов конференции. — Серия “Symposium”. — Вып. 23. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. — С. 239–249.
5. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций / Красных В. В. — М.: ИТДГК “Гнозис”, 2002. — 284 с.
6. Лозова О. М. Компаративна психосемантика наївного реалізму та авангардизму / О. М. Лозова // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К.: Главник. — 2005. — Т.3. — Вип. 26. — С. 13–17.
7. Модель И. М. Профессиональная культура предпринимателя / И. М. Модель, Б. С. Модель // Экономическая социология. — 1997. — № 3. — С. 10–15.
8. Олешко В. Ф. Журналистика как творчество: учеб. пособие для курсов “Основы журналистики” и “Основы творческой деятельности журналиста” / В. Ф. Олешко. — М.: РИП-холдинг, 2005. — 222 с.
9. Стрелков Ю. К. Операционально-смысловые структуры профессионального опыта / Ю. К. Стрелков // Вестник МГУ. — Сер. 14. Психология. — 1990. — № 3. — С. 50–55.

О. В. Дробот

кандидат психологических наук, доцент кафедры менеджмента Открытого международного университета развития человека “Украина”, г. Киев

СЕМАНТИЧЕСКИЕ КОДЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ МЕНЕДЖЕРА

Резюме

В статье анализируются семантические коды профессиональной культуры менеджеров. Представлена конкретика семантико-культурных кодов профессионального сознания менеджера, от которых зависит создаваемый студентами образ мира будущей профессии.

Ключевые слова: коды профессиональной культуры, семантика культурных кодов, профессиональное сознание менеджера.

O. V. Drobot

PhD in Psychology, Associate Professor at the Department of Management, 'Ukraine' Open International University of Human Development, Kyiv

SEMANTIC CODES OF MANAGER'S PROFESSIONAL CULTURE

Summary

The article provides analysis of semantic codes of manager's professional culture. It includes specifics of semantic and cultural codes of manager's professional conscience on which perception of the world of future profession created by students depends.

Key words: professional culture codes, semantics of cultural codes, manager's professional conscience.

А. Л. Душка

канд. психол. наук, ст. преподаватель кафедры экспериментальной и дифференциальной психологии

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

e-mail: alla_psy@rambler.ru

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В СОЦИАЛИЗАЦИИ ОСОБОГО РЕБЕНКА

В статье рассматриваются проблемы семей, воспитывающих особого ребенка, проводится теоретический анализ литературы по данной теме, рассматриваются уровни и фазы качественных изменений в таких семьях, рекомендуется формирование адекватных родительских установок на заблуждение и социально-психологические проблемы ребенка путем активного привлечения родителей в психокоррекционный процесс.

Ключевые слова: особый ребенок, психокоррекционный процесс, семейная адаптация, психологическая помощь семье.

Современная семья представляет собой сложную структуру, которая создает специфическую атмосферу жизнедеятельности ребенка, формирует нормы взаимоотношений и поведения и является первой социальной группой, в которую сразу же попадает особый ребенок. Конструируя определенный социально-психологический климат жизни ребенка, семья во многом определяет развитие его личности в настоящем и будущем. Как фактор социализации семья занимает значительно более высокий ранг, чем школа и другие социальные институты в формировании личности.

Функциональный потенциал семьи в рамках общества огромен. Согласно исследованиям семейной системы с особым ребенком, среди функций семьи, как указывает А. Р. Turnbull & Н. Р. Turnbull [13], следует рассматривать не только экономическую, ведение хозяйства и заботу о здоровье, но и рекреационную (например, хобби и другие мероприятия, как семейные, так и индивидуальные), социализирующую (например, развитие социокультурных навыков и межличностных взаимосвязей), самоидентификацию (например, признание сильных качеств и слабостей, формирование чувства принадлежности), аффективную (например, развитие интимности и способности к воспитанию), образовательно-профессиональную.

Кроме того, имеет смысл выделить ряд специфических функций, реализуемых семьей по отношению к особому ребенку. К традиционному блоку функций (воспитательная, хозяйственно-бытовая, экономическая, сфера первичного социального контроля, духовного общения, социально-статусная, досуговая, эмоциональная) [3] добавляются следующие:

1) абилитационно-реабилитационная (восстановление психофизического и социального статуса особого ребенка, включение его в социальную среду, приобщение к нормальной жизни и труду в пределах его возможностей);

2) корригирующая (исправление, ослабление или сглаживание недостатков психофизического развития особого ребенка);

3) компенсирующая (замещение, перестройка нарушенных или несформированных функций организма, его приспособление к негативным условиям жизнедеятельности и попытка заменить пораженные, вышедшие из строя или непродуктивно работающие структуры относительно сохранными, компенсаторными механизмами).

Главная задача семьи нетипичного ребенка — всячески препятствовать формированию у ребенка представления о границах своих возможностей, о том, что ему доступно и в каких пределах. В противном случае существует риск появления у него нежелательных поведенческих реакций, дискомфорта и фрустрации.

Мы можем выделить следующие эмоциональные состояния, переживаемые родителями особых детей:

- состояние неизвестности и неопределенности на первом этапе (при определении диагноза);
- непризнание диагноза, уход от проблемы на уровне эмоций и чувств;
- переживание негативных эмоций, агрессия, направленная на окружающий мир;
- поиск альтернативных методов лечения, вера в чудесное исцеление;
- депрессивное состояние безысходности из-за отсутствия положительной динамики;
- принятие того факта, что ребенок особый, появление определенности в вопросах лечения;
- происходит формирование продуктивных видов взаимоотношений ребенка с семьей, родители объединяются в группы с другими родителями, имеющими аналогичные проблемы.

Рождение особого ребенка является испытанием для всех членов семьи, так как нередко родители связывают свое будущее, реализацию неисполненных желаний со своими детьми и рождение особого ребенка иногда оценивается родителями как крах всех жизненных надежд на самореализацию.

Для создания благоприятных условий воспитания в семье родителям, прежде всего, необходимо знать особенности заболевания и развития их ребенка, а также его возможности в выполнении тех или иных заданий и упражнений. Большое значение имеет правильный распорядок дня (как например пооперационные карты для аутистов), строгое соблюдение режима питания и сна, чередование занятий с отдыхом и прогулками. Немаловажную роль в воспитании особых детей играет организация систематических, целенаправленных занятий по развитию речи, двигательных навыков и умений.

Помимо выработки правильного отношения к особому ребенку у самих родителей, огромное значение имеет формирование у таких детей адекватной самооценки, адекватного отношения к своей проблеме в развитии и формирование у них волевых качеств.

По отношению к оценке своих возможностей особых детей можно условно разделить на две группы:

– дети, осознающие, что их состояние не позволяет им овладеть речевыми и двигательными навыками в той мере, в какой это делают здоровые сверстники. Такие дети отчетливо понимают, что их успешное развитие, преодоление психических и физических затруднений напрямую зависит от их настойчивости;

– дети, которые также осознают свое состояние, однако они проявляют крайний негативизм в стремлении преодолеть свой недуг. Для включения их в активную деятельность требуется большое участие взрослых. Родители должны умело формировать мотивационную сторону поведения этих детей и поддерживать их интерес к занятиям по овладению двигательными и речевыми навыками, другими видами деятельности. При организации игровой, учебной и трудовой деятельности родителям нужно разъяснить ребенку их значение и смысл, наглядно демонстрировать их конечный результат. Это побуждает ребенка к проведению игр, учебным занятиям и участию в домашнем труде.

В процессе игровой, учебной и трудовой деятельности дети учатся выполнять требования и инструкции взрослых, считаться с интересами окружающих, доводить начатое дело до конца. Если ребенок не хочет выполнять то или иное действие, важно добиться от него осознание цели этого действия путем подсказки со стороны взрослых.

В ходе усвоения нового действия родители должны постоянно оказывать ребенку помощь. Варианты такой помощи меняются в зависимости от возраста ребенка. В младшем школьном возрасте родителям рекомендуется сопровождать показ действия словесной инструкцией, подробным объяснением.

В одних случаях родители побуждают ребенка думать, каким способом лучше выполнить то или иное задание, в других предлагают просмотреть все возможные способы выполнения задания и выбрать наиболее рациональное. Постепенно требования к ребенку повышаются. Предлагаемые занятия усложняются, что способствует развитию у него волевых качеств.

Большое значение для развития особого ребенка имеет активное включение его в повседневную жизнь семьи. Он обязательно должен выполнять в доме посильную работу, несмотря на двигательные и речевые нарушения разной степени выраженности (но с их учетом). Важно, чтобы ребенок не только обслуживал себя, но и имел постоянные обязанности, выполнение которых значимо для окружающих, — помочь накрыть на стол, убрать посуду и т. д.

Часто в семьях, где, кроме особого ребенка, есть и здоровые дети, складываются в целом неправильные отношения, нередко здоровому ребенку в таких семьях уделяют мало внимания. От него требуют, чтобы он постоянно уступал, не реагировал и не жаловался, что неблагоприятно отражается на личности как особого, так и здорового ребенка, а также на психологическом климате семьи.

Необходимо также, чтобы ребенок учился принимать себя таким, каков он есть, чтобы у него постепенно развилось правильное отношение к своей проблеме, к своим возможностям.

Ведущая роль в этом принадлежит родителям: именно у них ребенок будет заимствовать оценку и представление о себе и о своем состоянии. В зависимости от реакции и поведения родителей он будет рассматривать себя как инвалида, не имеющего шансов занять активное место в жизни, или, наоборот, как человека, вполне способного достичь каких-то успехов. Родители должны понять сами и внушить ребенку, что болезнь является одной из сторон его личности, что у него есть много других качеств и достоинств, которые надо развивать. От родителей зависит возможность социализации особого ребенка в общество.

Б. Г. Ананьев [2] рассматривал социализацию расширенно как двусторонний процесс, означающий становление человека как личности и как субъекта деятельности. Конечная цель подобной социализации заключается в формировании индивидуальности.

Выделяют пять сторон социализации:

- формирование знаний о людях, обществе и о себе;
- выработка навыков практической деятельности;
- выработка норм, ролей, позиций;
- выработка установок, ценностных ориентаций;
- включение в практическую деятельность.

Все чаще в литературе описывается роль матери в воспитании и социализации особого ребенка: “очень важно систематическое воспитание родителей, особенно матерей, чтобы они не старались чрезмерно опекать и зананчивать мальчиков” (Кон И. С. [6] с. 227)., однако еще А. Адлер [1] подчеркивал роль отца в формировании у ребенка социального интереса. Во-первых, у отца должна быть позитивная установка по отношению к жене, работе и обществу. Вдобавок к этому, его сформированный социальный интерес должен проявиться в отношениях с детьми. По Адлеру [1], идеальный отец — это тот, кто относится к своим детям как к равным и принимает активное участие наряду с женой в их воспитании. Отец должен избегать двух ошибок: эмоциональной отгороженности и родительского авторитаризма, имеющих, как ни странно, одинаковые последствия. Дети, чувствующие отчужденность родителей, обычно преследуют скорее цель достижения личного превосходства, чем превосходства, основанного на социальном интересе. Родительский авторитаризм также приводит к дефектному стилю жизни. Дети деспотичных родителей научаются бороться за власть и личное, а не социальное превосходство (цит. по: Хьюэлл Л., Зиглер Д., 1997) [12].

“Воспитание есть процесс социальный в самом широком смысле, отмечал Макаренко А. С. [8]. Воспитывает все: люди, вещи, явления, но, прежде всего и больше всего, — люди. Из них на первом месте — родители и педагоги. Со всем сложнейшим миром окружающей действительности ребенок входит в бесконечное число отношений, каждое из которых неизменно развивается, переплетается с другими отношениями, усложняется физическим и нравственным ростом самого ребенка. Весь этот “хаос” не поддается как будто никакому учету, тем не менее, он создает в каждый момент определенные изменения в личности ребенка. Направить это раз-

вите и руководить им — задача воспитателя” [8] (Макаренко А. С, 1981, с. 12).

Наконец, согласно А. Адлеру [1], огромное влияние на развитие у ребенка социального чувства (по существу, на социализацию детей) оказывают отношения между матерью и отцом. Так, в случае несчастливого брака у детей мало шансов для развития социального интереса. Если жена не оказывает эмоциональной поддержки мужу и свои чувства отдает исключительно детям, они страдают, потому что чрезмерная опека гасит социальный интерес. Если муж открыто критикует свою жену, дети теряют уважение к обоим родителям. Если между мужем и женой разлад, дети начинают объединяться с одним из родителей против другого. В этой игре, в конце концов, проигрывают дети: они неизбежно много теряют, когда их родители демонстрируют отсутствие взаимной любви (цит. по: Хьелл Л., Зиглер Д., [12]).

В настоящее время наиболее популярна классификация стилей родительского поведения Дианы Бомринд, которой следуют многие авторы (Реан А. А., Крайг Г. [7, 11]). Крайг Г. составила достаточно полную классификацию стилей родительского поведения, состоящую из 4 стилей на основе исследований Д. Бомринд [14]. Автор базировался на фиксации двух факторов воздействия на ребенка в семье — родительского контроля и родительской теплоты.

Авторитарный стиль родительского поведения характеризуется высоким уровнем контроля, холодными отношениями с детьми. Родители закрыты для постоянного общения с детьми; устанавливают жесткие требования и правила, не допускают их обсуждения; позволяют детям лишь в незначительной степени быть независимыми от них. Дети, как правило, замкнуты, боязливы или угрюмы, непритязательны и раздражительны.

Либеральный стиль (низкий уровень контроля, теплые отношения) — образ действия родителей, отличающийся почти полным отсутствием контроля за детьми при добрых, сердечных отношениях с ними. По мнению Д. Бомринд [14], многие либеральные родители так увлекаются демонстрацией “безусловной любви”, что перестают выполнять непосредственно родительские функции, в частности, устанавливать запреты для своих детей. Дети либеральных родителей склонны потакать своим слабостям, импульсивны и нередко не умеют вести себя на людях.

Если безразличие родителей сочетается с враждебностью (как у отвергающих родителей), ребенка ничто не удерживает от того, чтобы дать волю своим самым разрушительным импульсам (Н. W. Reese, L. P. Lipsitt [15]).

Росс Кемпбелл [5] в книге “Как по-настоящему любить своего ребенка” подчеркивал значение таких взаимоотношений с детьми, которые он называет “безраздельным вниманием”. “Безраздельное внимание к ребенку означает пристальное, неделимое внимание к нему, которое позволяет ему с полной уверенностью ощутить себя любимым, почувствовать, что за ним признают его право на безраздельное наше внимание, наше признание и безоговорочное уважение. Короче говоря, безраздельное внимание позво-

ляет ребенку почувствовать, что он самый важный человек на свете для своих родителей” (Кемпбелл Р. [5] с. 65).

Таким образом, психологическая помощь семье, воспитывающей особенного ребенка, должна осуществляться по следующим направлениям:

– систематическая психологическая помощь родителям и родственникам особых детей;

– организация жизнедеятельности ребенка в семье с учетом его психических и физических возможностей;

– оказание необходимой помощи родителям ребенка, педагогам в создании условий, необходимых особому ребенку для полноценного здорового образа жизни и успешного овладения программами дошкольного учреждения с учетом его психических и физических возможностей;

– оказание необходимой психологической помощи родителям ребенка, его родственникам, друзьям с целью гармонизации межличностных отношений, оптимизации воспитательного процесса.

В первую очередь, это необходимо для создания благоприятной реабилитационной и коррекционно-обучающей среды для ребенка в период его пребывания дома. Осуществление этой цели требует от родителей определенного объема знаний, способствующих пониманию потребностей и возможностей ребенка. Они также должны владеть практическими навыками, позволяющими методически правильно общаться с ребенком и правильно его воспитывать [9]. Разработка концептуальных основ, теоретико-методологической базы и методики психокоррекционной работы позволяет также оказать существенную помощь родителям особых детей.

Специальная помощь необходима родителям для нейтрализации тех психологических проблем, которые возникают вследствие их личностных переживаний, связанных с нарушениями развития ребенка.

“Родитель! С тебя лепится первообраз мира. Глубина и мощь отпечатка, оставляемого тобой в детской душе, никакому сравнению не поддается — сильнее этого только сама Природа, — подчеркивал Леви [9].

“Мир ребенка — маленький мир, кажущийся тебе ничтожным, но для него это Вселенная. Ты думаешь, твой ребенок живет с тобой и благодаря тебе?.. Нет, ребенок живет только рядом, живет своей жизнью. Ребенок — гость в доме, притом и неблагодарный гость. Помни: каждый конфликт, каждая крупная ссора, каждый удар по самооценке оставляют в душе следы на всю жизнь. Ты хочешь своему ребенку добра и только добра. Ты заботлив, предусмотрителен, требователен, иначе нельзя... Но спроси себя, где кончается ему (ей) это хорошо, это нужно и начинается субъективное: я этого хочу — твоя воля — страшная воля властвовать — подменять собою судьбу?.. Не забыл ли ты, что ребенок — не твое продолжение в том узком смысле, который ты в это вкладываешь, не актер твоего спектакля, не кукла? Не забыл ли, что это живая душа, которую ты не знаешь, тайна вселенская, которую не постиг? Что это и есть твое настоящее продолжение?” — отмечает автор [9].

Анатолий Некрасов [10] пишет: “Больному ребёнку нужно больше внимания”. Да, но не в ущерб любви к себе и мужу! Необходимо уяснить про-

стую истину: если есть дефицит чего-то, то нужно хотя бы распределять правильно! И если ребёнок болеет, то в первую очередь родителям нужно раскрывать любовь друг к другу! В Пространстве Любви родителей ребёнок быстро выздоровеет.

Выводы

1. Анализ литературы по проблеме социализации семьи с особым ребенком позволяет констатировать, что большое значение для развития имеет активное включение его в повседневную жизнь. Также необходимо, чтобы ребенок учился принимать себя таким, каков он есть, чтобы у него постепенно развилось правильное отношение к своей проблеме, к своим возможностям.

2. Согласно анализа литературы по данной проблеме, выделены следующие стили родительского поведения:

- авторитарный, характеризующийся высоким уровнем контроля, закрытостью для постоянного общения с ребенком;
- либеральный стиль (низкий уровень контроля, теплые отношения) — образ действия родителей, отличающийся почти полным отсутствием контроля за детьми при добрых, сердечных отношениях с ними;
- индифферентный стиль родительского поведения, отличающийся низким контролем за поведением детей и отсутствием теплоты и сердечности в отношениях с ними.

3. Анализ наших исследований показал, что можно выделить пять сторон социализации:

- формирование знаний о людях, обществе и о себе;
- выработка навыков практической деятельности;
- выработка норм, ролей, позиций;
- выработка аттитюдов, ценностных ориентаций;
- включение в практическую деятельность.

Литература

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Пер. с нем., вступ. ст. А Боквикова. — М.: Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. — 291 с.
2. Ананьев Б. Г. Пространственное различие / Б. Г. Ананьев. — Л. : Изд-во Лен. ун-та, 1955. — 187 с.
3. Андреева Т. В. Семейная психология: Учеб. пособие. — СПб.: Речь, 2004. — 244 с.
4. Би Хелен Серия: Мастера психологии. Тема: Психология развития и возрастная психология. Развитие ребенка. — 9-е издание. — 2004. — 768 с.
5. Кемпбелл Р. Как по-настоящему любить своего ребенка / Пер. с англ. — СПб.: Мирт, 1995. — 253 с.
6. Кон И. С. Психология ранней юности. — М.: Просвещение, 1989. — 255 с.
7. Крайг Г. Психология развития. — М.; СПб.: Питер, 2002. — 992 с.
8. Макаренко А. С. Книга для родителей. — Л.: Лениздат, 1981. — 359 с.
9. Леви В. Л. Как воспитывать родителей, или Новый нестандартный ребенок. — ТОРОВОАН, 2002. — 416 с.
10. Некрасов А. Материнская любовь. Серия: Мир во мне. — АСТ, Астрель, 2007. — 249 с.

11. Реан А. А., Кудашев А. Р., Баранов А. А. Психология адаптации личности. — СПб.: Медицинская пресса, 2002. — 479 с.
12. Ларри Хьелл, Дэниел Зиглер. Теории личности: основные положения, исследования и применение. — СПб.: Питер, 2003. — 608 с.
13. Ann Turnbull, Rud Turnbull The book Exceptional Lives: Special Education in Today's Schools. New York : Plenum Press, 2001. — 68 p.
14. Baumrind D (1971). "Principles of Ethical Conduct in the Treatment of Subjects: Reaction to the Draft Report of the Committee on Ethical Standards in Psychological Research". American Psychologist 26: 887-896. doi:10.1037/h0032145. <http://psycnet.apa.org/journals/amp/26/10/887.pdf>.
15. Reese H. W. Experimental child psychology / H. W. Reese, L. P. Lipsitt. — NY : Academic Press, 1970. — 123 p.

А. Л. Душка

канд. психол. наук, ст. викладач кафедри експериментальної і диференціальної психології

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

РОЛЬ БАТЬКІВ У СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБЛИВОЇ ДИТИНИ

Резюме

У статті розглядаються проблеми сімей, що виховують особливу дитину, проводиться теоретичний аналіз літератури за даною темою, розглядаються рівні і фази якісних змін у таких сім'ях, надаються рекомендації щодо формування адекватних батьківських установок на захворювання і соціально-психологічні проблеми дитини шляхом активного залучення батьків до психокорекційного процесу.

Ключові слова: особлива дитина, психокорекційний процес, сімейна адаптація, психологічна допомога сім'ї.

A. L. Dushka

senior teacher, candidate of psychology sciences

I. I. Mechnikov Odessa national university

THE ROLE OF PARENTS IN SOCIALIZATION SPECIAL CHILD

Summary

In the given article problems of the families which are bringing up a special child are considered, the theoretical analysis of the literature on the given theme is carried out, levels and phases of qualitative changes in such families are considered, formation of adequate parental guidelines on disease and socially-psychological problems of the child by active involvement of parents to psychocorrectional process is recommended.

Key words: special child, psychocorrectional process, family adaptation, psychological assistance to a family.

В. В. Зарицька

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Класичний приватний університет, м. Запоріжжя

САМОКОНТРОЛЬ ЕМОЦІЙ У СТРУКТУРІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

В статті розкривається сутність поняття “самоконтроль емоцій”, обґрунтовується важливість здатності особистості до самоконтролю власних емоцій; аналізуються складові самоконтролю емоцій; розкриваються форми прояву самоконтролю емоцій, основні правила самоконтролю емоцій, труднощі, з якими стикається особистість у процесі вираження емоцій, та викладені основні кроки, які сприяють розвитку здатності здійснювати самоконтроль емоцій.

Ключові слова: емоції, самоконтроль емоцій, емоційний інтелект.

Актуальність. Актуальність проблеми самоконтролю емоцій у структурі емоційного інтелекту обумовлена необхідністю наявності в людини здатності контролювати власні емоції, щоб адекватно реагувати на різні життєві ситуації, бо нездатність людини контролювати свої емоційні прояви провокує деструктивні дії оточуючих, а також сама людина діє неадекватно ситуації, чим завдає шкоди собі й оточуючим.

Постановка проблеми. Мета дослідження: обґрунтувати значущість здатності особистості контролювати свої емоції в її життєдіяльності та взаємодії з іншими людьми і можливості оволодіння цією здатністю, незважаючи на наявність об’єктивних і суб’єктивних перешкод на цьому шляху.

Завдання дослідження: розкрити підходи вчених до трактування поняття “самоконтроль емоцій” та обґрунтування значущості цього феномена в структурі емоційного інтелекту; охарактеризувати форми прояву самоконтролю емоцій, та основні правила самоконтролю емоцій; показати основні кроки, які сприяють розвитку здатності контролювати власні емоції та долати перешкоди на цьому шляху.

Результати. Самоконтроль емоцій розглядається нами як важлива складова емоційного інтелекту. Сутність цих понять, згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови [2, 1099], трактується так: самоконтроль як контроль над самим собою, своєю поведінкою, роботою, своїм станом, а саморегуляція як здатність регулювати свої дії, поведінку, свій стан відповідно до ситуації. На їх важливості наголошують багато вчених. Наприклад, Рубен Бар-Он [1, 78–86] здатність контролювати свої емоції розглядає як прояв незалежності, а також як здатність відкрито виражати свої почуття, бути твердим і захищати свою точку зору, як прояв самоутвердження (асертивності).

Самоконтроль виступає і як здатність керувати своїми емоціями. Боязнь проявляти емоції, замкнутість, обережність та ін. або перебільшений

їх прояв (гнів, тривога, печаль) — це завжди і психологічний, і фізіологічний процеси. Фізіологічний аспект проявляється у прискоренні або навпаки зниженні серцебиття, у перепадах артеріального тиску і порушенні гормонального балансу — все це забирає в людини сили і гальмує потенціал. Людина з низьким рівнем самоконтролю як не здатна стримувати емоції (що погано може позначитись на її емоційному самопочутті), так і не здатна їх проявляти (що теж погано позначається на її самопочутті і на емоційному самопочутті оточуючих). У кожній ситуації слід вміти визначати оптимальну середину прояву емоцій у відповідності з наявними подіями.

З цього приводу Д. Гоулман [3, 60] стверджує, що самоконтроль — це внутрішній діалог, той елемент емоційного інтелекту, який не дозволяє нашим почуттям диктувати нам свою волю. Саме самоконтроль надає ясність розуму, наділяє нас енергією, яка так необхідна людині, і рятує людину від впливу руйнівних емоцій. Люди, які добре вміють здійснювати самоконтроль емоцій, завжди життєрадісні, оптимістичні, здатні інших налаштувати на позитивне ставлення до явищ чи подій, в які вони включені на даний момент. Оскільки емоції передаються, як правило, від однієї людини до іншої, то надзвичайно важливим є вміння контролювати власні емоції, щоб не порушувати стосунки з іншими людьми.

Д. Гоулман [3, 60–61] далі підкреслює, що якщо людина, яка знаходиться у доброму гуморі, розмовляє з людиною, яка характеризується конфліктністю, агресивністю, то наслідки розмови можуть мати два аспекти: перший — якщо людина на агресію відповідає тим же, то закінчується розмова посиленням роздратованості між співрозмовниками; другий — якщо людина не відповідає на тиск на неї агресією, тобто залишається у позитивному настрої, то агресивний індивід має шанс заспокоїтись або, у крайньому випадку, зменшити роздратованість.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що вміння контролювати власні емоції навіть у несприятливих ситуаціях сприяє збереженню оптимізму і позитивного настрою. Самоконтроль дозволяє людині бути щирою, а така емоційна прозорість є не тільки надбанням людини, особливо лідера, але і суттєвим активом організації, яку він очолює. Щирість у спілкуванні — непідкупна відкритість у почуттях, впевненості у діях — породжує прямоту і чесність, а це викликає довіру до цієї людини. Що стосується, наприклад, лідерів, які наділені високим рівнем самоконтролю, то вони допускають той ступінь щирості, який дозволяє їм почувати себе комфортно з точки зору відкритості людям. Це, на нашу думку, стосується будь-якої людини, а не тільки лідера, щоб підтримувати з іншими людьми щирі, доброзичливі стосунки.

Д. Гоулман [3, 267–268] у самоконтроль включає такі здібності, як: вміння контролювати власні емоції, відкритість, адаптивність, волю до перемоги, ініціативність, оптимізм. Вміння контролювати свої емоції він характеризує як здатність зберігати спокій навіть у складних чи стресових ситуаціях; відкритість характеризує як щирий прояв своїх почуттів і переконань; адаптивність — як здатність гнучко реагувати і пристосовуватись

до обставин; волю до перемоги проявляти за рахунок підвищення якості роботи, самовдосконалення і удосконалення роботи тих, хто працює поряд; ініціативність — як здатність порушувати застарілі правила чи методи роботи і висловлювати нетрадиційні пропозиції, спрямовані на покращення роботи чи розв'язання проблеми; оптимізм — як здатність знайти у будь-якій ситуації сприятливу можливість, щоб її розв'язати, а не загрозу, керуючись правилом, що усі зміни слід сприймати як зміни на краще.

На важливість самоконтролю емоцій вказували і П. Селовей та Джон Майер [1, 78–86], які стверджували, що точність оцінки і вираження емоцій необхідні тому, що емоції є для людини сигналом про важливі події чи власні потреби, вони впливають на весь її розумовий процес і поведінку і допомагають зрозуміти, як можна думати і діяти більш ефективно, використовуючи емоції.

Рівень самоконтролю емоцій залежить від характеру прояву емоцій, оскільки вони можуть бути як бажаними, так і небажаними. Надмірність прояву емоцій, як і їх недостатність можуть дезорганізувати діяльність або погіршити стосунки між людьми, що, як правило, призводить до емоційної напруги.

Психологами [7, 134–135] виділено ряд прийомів, які сприяють зняттю емоційної напруги, а саме:

- зосередженість уваги на окремих технічних деталях, тактичних прийомах, а не на значущості результату;
- зниження значущості діяльності, її цінності, що трохи заспокоїть розсхвильовану людину;
- одержання додаткової інформації, яка знизить емоційну напругу;
- розробка запасної стратегії дій у випадку невдачі;
- відсторонення від роботи на певний час;
- фізична розрядка (прогулянка, слухання музики; виконання іншої роботи та ін.);
- посмішка, утримання якої у випадку негативних переживань покращить іншим настрій;
- активізація почуття гумору, бо сміх знижує напругу;
- м'язове розслаблення (релаксація), яке є елементом аутогенного тренування і рекомендується для зняття напруги.

Стримуючи емоції, інколи людині легше, хоч інколи і важче переносити біль чи інші неприємні відчуття. Контроль вираження власних емоцій (експресії), за дослідженнями психологів [5, 277–280], проявляється у трьох формах:

- 1) “гальмування”, тобто намагання зовнішньо не проявляти свого емоційного стану;
- 2) “маскування”, тобто заміна вираження істинних емоцій іншими емоціями;
- 3) “симуляції”, тобто вираження зовнішньо емоцій, які людина не переживає.

Дослідженнями І. А. Переверзевої [6, 113–117] встановлено, що форми прояву емоцій залежать від віку дитини. Чим старша дитина, тим краще

вона здатна вибирати форму прояву емоцій у контрольних ситуаціях за умови, якщо її вчили контролювати власні емоції, а якщо не вчили, то вона може їх проявляти і в дорослому віці безвідносно ситуації чи правилам етикету. І. А. Переверзева виявила таку закономірність: у осіб з переважанням позитивних емоцій не виявлено суттєвої різниці між частотою переживань і частотою вираження різних емоцій, що свідчить про слабкість контролю своїх емоцій. Ці люди як відчувають навколишнє життя, так його у більшості випадків і проявляють. А люди, які схильні до переживань негативних емоцій, мають більш високий ступінь контролю емоційної експресії, за рахунок чого здатні власні негативні емоції “маскувати”, замінюючи їх позитивними емоціями, які вони не переживають. І. А. Переверзевою виявлено, що у осіб із стійкою схильністю до переживання негативних емоцій, по-перше, більш високий ступінь контролю експресії як позитивних, так і негативних емоцій; по-друге, негативні емоції частіше переживаються, ніж виражаються (тобто контроль їх вираження здійснюється у формі “гальмування”), по-третє, позитивні емоції, навпаки, частіше виражаються, ніж переживаються (тобто контроль їх вираження здійснюється у формі “симуляції”). Це пов’язано з тим, що експресія позитивних емоцій сприяє здійсненню спілкування і продуктивної діяльності.

Особливого значення в забезпеченні самоконтролю над емоціями зокрема С. М. Ємельянов [4, 124–126] надає формуванню установки на конструктивну поведінку. Він пропонує три основних правила самоконтролю емоцій, які доступні кожній людині і не вимагають спеціальної підготовки.

Перше правило самоконтролю — спокійна реакція на явища, процеси або на емоційні дії партнера. Це явище умовно він називає емоційною витримкою, тобто здатністю людини не допустити перебільшення у проявах негативних емоційних реакцій на гострі ситуації.

Друге правило самоконтролю — раціоналізація емоцій, обмін змістом емоційних переживань у процесі спокійного спілкування. Дотримання цього правила передбачає, що коли партнер перебуває в стані емоційного збудження, то не потрібно піддаватися його настрою, щоб самим не ввійти у цей стан. З цією метою пропонується ставити самому собі такі запитання: “Чому ця особа веде себе так?”, “Які мотиви такої поведінки?”, “Чи пов’язана його поведінка з його індивідуальними особливостями або з якоюсь іншою причиною?” та ін. Ставлячи собі такі запитання і відповідаючи на них, людина має ряд переваг перед іншими людьми:

- по-перше, в критичних ситуаціях людина змушує активно працювати свідомість і тим самим додатково захищає себе від емоційного вибуху;

- по-друге, своєю поведінкою людина дає співрозмовнику проявити свої емоції на повну силу;

- по-третє, раціоналізація емоцій відволікає людину від непотрібної, а часом шкідливої інформації, яку може оприлюднити співрозмовник у стані збудження;

- по-четверте, відповідаючи собі на запитання, людина розв’язує надзвичайно важливе і складне завдання — шукає причину і намагається зрозуміти мотиви такого емоційного стану співрозмовника.

Третє правило самоконтролю — підтримка високої самооцінки як основи конструктивної поведінки, бо однією з причин небажаних емоційних реакцій співбесідників часто є заниження ними самооцінки. Неадекватність емоційної поведінки у цьому випадку пояснюється одним із механізмів психологічного захисту — регресією. Щоб виключити небажані емоційні реакції, потрібно підтримувати високий рівень самооцінки у себе і у співрозмовника.

Рівень здатності особистості до самоконтролю визначає рівень володіння своїми емоціями. Зокрема І. Н. Андреева [1, 78–86] самоконтроль визначає як здатність контролювати власні емоції, виокремлювати їх як окремий об'єкт, адекватно оцінювати, оприлюднювати, контролювати емоційну експресію (стриманість). Вона наголошує саме на важливості розвитку здатності мати адекватну емоційну експресію, яка є важливим фактором фізичного і психічного здоров'я, доводячи, що надмірне стримування емоцій обумовлює виникнення різних захворювань. У той же час безконтрольність емоційної експресії ускладнює міжособистісне спілкування. Серед причин труднощів у вираженні емоцій І. Н. Андреева називає, наприклад, такі:

- засвоєння форм прояву емоцій, які панують у сім'ї і найближчому оточенні і не є нормою в суспільстві;
- відсутність знань про визнані суспільством форми вираження емоцій;
- боязнь оприлюднити власні почуття пов'язана зі страхом викликати осуд серед оточуючих;
- окремі вроджені фактори, хоча вирішальне значення має все-таки рівень наукованості.

Основні кроки научування самоконтролю пропонує Альберт Бандура [8, 406–409]. Він доводить, що ці кроки прийняті як для внутрішнього (психологічного), так і для зовнішнього (поведінкового) самоконтролю. В контексті нашого дослідження ми охарактеризуємо ці кроки по самоконтролю емоцій з точки зору його соціально-когнітивної теорії особистості.

Перший крок самоконтролю — визначення точної форми прояву емоцій в даній ситуації. На жаль, цей крок є набагато складніший, ніж здається на перший погляд. Він вимагає вдумливого ставлення до ситуації.

Другий крок — збирання основних даних, тобто одержання інформації про саму ситуацію, причини її виникнення, характер протікання, особливості людей, які включені в цю ситуацію.

Третій крок — розробка програми дій, тобто вибір способу реагування на ситуацію, включення емоційного досвіду, самопідкріплення, самонаказ, врахування оточення та ін.

Четвертий крок — договір із самим собою про міру і характер прояву емоцій у даній ситуації з урахуванням усіх необхідних чинників.

П'ятий крок — максимально точно передбачити кінцевий результат прояву тієї чи іншої емоції. У кінцевому підсумку емоційні реакції мусять призвести до позитивного виходу із ситуації, стати черговим етапом у напрацюванні досвіду адекватного прояву емоцій у тій ситуації, в якій опиняється людина.

Вищеназвані кроки научування самоконтролю є і процесом навчання саморегулювання емоцій. Процес научування, зокрема соціального научування, представлено в теорії Дж. Роттера [8, 412–415].

В основі цієї теорії лежить прогноз поведінки людини в складних ситуаціях, який, безумовно, супроводжується проявом емоцій. Дж. Роттер вважає, що для прогнозу поведінки потрібно детально проаналізувати взаємодію чотирьох змінних: потенціал поведінки, очікування, цінність підкріплення і психологічну ситуацію, якою її уявляє індивід. Так, потенціал поведінки складається з емоційних реакцій, моторних реакцій, пізнання, вербальної поведінки, невербального вираження поведінки та ін., тобто ті види людської активності у відповідь на реакцію-стимул, які певним чином можна виокремити і виміряти.

Очікування Дж. Роттер відносить до суб'єктивної ймовірності того, що певне підкріплення буде мати місце в результаті специфічної поведінки. Його концепція очікування чітко говорить про те, що якщо в минулому люди за поведінку в даній ситуації отримували підкріплення, вони частіше за все повторюють цю поведінку. Інша поведінка людини, коли вона попадає в ситуацію вперше. За Дж. Роттером, у цьому випадку очікування базується на досвіді людини у подібних ситуаціях. Фактично він доводить, що стабільне очікування, генералізоване на основі минулого досвіду, дійсно пояснює стабільність і єдність особистості. Однак він наголошує, що очікування не завжди відповідає реальності. У деяких людей, наприклад, можуть бути нереально високі очікування відносно своїх успіхів незалежно від ситуації. А інші можуть бути настільки невпевненими, що постійно недооцінюють свої шанси на успіх у даній ситуації. У будь-якому випадку, Дж. Роттер стверджує, що якщо ми хочемо точно прогнозувати поведінку індивіда, то нам слід покладатися на його власну суб'єктивну оцінку успіху і невдачі, а не на оцінку когось іншого [8, 413].

Він виділяє два види очікувань: специфічні очікування, які характерні для певних ситуацій, і генералізовані очікування, які відображають досвід різних ситуацій і можуть бути використані у багатьох ситуаціях. Генералізовані очікування ще називають інтернально-екстернальним локусом контролю, який трактується як узагальнене очікування того, в якій мірі люди контролюють підкріплення у своєму житті. Люди з екстернальним локусом контролю вважають, що їх успіхи чи невдачі регулюються зовнішніми факторами, такими як доля, щасливий випадок, впливові люди і непередбачені сили оточення. А люди з інтернальним локусом контролю вірять в те, що успіхи і невдачі визначаються їх власними діями і здібностями (внутрішні, особистісні фактори). “Інтерналі” тому відчують, що вони в більшій мірі впливають на підкріплення, ніж ті люди з екстернальною орієнтацією локусу контролю. Дж. Роттер доводить, що люди з нечіткою орієнтацією локусу контролю знаходяться між цими двома екстремумами. Враховуючи це, можна вимірювати локус контролю. Дж. Роттер [8, 495–500] створив “Шкалу І — Е”, яка складається із 23 пар тверджень і 6 додаткових запитань для того, щоб замаскувати мету цього тесту. За допомогою цього тесту було встановлено, що інтерналі у більшій мірі, ніж

екстернали обережні, щоб, наприклад, зберегти або поправити здоров'я, у них рідше зафіксовані психологічні захворювання, вони краще адаптуються та ін.

Дж. Роттер робить висновок про те, що люди здатні досягти більших успіхів, якщо вони вірять в те, що їх доля знаходиться у їх власних руках. Ці люди менше підлягають впливу інших, краще вміють контролювати власну поведінку і поведінку інших, більш впевнені у розв'язанні проблем, ніж екстернали, і тому незалежні від думок інших.

Третя складова поведінки — цінність підкріплення як рівень, за яким надається перевага одного підкріплення порівняно з іншим. Як і очікування, цінність підкріплення заснована на попередньому досвіді, вона змінюється від ситуації до ситуації з часом. За теорією Дж. Роттера, цінність підкріплення не залежить від очікування. Наприклад, студент знає, що гарна успішність має високу цінність, і все ж очікування одержати високі оцінки можуть бути низькими через відсутність у нього здібностей чи активності. Тому, за Дж. Роттером, цінність підкріплення співвідноситься з мотивацією, а очікування — з пізнавальними процесами.

Четверта змінна для прогнозу поведінки — це психологічна ситуація з точки зору індивіда. Дж. Роттер [8, 415] стверджує, що соціальні ситуації такі, якими їх уявляє людина. Він підкреслює важливу роль ситуаційного контексту і його вплив на поведінку людини і висловлює думку про те, що сукупність ключових подразників у конкретній соціальній ситуації викликає у людини очікування результатів поведінки — підкріплення. Так, наприклад, студентка може очікувати, що вона погано виступить на семінарі з психології, в результаті викладач поставить їй незадовільну оцінку, а однокурсники будуть насміхатися над нею. Це означає, що можна спрогнозувати, що вона вживе певних заходів, щоб уникнути очікуваного неприємного результату.

Взаємодія людини із значущим для неї оточенням лежить в основі теорії Дж. Роттера. Він приєднується до думки А. Бандури, що особистісні фактори і події оточення у взаємодії краще за все передбачають поведінку людини. А психологічну ситуацію треба розглядати поряд з очікуванням і цінністю підкріплення для прогнозування будь-якого альтернативного варіанту поведінки [8, 415].

Усі чотири складові поведінки, як стверджує Дж. Роттер, пов'язані з потребами людини. Щоб спрогнозувати реакцію людини на певну ситуацію і її поведінку, треба врахувати шість основних категорій потреб:

- 1) статус визнання;
- 2) захист — незалежність (впевненість у захисті, наприклад, членів сім'ї від певних неприємностей);
- 3) домінування (здатність впливати на інших людей);
- 4) незалежність (здатність приймати самостійно рішення);
- 5) любов і прихильність (потреба, щоб людину любили і прихильно до неї ставились);
- 6) фізичний комфорт (фізична безпека, гарне здоров'я та ін.).

Усі ці категорії потреб передбачають наявність певних почуттів, емоційних станів, якими супроводжується реалізація потреб через поведінкові прояви.

Висновки

Аналіз самоконтролю емоцій як складової емоційного інтелекту дозволяє зробити наступні висновки.

1. Самоконтроль емоцій як важлива складова емоційного інтелекту розглядався багатьма спеціалістами у цій галузі, а саме Р. Бар-Он, Дж. Мейер, П. Селовей, Д. Гоулман, А. Бандурою, Дж. Роттер, І. Н. Андреевою, І. А. Переверзева та ін. Самоконтроль розглядається як контроль над самим собою, над своїм емоційним станом, це внутрішній діалог між емоціями і розумом, який не дозволяє нашим почуттям диктувати свою волю, а спонукає до прояву емоцій у тій мірі, у якій потрібно у конкретній ситуації.

2. Вченими встановлено, що вміння контролювати власні емоції навіть за несприятливих умов допомагає людині зберігати оптимізм, позитивний настрій, проявляти щирість у спілкуванні, відкритість у почуттях, впевненість у діях, що викликає довіру до цієї людини оточуючих.

3. Самоконтроль включає такі здатності: вміння контролювати власні емоції; відкритість; адаптивність; волю до перемоги, ініціативність, оптимізм.

4. Самоконтроль емоцій проявляється у трьох формах:

1) “гальмування” (намагання зовнішньо не проявляти свого емоційного стану); 2) “маскування” (заміна істинних емоцій іншими); 3) “симуляція” (вираження зовнішньо емоцій, які людина насправді не переживає).

5. Для забезпечення високого рівня самоконтролю існує три важливих правила, які доступні кожній людині і не вимагають особливої спеціальної підготовки: 1) спокійна реакція на ситуацію; 2) раціоналізація емоцій, обмін змістом емоційних переживань у процесі спокійного спілкування; 3) підтримка високої самооцінки як визначення конструктивної поведінки в конкретній ситуації.

6. На шляху до здійснення самоконтролю у відповідності до конкретної ситуації люди відчувають певні труднощі. Серед основних причин нездатності людини проявляти емоції адекватно ситуації вчені називають такі: 1) засвоєння норм прояву емоцій у сім'ї, які є нормою в суспільстві; 2) відсутність знань про норми вираження емоцій у суспільстві; 3) боязнь проявляти свої емоції, пов'язані зі страхом викликати осуд оточуючих; 4) окремі вроджені фактори.

7. Встановлено (А. Бандурою), що самоконтролю можна навчити людину, і пропонується п'ять основних кроків опанування мистецтвом самоконтролю: 1) визначення точної форми прояву в даній ситуації; 2) одержання інформації про саму ситуацію; 3) вибір способу реагування на дану ситуацію; 4) договір з самим собою про міру і характер прояву емоцій; 5) максимально точно передбачити кінцевий результат.

Процес навчання самоконтролю емоцій супроводжується певною поведінкою людини по відношенню до інших людей у конкретній ситуації. Щоб спрогнозувати відповідну до ситуації поведінку, пропонується (Дж. Роттером) проаналізувати взаємодію чотирьох змінних: потенціал поведінки; очікування; цінність підкріплення; психологічна ситуація, якою її уявляє індивід.

Література

1. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена // Вопросы психологии. — 2006. — № 3. — С. 78–86.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. — 1440 с.
3. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Дэниел Гоулман, Ричард Бояцис, Энни Макки; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — 300 с.
4. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии. — СПб.: Питер, 2001. — 400 с.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. — СПб.: Питер, 2007. — 783 с.
6. Переверзева И. А. Проявление индивидуальных различий по эмоциональности в функции контроля за эмоциональной экспрессией // Вопросы психологии. — 1989. — № 1. — С. 113–117.
7. Психология: Учебник для гуманитарных вузов / Под общей ред. В. Н. Дружинина. — СПб.: Питер, 2007. — 656 с.
8. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — 3-е изд. — СПб.: Питер, 2006. — 607 с.

В. В. Зарицкая

канд. психол. наук, доцент кафедры практической психологии
Классический частный университет, г. Запорожье

САМОКОНТРОЛЬ ЭМОЦИЙ В СТРУКТУРЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Резюме

В статье раскрывается сущность понятия “самоконтроль эмоций”, обосновывается важность способности личности к самоконтролю собственных эмоций; анализируются составляющие самоконтроля эмоций; раскрываются формы проявления самоконтроля эмоций, основные правила самоконтроля эмоций, трудности, с которыми сталкивается личность в процессе выражения эмоций, и изложены основные шаги, которые содействуют развитию способности осуществлять самоконтроль эмоций.

Ключевые слова: эмоции, самоконтроль эмоций, эмоциональный интеллект.

V. V. Zaritskaya

candidate of psychological sciences, assistant of professor
Classical private university in Zaporozje

**EMOTION SELF-CONTROL WITHIN EMOTIONAL INTELLIGENCE
STRUCTURE**

Summary

The concept “emotion self-control” is revealed; scientists’ approaches to ground it are analyzed; the forms of emotion self-control manifestation are shown; possible ways to master the art of emotion self-control are emphasized.

Key words: emotions, emotion self-control, emotional intelligence.

З. А. Киреева

канд. психол. наук, доцент кафедры дифференциальной
и экспериментальной психологии

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД В ИЗУЧЕНИИ ОТРАЖЕНИЯ ВРЕМЕНИ

В статье в рамках системного подхода прослежены изменения на первом и втором уровне отражения времени испытуемыми 10–15 лет и отмечена следующая тенденция: при максимально точном воспроизведении временных промежутков репрезентации времени отражают сложную форму когнитивной деятельности подростков.

Ключевые слова: время, восприятие длительности, типы развития сознания.

Существенные шаги в раскрытии системной природы психики в психологии сделаны В. М. Бехтеревым, Л. С. Выготским, А. Р. Лурия, С. Л. Рубинштейном, Б. Г. Ананьевым, Б. М. Тепловым, Г. С. Костюком и другими. Системный анализ поведения и деятельности устойчиво связан с именами П. К. Анохина, А. Н. Леонтьева, Н. А. Бернштейна, Б. Ф. Ломова [3].

С позиций системного подхода свойства человека организованы в некоторое целое. В теории системной динамической локализации высших психических функций А. Р. Лурия показано, что психические функции человека рассматриваются как системные образования, которые, формируются прижизненно, являются произвольными и опосредствованными (речью), их физиологической основой выступают функциональные системы, включающие афферентные и эфферентные взаимозаменяемые звенья, связанные с определенными мозговыми структурами [4]. Развитие структур и систем мозга строго подчинено базисным нейробиологическим закономерностям, актуализирующимся в конкретных социальных условиях. В соответствии с принципами системогенеза и гетерохронного развития функциональных систем П. К. Анохина, различные структуры мозга достигают зрелости на разных стадиях онтогенеза ребенка. В связи с этим для каждого возрастного периода (а мы бы предположили: для разных детей, находящихся в одном возрастном периоде. — З. К.) характерны специфические нейрофизиологические условия формирования и реализации психических функций и, соответственно, определенные психические возможности ребенка.

Восприятие времени, как и другие психические процессы, строится на различных вертикальных уровнях нервной системы. Вообще восприятие времени относится к числу сложных аналитико-синтетических процессов. Восприятие времени, по Д. Г. Элькину, это отражение в мозгу объективной длительности, скорости и последовательности явлений действительности [8, с. 15]. В основе восприятия времени лежит ритмическая смена возбуждения и торможения, затухание возбудительного и тормозного процессов в ЦНС, в больших полушариях головного мозга [8]. Д. Г. Элькин,

ссылаясь на собственные исследования и исследования Л. Я. Беленькой, указывает на два вида восприятия времени, тесно между собой связанных: 1) непосредственным восприятием времени, в котором определенное значение приобретает зрительный бугор и 2) сложное восприятие времени, имеющее локализацию в коре большого мозга, процесс опосредованный высшими гностическими функциями [8, с. 22]. Фактический материал убедительно говорит о важности первосигнальных связей в отражении времени, но, согласно Д. Г. Элькину, “нельзя согласиться с тем, что между первосигнальным и речевым отражением времени у человека должно существовать полное соответствие” [8, с. 165]. П. Фресс в 1961 году писал о биологических образованиях, которые лежат в основе приспособления ко времени. Эта биологическая основа, как предполагал П. Фресс, в значительной мере объясняет те “индивидуальные различия между людьми, имеющими “чувство времени”, и теми, кто не способен учитывать время” [6, с. 46]. Б. И. Цуканов на основе собственных исследований показал, что в природе встречаются индивиды с различными часовыми механизмами: от “хороших” до “плохих” часов [7, с. 175]. При этом качество хода собственных часов зависит, согласно Б. И. Цуканову, от врожденных возможностей индивидуального мозга (задатков) [7, с. 168].

Известны несколько методов изучения восприятия длительности. Мы обратились к методу воспроизведения, имея следующие основания: метод воспроизведения длительности является основным, а отмеривание и оценка промежутков считаются дополнительными; преимуществом метода воспроизведения является то, что не возникает необходимости соотнесения с абстрактными единицами (П. Фресс); изучение произвольных психомоторных актов занимает одно из важных мест в экспериментальной психологии и психофизиологии (Е. И. Бойко, Н. И. Чуприкова, R. D. Luce и др.); исследование психофизиологического созревания ребенка и подростка является на сегодняшний день одной из наиболее актуальных проблем психологии.

Суть метода воспроизведения состоит в том, что экспериментатор предъявляет испытуемому интервал определенной длительности, который должен быть воспроизведен как можно точнее. В качестве критерия воспроизведения выступала относительная ошибка (E), которая вычисляется по формуле:

$$E = \frac{t_0 - t_s}{t_0} \times 100 \%,$$

где t_0 — заданная длительность, t_s — субъективный ответ. Полученные результаты относительной ошибки воспроизведения длительности (E) каждого индивида заносятся в протокол. Результаты по 10 пробам могут быть отражены графически.

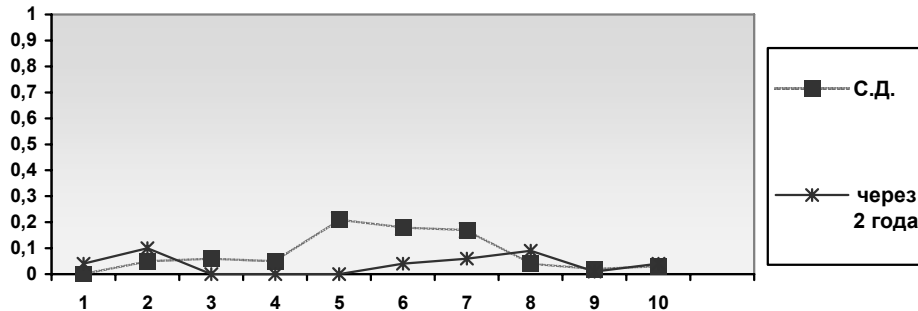
Поскольку в процессе индивидуального развития, на фоне стабилизации работы нервной системы, возможны изменения в степени точности воспроизведения времени, то наше экспериментальное исследование с помощью метода воспроизведения заданного промежутка времени проходило в течение двух лет (лонгитюдное исследование).

Также параллельно нами был использован метод определения понятия (А. Р. Лурия) [4], мы просили испытуемых ответить на вопрос: “Что такое время?”. Одновременное использование метода воспроизведения и метода определения понятия может продемонстрировать наряду с индивидуальными различиями на психофизиологическом уровне и соответствие-несоответствие первосигнального и речевого отражения времени у человека.

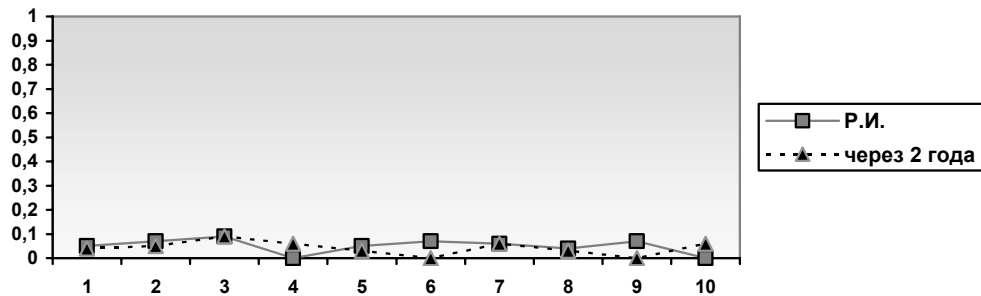
Для установления статистической значимости в изменениях степени точности воспроизведения временного промежутка мы использовали наиболее распространенный коэффициент корреляции Пирсона. Сравнивая результаты первого и второго (через два года) исследования на всей выборке, можно утверждать, что изменение в степени точности воспроизведения заданных промежутков времени статистически значимо, т.к. эмпирический коэффициент ($r = 0,55$) больше критического ($r = 0,38$, при $p \leq 0,05$; $r = 0,48$, при $p \leq 0,01$).

Анализ индивидуальных изменений относительной ошибки воспроизведения в процессе развития позволил разделить всех испытуемых на несколько групп.

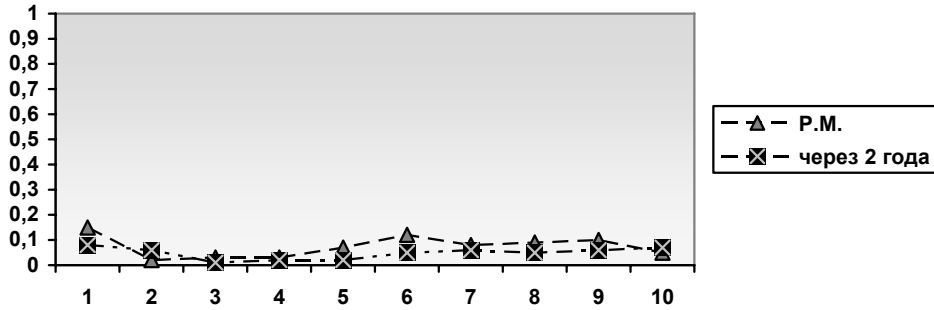
Первую группу составили испытуемые — подростки всех возрастов от 10 до 16 лет, которые максимально точно воспроизводили длительность как в первом эксперименте, так и во втором. Например, испытуемый С. Д. (10 и 12 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,08 в 10 лет и 0,03 — в 12 лет (график представлен ниже).

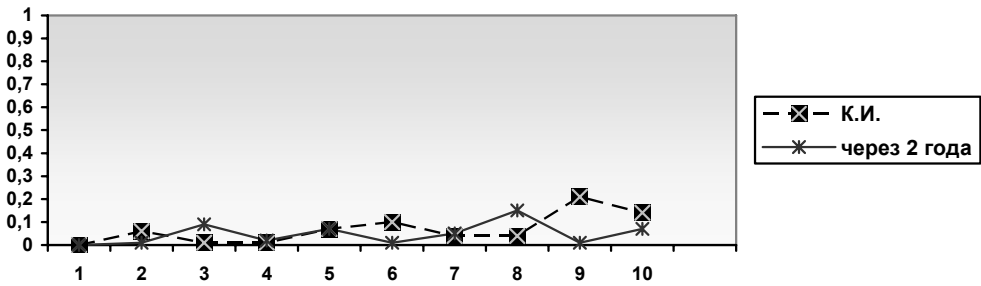
Испытуемая Р. И. (11 и 13 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,05 в 11 лет и 0,04 — в 13 лет (график представлен ниже).

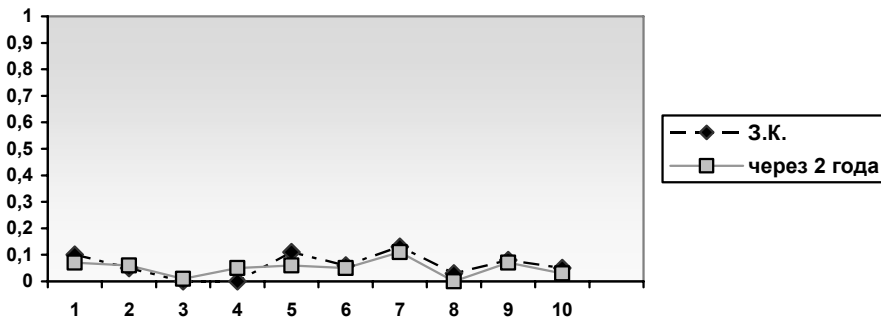
Испытуемая Р. М. (12 и 14 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,07 в 12 лет и 0,04 — в 14 лет (график представлен ниже).

Испытуемый К. И. (14 и 16 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,07 в 14 лет и 0,04 — в 16 лет (график представлен ниже).

Испытуемая З. К. (15 и 17 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,06 в 15 лет и 0,04 — в 17 лет (график представлен ниже).

Всех испытуемых первой группы можно отнести к индивидам, у которых выражены черты первосигнального типа, точность воспроизведения говорит о стабильном и хорошо работающем внутреннем часовом механизме, в терминологии Б. И. Цуканова это соответствует “хорошим” часам.

Средняя ошибка воспроизведения как в первом, так и во втором исследовании находится в пределах 0,08–0,04, мы назваем эту группу испытуемых “высокоточными” индивидами (название “высокоточный”, “точный”, “среднеточный” получены из дополнительных статистических расчетов).

Сравнительные репрезентации времени испытуемых первой группы позволяют утверждать, что у большинства “высокоточных” испытуемых представлен выделенный нами прогрессивно-динамичный тип развития сознания, проявляющийся в новых репрезентациях, отражающих развитие и усложнение представлений о окружающей действительности, в частности о времени. Например,

С. Д., 10 лет: “Время — это неосязаемое пространство, которое идет как часы, а вернуть нельзя”;

12 лет: “Это определенные рамки, которые выделены нам в пространстве”;

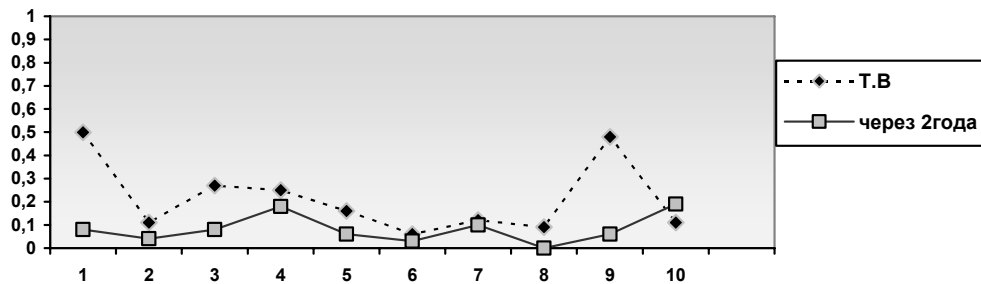
Р. М., 12 лет: “Я думаю, что время — это то, чем можно просчитать жизнь. Время — это промежуток между какими-либо событиями, а секунда, или час, или сутки — это счет удобный, по мнению людей”;

14 лет: “Время — это понятие, его нельзя назвать, это пустота, а час или год — это просто мера его измерения”;

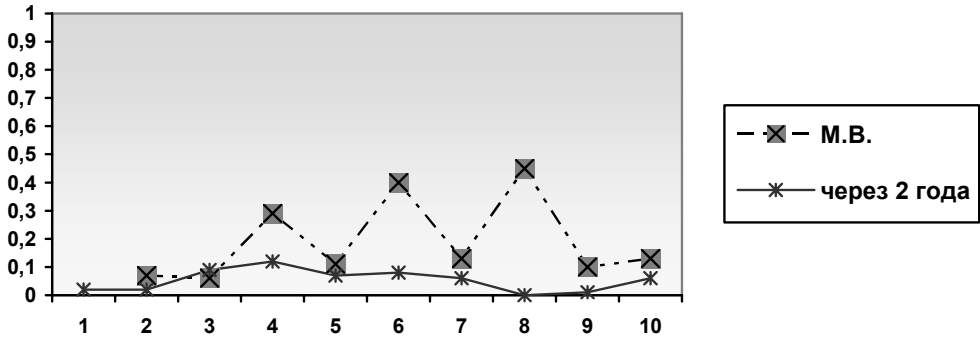
З. К., 13 лет: “Течение событий, которое никто не может остановить. Все и никто поклоняются ему. Его всегда не хватает потому, что никто не научился его правильно считать”;

15 лет: “Это то, чего всегда не хватает. Оно течет по-разному: быстро, медленно, то замирает на определенный промежуток, то мчится в даль от меня. Это единственная вещь, не имеющая хозяина. Оно и враг, и убийца. Время будет одинаковым, но отношение к нему всегда будет разным”.

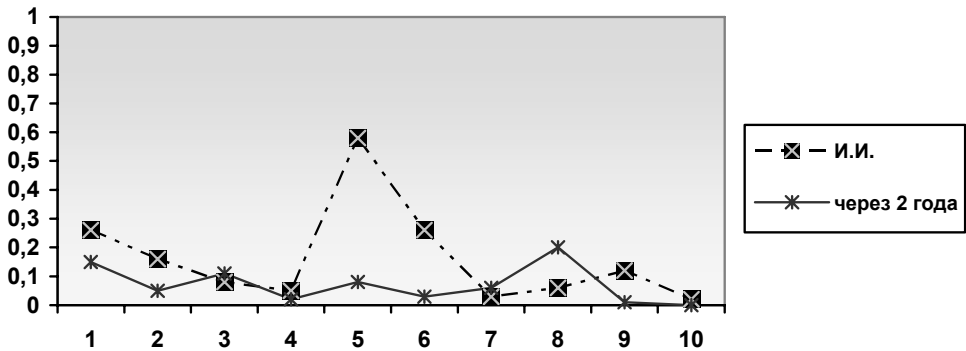
Ко второй группе мы отнесли испытуемых, у которых отмечается неточное воспроизведение при первом экспериментальном исследовании в возрасте 10–14 лет, а через два года качество воспроизведения изменяется — значительно улучшается — снижается временная ошибка. Например, испытуемая Т. В. (10 и 12 лет) — средняя ошибка воспроизведения (Еср.) составила 0,21 в 10 лет и 0,06 — в 12 лет (график расположен ниже).

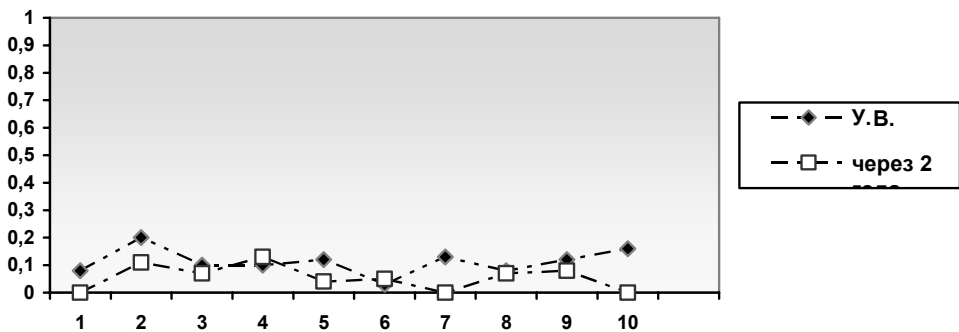
Испытуемая М. В. (12 и 14 лет) — средняя ошибка воспроизведения (Еср.) составила 0,17 в 12 лет и 0,06 — в 14 лет (график расположен ниже).

Испытуемый И. И. (12 и 14 лет) — средняя ошибка воспроизведения (Еср.) составила 0,16 в 12 лет и 0,07 — в 14 лет (график расположен ниже).

Испытуемый У. В. (15 и 17 лет) — средняя ошибка воспроизведения (Еср.) составила 0,1 в 15 лет и 0,05 — в 17 лет (график расположен ниже).

Испытуемых второй группы, по результатам второго эксперимента, можно назвать “точными” индивидами, их средняя ошибка воспроизведения во втором эксперименте находится в пределах 0,05–0,08. Изменения в их репрезентации времени можно отнести к прогрессивно-динамичному или к прогрессивно-константному типам развития сознания [2], последне-

му соответствует статичность смысловых содержаний на фоне некоторых изменений в репрезентациях. Например,

Т. В. 10 лет: “То, что тикает очень быстро и не дает сделать что-то, потому что не успеваешь”,

12 лет: “Время это когда уходят дни года, месяцы, человек растет, познает что-то новое”;

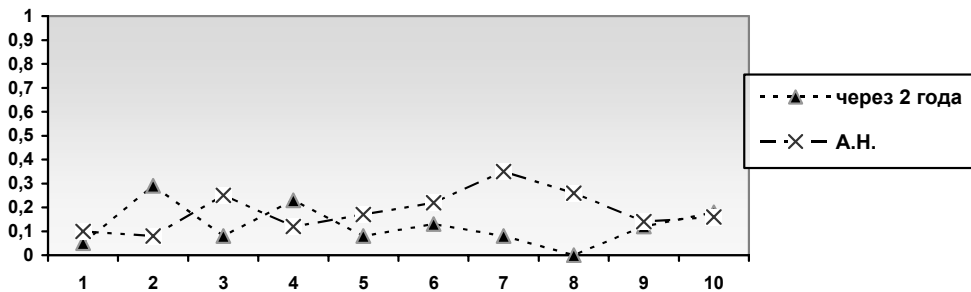
У. В., 11 лет: “Часы”;

15 лет: “Период жизни, можно делать разные вещи. Также время — деньги”;

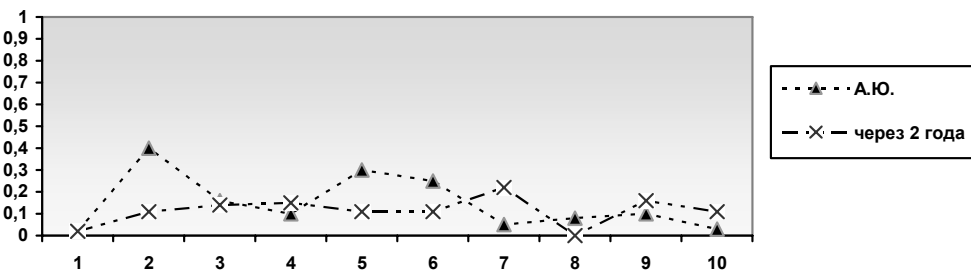
А. А., 12 лет: “Время — это жизнь + рисунок”;

14 лет: “Рисунок + “время это расстояние, промежуток между рождением и смертью. Мы находимся в плену у времени, мы его заложники. Хотя представить жизнь без времени просто невозможно”.

К третьей группе испытуемых мы отнесли подростков, у которых в первом экспериментальном исследовании степень точности воспроизведения — низкая, а во втором — средняя. Например, испытуемая А. Н. (10 и 12 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,18 в 10 лет и 0,12 — в 12 лет.

Испытуемая А. Ю. (11 или 13 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,13 в 11 лет и 0,11 — в 13 лет.

Так, по степени точности воспроизведения испытуемых этой группы можно назвать “среднеточными”, их средняя ошибка воспроизведения во втором эксперименте находится в пределах 0,09–0,13. Репрезентации о времени испытуемых со средней точностью воспроизведения соответствуют прогрессивно-константному типу развития сознания. Например,

А. Ю., 11 лет: “Тогда, когда все в природе меняется: люди вырастают, природа меняется. Это все можно назвать ветром перемен”;

13 лет: “Время — в основном период изменений, когда люди взрослеют проходит время, вырастают растения, тоже проходит время”;

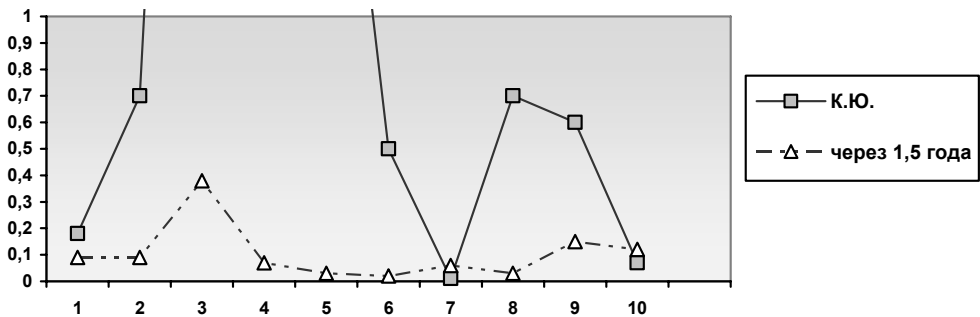
К. Л., 11 лет: “Часы — это период, когда мы стаем взрослее, это график, по нему люди знают и успевают туда, куда надо”;

13 лет: “Время — это определенный период, во времени люди могут понять, во сколько и где надо быть, или в котором часу что-то сделать”;

А. С., 10 лет: “Это когда оно идет, то мы растем. И с помощью времени мы знаем, что, как и когда”;

12 лет: “Время — это когда люди развиваются во время него, изучают и растут”.

Четвертую группу испытуемых составили подростки, у которых в первом эксперименте средняя ошибка воспроизведения была очень высокой и следовательно степень точности — очень низкая, а во втором эксперименте — степень точности оказалась в пределах 0,07–0,1. Этих испытуемых можно по результатам второго экспериментального исследования отнести к группе точных испытуемых, но по результатам первого исследования мы вынесли их в отдельную группу. Например, испытуемый К. Ю. (10 и 12 лет) — средняя ошибка воспроизведения составила (Еср.) 0,8 в 10 лет и 0,1 — в 12 лет.

Суждения о времени у испытуемых четвертой группы соответствуют выделенному нами по содержанию, ретардационному типу развития сознания, когда репрезентации не изменяются в течение определенного временного периода.

К. Ю., 10 лет : “Время — это когда темнеет и рассветает” = часы;

12 лет: “Это промежуток между сутками”.

Таким образом, исходя из системного подхода мы изучили первый и второй уровень отражения времени испытуемыми 10–15 лет. Оказалось, что в выборке представлены как точно и стабильно воспроизводящие подростки, так и испытуемые, скачкообразно переоценивающие или недооценивающие заданные временные промежутки. У всех испытуемых в процессе индивидуального развития улучшается степень точности, что подтверждено статистически ($r=0,55$) на $p \leq 0,01$. Развитие репрезентаций времени идет

индивидуально. Отмечена следующая тенденция: при максимально точном воспроизведении временных промежутков репрезентации времени отражают сложную форму когнитивной деятельности подростков.

Литература

1. Кіреєва З. О. Особливості відображення часу в онтогенетичній свідомості // Соціальна психологія. — 2009. — № 3 (35). — С.111–125.
2. Киреева З. А. Дифференциация уровней отражения времени в сознании: Монография. — Одесса: Пальмира, 2009. — 186 с.
3. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии // Вопр. психол. — 1975. — № 2. — С. 31–45.
4. Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. — М., 1975.— 253 с.
5. Лурия А. Р. Язык и сознание. — Ростов н/Д.: Феникс, 1998. — 416 с.
6. Фресс П. Приспособление человека ко времени // Вопросы психологии. — 1961. — № 1. — С. 43–57.
7. Цуканов Б. И. Время в психике человека: Монография. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
8. Элькин Д. Г. Восприятие времени. — М.: АПН РСФСР, 1962. — 311 с.

З. О. Кіреєва

канд. психол. наук, доцент кафедри диференціальної і експериментальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ ВІДБИТТЯ ЧАСУ

Резюме

У статті в рамках системного підходу простежені зміни на першому й другому рівні відбиття часу випробуваними 10–15 років і відзначена наступна тенденція: при максимально точному відтворенні часових проміжків репрезентації часу (перший рівень) відбивають складну форму когнітивної діяльності підлітків (другий рівень).

Ключові слова: час, сприйняття тривалості, типи розвитку свідомості

Z. A. Kireeva

candidate of psychology sciences, associate professor
of department of differential and experimental psychology
I. I. Mechnikov Odessa national university

APPROACH OF THE SYSTEMS IS IN STUDY OF REFLECTION OF TIME

Summary

In the article within the framework of approach of the systems traced change at first and the second level of reflection of time by an examinee 10–15 years and the following tendency is marked: at the maximally exact reproducing of temporal intervals of presentation of time reflect the difficult form of cognitiv activity of teenagers.

Key words: time, perception of duration, types of development of consciousness.

О. І. Крошка

канд. психол. наук, викладач кафедри диференціальної і експериментальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**СПЕЦИФІКА ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОГО СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ
НА 17 РОЦІ ЖИТТЯ**

Проблема вивчення психологічних особливостей емоційно-оцінного ставлення особистості до себе неможлива без визначення специфіки емоційно-оцінного ставлення особистості до себе на провідних етапах онтогенезу. У статті наведена структура емоційно-оцінного ставлення особистості до себе. Для вивчення відношень між різними аспектами емоційно-оцінного ставлення особистості до себе на кожному окремо узятому етапі онтогенезу використовувався метод головних компонент, що дозволило виявити специфічні особливості емоційно-оцінного ставлення особистості до себе в юнацькому віці.

Ключові слова: емоційно-оцінне ставлення до себе, особистість, самовідношення, самосвідомість, ціннісні орієнтації.

Юнацький вік, на думку А. А. Реана, порівняно з підлітковим характеризується більшою диференційованістю емоційних реакцій та способів вираження емоційних станів, а також підвищенням самоконтролю та саморегуляції [6]. В той же час, залишається багато рис, які є характерними і для комплексу емоційності пубертатного віку. Крім того, соціальна активність юнаків у цей період ще може приймати форму негативізму та соціальної критики.

Загальна спрямованість юнаків на майбутнє створює сприятливе психологічне підґрунтя для більшої відкритості різноманітним переживанням. П. М. Якобсон підкреслює, що естетичні почуття, переживання, пов'язані з новими видами діяльності, інтерес до внутрішнього світу інших людей, особливо однолітків, — все це обумовлює велику емоційну чутливість молодих людей, притаманну цьому віку.

Головний психологічний здобуток юності — відкриття власного внутрішнього світу. Одночасно з відчуттям своєї унікальності приходять почуття самотності. Юнацьке “Я” ще не достатньо визначене, розмите, інколи переживається внутрішня пустота, невизначена тривожність тощо. Звідси зростає потреба у спілкуванні та одночасно підвищується його вибірковість, потреба в уособленні [1]. Самосвідомість у цьому віці набуває нового якісно-специфічного характеру. На думку Д. Й. Фельдштейна, вона пов'язана з необхідністю оцінювати якості власної особистості з урахуванням конкретних життєвих прагнень [9]. На підставі самосвідомості ще сильніше (ніж у пубертаті) розвивається потреба у самовихованні, яка спрямована вже не тільки на подолання тих чи інших недоліків та розви-

ток окремих позитивних якостей (як в старшому підлітковому віці), але й на формування особистості в цілому відповідно ідеалам, які складаються у юнаків [9].

Не тільки уявлення про себе, але й сприйняття світу претерпає серйозні зміни. У сприйнятті оточуючого світу здійснюється актуалізація нового образу світу. Людина в цей період починає розуміти свою нерозривну єдність зі світом (свідома приналежність). Для періоду ранньої юності (особливо у 16–17 років) характерною є висока амбівалентність почуттів відносно оточуючого світу та власної особистості.

Головною особливістю ранньої юності (16–18 років) є усвідомлення власної індивідуальності, неповторності та несхожості на інших. Внаслідок цього може виникати деяка напруженість, почуття самотності. Почуття самотності як новоутворення ранньої юності підвищує потребу у спілкуванні та одночасно вибірковість у контактах. І. С. Кон виділяє такі новоутворення ранньої юності як відкриття особистістю власного внутрішнього світу, зростання потреби у духовній близькості з іншою людиною [1].

В цей період у навчальній діяльності та спілкуванні можуть зустрічатися такі негативні емоційні стани як апатія, злість, гнів, відчай, роздратування, втомлення та перевтомлення, заклопотаність, страх, депресія. Деякі стани старших підлітків та юнаків співпадають, але в той же час є відмінності. Зокрема, у підлітків відмічені вище нерівноважні стани, прості за своїм складом. Це моностані, які переважно мають емоційну складову. У юнаків — це полістані, більш складні за структурою. Для цього вікового періоду характерний широкий спектр впливу нерівноважних емоційних станів на поведінку — від брутальності до суїцидальних спроб, а поряд з імпульсивною поведінкою вже має місце нормативна.

Крім того, для нас особливо значущим є те, що юність виступає періодом інтенсивного формування системи ціннісних орієнтацій, які суттєво впливають на становлення характеру та особистості в цілому. У ранній юності це пов'язано з появою низки передумов: оволодінням дитиною понятійним мисленням, накопиченням достатнього морального досвіду, певним соціальним статусом юнака. Саме процес формування ціннісних орієнтацій стимулює в цей період значне розширення спілкування, зіткнення з різноманітністю форм поведінки, поглядів, ідеалів тощо.

В психології існує два протилежних підходи до тлумачення структури ставлення до себе. В рамках першого воно розглядається як одномірне, в другому як складноструктуроване психічне утворення. Визначення ставлення як одномірного утворення не знайшло свого емпіричного підтвердження як в сучасній вітчизняній [2;4], так і в зарубіжній психології.

Формування оцінного ставлення до себе відбувається на інтрасуб'єктивному рівні у вигляді операцій соціального порівняння або порівняння з виробленими в суспільстві нормами і еталонами. Дана підсистема ставлення до себе будується на оцінці власної ефективності в досягненні поставлених цілей, на порівняння власних досягнень з соціальними стандартами, успіхами і оцінками інших людей [2;4;7]. Будучи похідним, з трьох джерел — самоефективності, думки оточуючих людей і самооцінки

досягнень особистісно значних цілей, оціночне ставлення до себе відкрите для “самопостереження”, пронизане “соціально бажаними” характеристиками: успішністю в діяльності, досягненням поставлених перед собою цілей, статусним положенням особистості [4].

В основі емоційно-оцінної підсистеми ставлення до себе лежить життєвий досвід емоційних стосунків із значущими людьми, перш за все з батьками. Вона є не стільки оцінкою, скільки стилем ставлення до себе, загальною життєвою установкою, що формується в процесі становлення особистості [7; 8]. Ця підсистема формується на інтрасуб'єктивному рівні оцінки в рамках зіставлення “Я-Я” і відображає ступінь відповідності особистісних якостей тим вимогам, які ставить перед собою оцінюючий.

Структура ставлення до себе описується трьома вимірюваннями: позитивне оцінне ставлення до себе (самоповага), позитивне емоційне ставлення до себе (аутосимпатія) і негативне ставлення до себе. Разом з тим вони є складними по своїй будові утвореннями, включають цілий ряд різних за своїм змістом модальностей [2;4;5].

С. Д. Максименко, вказучи на необхідність введення в психологію поняття “динамічна система”, підкреслював, що це поняття не тільки характеризує особливості існування психічних процесів, властивостей та станів особистості, але й розкриває специфіку їхньої кількісної та якісної зміни: “Між частинами психологічного цілого здійснюється складна взаємодія, що приводить до утворення нових властивостей, нових типів взаємодії та взаємовідносин. У результаті цього психічні утворення як динамічні системи змінюються кількісно і якісно” [3, с. 83].

Ця методологічна теза є для нас важливою, оскільки аналіз наукових першоджерел та власні спостереження дозволили нам не тільки уточнити семантику поняття “емоційно-оціночне ставлення особистості до себе”, але й пропонувати його структуру, **в основі якої лежить диференціація особистісних рис та властивостей за принципом їхнього предметного змісту та способу спрямованості**. На наш погляд, принцип предметного змісту розкриває, на що спрямовані складові компоненти емоційно-оціночного ставлення, що виступає їхнім предметним змістом, а принцип способу спрямованості розкриває безпосередній спосіб ставлення. Відповідно до цих принципів нами була виділена структура емоційно-оціночного ставлення особистості до себе, яка складається з двох основних компонентів:

1) загальні, глобальні показники особистості, які ми називаємо **суб'єкт-об'єктною підструктурою** (глобальне самовідношення, загальну систему цінностей, цілі життя);

2) часні, які ми називаємо **суб'єкт-суб'єктною підструктурою** (часткова самооцінка, локус контролю, самовідношення, диференційоване за самоповагою, аутсимпатією, самоінтересом и очікуваним ставленням до себе; рівень готовності до конкретних дій відносно свого “Я”), що в подальшому впливає на загальну інтеграцію особистості в систему мікросоціальних стосунків з оточенням.

На наш погляд, пропонована структура дозволяє екстраполювати отриману інформацію не тільки на емоційно-оцінне ставлення особистості до

себе, але й до певного кола сторін зовнішньої дійсності, тобто надавати деформацію про цілісність або дискордантність характеру респондентів. Крім того, запропонована структура суттєво розширює можливості діагностики Я-образу особистості й сприяє емпіричному виявленню і теоретичному осмисленню індикаторів особистості.

Для вивчення відношень між різними аспектами емоційно-оцінного ставлення особистості до себе на кожному окремо взятому етапі онтогенезу використовувався метод головних компонент. Метод головних компонент дозволив нам диференційовано виявити загальнопсихологічну п'ятикомпонентну модель емоційно-оцінного ставлення особистості до себе, загальна структура якої сформована з тісно взаємозв'язаних між собою окремих показників, а саме з компонент "Осмишеність життя", "Дружність до власного Я", "Визнання цінності свого Я", "Близькість до свого Я", "Рефлексія оточення". Виділена нами п'ятикомпонентна модель була застосована та відстежена на кожному віковому мікрорізні. Період 14–15 років характеризується певною простотою структури емоційно-оцінного ставлення особистості до себе, він обмежений першими двома компонентами ("Осмишеність життя" та "Дружність до власного Я").

Подальший якісно-кількісний аналіз отриманих емпіричних даних показав, що структури, виявлені в інших вікових зрізах, характеризуються більшою складністю та комплексністю. Зокрема, оцінка власного життя крізь призму системи сенсів поступово набуває в особистості самостійного значення та мало пов'язана з іншими аспектами емоційно-оцінного ставлення особистості до себе. А наприкінці 18 року життя такі аспекти самовідношення як самоповага, самовпевненість, самопослідовність інтегруються в життєві цілі особистості.

Для участі в дослідженні було залучено 292 особи у віці 14–18 років. Склад та об'єм обраної вибірки дозволив фіксувати показники емоційно-оцінного ставлення особистості до себе в онтогенезі, індивідуально-типологічні та соціально значущі особливостей досліджуваних.

У таблиці 1 представлена узагальнена статевікова структура вибірки.

Таблиця 1

Статевікова структура вибірки

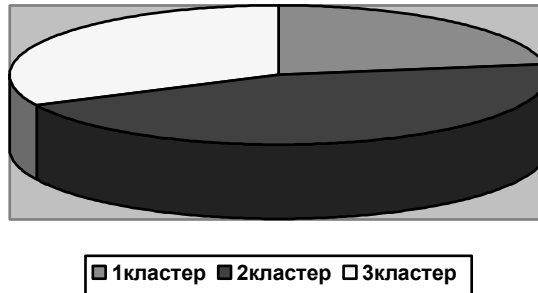
Вік досліджуваних	Кількість (n) досліджуваних, їх стать та відсоток (%) від загальної кількості				Всього	
	чоловіча	%	жіноча	%	n	%
14	8	2,74	-	-	8	2,74
15	-	-	71	24,32	71	24,32
16	42	14,38	42	14,38	84	28,76
17	32	11,00	33	11,30	65	22,26
18	6	2,05	58	19,86	64	21,92

Проведений аналіз показав, що в процесі формування самосвідомості в підлітковому і юнацькому віці період 17 років є критичним у плані емоційно-оцінного ставлення особистості до себе. На цьому етапі онтогене-

зу індивід володіє найбільш негативним самовідношенням, що робить його уразливим по відношенню як до інтрапсихічних, так і до середовищних чинників.

У зв'язку з цим було проведено друге дослідження, в якому взяли участь тільки 17-річні досліджувані, додатково протестовані по ряду психологічних методик.

У двокроковий кластерний аналіз як критерії кластеризації були включені показники додаткових методик. На вибір трьохкластерної моделі вказало максимальне при такому варіанті класифікації відношення мір відстані — 1,617 при критерії Акайке рівному 542,582 .

Рис. 1. Трьохкластерна модель емоційно-оцінного ставлення до себе в групі 17-річних

Як ми бачимо з рис. 1, в перший кластер було віднесено 22,6 % досліджуваних хлопців і дівчат, в другий — найбільш великий — 45,2 % досліджуваних і в третій — (32,3 %).

Однофакторний дисперсійний аналіз (розподіл значень інтервальних показників у даних групах був близький до нормального) і частотний аналіз були проведені для виявлення психологічних характеристик отриманих трьох однорідних груп. Згідно з F-критерієм значущі відмінності середніх значень характерні для всіх показників ($p < 0,05$), за винятком показника “Самоврядування”.

Примітка. Однаковими індексами відмічені середні значення показників, відмінності по t-критерію між якими при парних порівняннях з урахуванням відповідних поправок значущі на рівні $p < 0,05$.

Як ми бачимо з таблиці 2, за даними множинних порівнянь виділені кластери значущо відрізняються один від одного за більшістю психологічних показників.

Виходячи із змістовного опису кластерів, вони були визначені як

- “Низький рівень самооцінки”,
- “Високий рівень самооцінки”,
- “Конфліктна самооцінка”.

Цікаво, що значущо визначається сильний взаємозв'язок ($V = 0,741$; $p < 0,001$) між позначеними кластерами і переважанням підструктури емоційно-оцінного ставлення особистості до себе (табл. 2): особистості з пе-

реванжанням суб'єкт-об'єктної підструктури частіше володіють зниженим рівнем самооцінки, з переважанням суб'єкт-суб'єктної підструктури — підвищеним, а ті, у кого відмічена конфліктна самооцінка, відносилися до “амбітендентного типу”.

Таблиця 2

Множинні порівняння середніх значень показників самовідношення, локус-контролю і самооцінки

Показник		Кластер		
		1-й	2-й	3-й
Відкритість	М	5,429 ^a	6,607 ^{a,b}	5,350 ^b
Самоповага	М	4,714 ^{a,b}	7,071 ^{a,c}	6,200 ^{b,c}
Самокерівництво	М	6,286	6,679	6,250
Відбите самовідношення	М	4,357 ^a	6,143 ^a	5,550
Самоцінність	М	5,929 ^{a,b}	7,964 ^a	8,100 ^b
Самосприйняття	М	4,857 ^{a,b}	6,571 ^{a,c}	7,650 ^{b,c}
Самоприхильність	М	4,000 ^{a,b}	5,857 ^a	6,650 ^b
Внутрішня конфліктність	М	5,429 ^a	4,679 ^{a,b}	6,150 ^b
Самозвинувачення	М	6,643	3,821	5,800
Позитивна самооцінка	М	0,602 ^a	0,743 ^{a,b}	0,650 ^b
Негативна самооцінка	М	0,367 ^a	0,208 ^{a,b}	0,342 ^b
Рівень суб'єктивного контролю	М	28,857 ^a	28,821 ^b	23,900 ^{a,b}

Отже, у віці 17 років, порівняно з іншими періодами, діагностовано зниження самооцінки, що, на наш погляд, пов'язане з формуванням суб'єкт-об'єктної підструктури — загальної стратегії ставлення особистості до себе.

У свою чергу, суб'єкт-суб'єктна підструктура, яка надалі суттєво впливає на загальну інтеграцію особистості в систему мікросоціальних відносин з оточенням, на 17 році життя безпосередньо взаємопов'язана з високим рівнями самооцінки та інтернальністю.

Таблиця 3

Зв'язок між типом особистісної підструктури і сформованими кластерами

Показник		Кластер		
		1-й	2-й	3-й
Перевага СОП	п	13	2	2
	%	76,50 %	11,70 %	11,80 %
“Амбітендентний тип”	п	1	4	16
	%	4,80 %	19,00 %	76,20 %
Перевага ССП	п	0	22	2
	%	0,00 %	91,70 %	8,30 %

Примітка: СОП — суб'єкт-об'єктна підструктура; ССП — суб'єкт-суб'єктна підструктура.

Таким чином, у процесі формування самосвідомості в підлітковому і юнацькому віці період 17 років є критичним у плані емоційно-оцінного ставлення особистості до себе. На цьому етапі онтогенезу індивід володіє найбільш негативним самовідношенням, що робить його уразливим щодо

інтрапсихічних і середовищних чинників. Ця тенденція знайшла своє відображення у оригінальній трьохкластерній моделі. Перший кластер умовно був названий “Низький рівень самооцінки”, другий — “Високий рівень самооцінки”, третій — “Конфліктна самооцінка”.

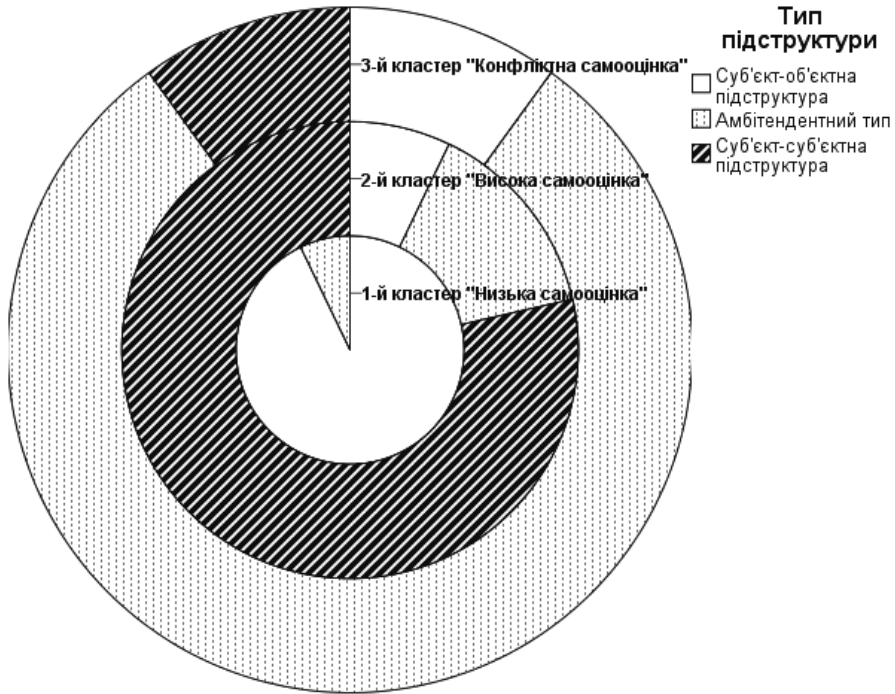

Рис. 2. Розподіл типів підструктур емоційно-оцінного ставлення особистості до себе за кластерами

Між позначеними кластерами і переважанням підструктури емоційно-оцінного ставлення особистості до себе був визначений сильний взаємозв'язок: особистості з домінуванням суб'єкт-об'єктної підструктури характеризуються заниженим рівнем самооцінки, з домінуванням суб'єкт-суб'єктної підструктури — підвищеним, а ті, у кого відмічена конфліктна самооцінка, відносилися до “амбітендентного типу”.

Отже, загальна тенденція до зниження самооцінки у віці 17 років пов'язана з формуванням суб'єкт-об'єктної підструктури, тобто загальної стратегії ставлення особистості до себе. У свою чергу, суб'єкт-суб'єктна підструктура, яка надалі суттєво впливає на загальну інтеграцію особистості в систему мікросоціальних відносин з оточенням, безпосередньо взаємопов'язана з високим рівнями самооцінки й інтернальністю.

Література

1. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. — М.: Политиздат, 1984. — 335 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с. — (Першотвір).
3. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.] / С. Д. Максименко. — К.: Форум, 2002. — Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. — 320 с. — (Першотвір).
4. Пантилеев С. Р. Методика исследования самоотношений / С. Р. Пантилеев. — М.: Смысл, 1993. — 31 с.
5. Прихожан А. М. К анализу генезиса самосознания в подростковом и раннем юношеском возрасте / А. М. Прихожан // Воспитание, обучение и психическое развитие. — М.: Педагогика, 1983. — Ч. 3. — С. 672–674.
6. Реан А. А. Психология подростка: Энциклопедия / А. А. Реан. — СПб.: Питер, 1999. — 416 с.
7. Скворцов Л. В. Культура самосознания: Человек в поисках истины своего бытия / Л. В. Скворцов. — М.: Политиздат, 1989. — 319 с.
8. Соціалізація особистості школяра: Науково-методичний центр “Українська етнопедagogіка і народознавство” / [за ред.Л. Е. Орбан]. — Івано-Франківськ, 1996. — 66 с.
9. Фельдштейн Д. И. Психология развивающейся личности: Избранные психол. труды / Д. И. Фельдштейн. — М., 1996. — 512 с. — (Першотвір).

О. И. Крошка

канд. психол. наук, преподаватель кафедры дифференциальной и экспериментальной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СПЕЦИФИКА ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОЦЕНОЧНОГО ОТНОШЕНИЯ К СЕБЕ НА 17 ГОДУ ЖИЗНИ

Резюме

Проблема изучения психологических особенностей эмоционально-оценочного отношения личности к себе невозможна без определения специфики эмоционально-оценочного отношения личности к себе на ведущих этапах онтогенеза. В статье приведена структура эмоционально-оценочного отношения личности к себе. Для изучения взаимоотношений между разными аспектами эмоционально-оценочного отношения личности к себе на каждом отдельно взятом этапе онтогенеза использовался метод главных компонент, что позволило обнаружить специфические особенности эмоционально-оценочного отношения личности к себе в юношеском возрасте.

Ключевые слова: эмоционально-оценочное отношение к себе, личность, самоотношение, самосознание, ценностные ориентации.

O. Kroshka

candidate of psychology sciences, teacher of department
of differential and experimental psychology
I. I. Mechnikov Odessa national university

**SPECIFIC OF EMOTIONALLY-EVALUATION RELATION TO ITSELF
ON 17TH YEAR OF LIFE**

Summary

Problem of study of psychological features emotionally-evaluation relation of personality to itself impossible without determination of specific emotionally-evaluation relation of personality to itself on the leading stages of ontogenesis. In the article the resulted structure emotionally-evaluation relation of personality to itself. For the study of mutual relations between different aspects emotionally-evaluation relations of personality to itself on every separately taken stage of ontogenesis, the method of main was utilized component that allowed finding out specific features emotionally-evaluation relations of personality to itself in youth age.

Key words: emotionally-evaluation relation to itself, personality, self-attitude, consciousness, valued orientations.

А. А. Мидько

аспирант кафедры клинической психологии
Института инновационного и последипломного образования
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ФЕНОМЕН БЕЗНАДЕЖНОСТИ И ГЕНДЕРНЫЙ ТИП СУИЦИДАЛЬНОСТИ В СВЯЗИ С ФАКТОРНО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРОЙ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена изучению личностных особенностей (в рамках пятифакторной модели личности) различных групп суицидентов, демонстрирующих типичные паттерны суицидального поведения мужчин и женщин с учётом наличия/отсутствия важного предиктора суицидальности — феномена безнадежности (ФБ). Исследовалась группа мужчин, совершивших суицидальные попытки высокой степени тяжести по медицинской шкале самоповреждений (в том числе насильственными методами), группа женщин, совершивших лёгкие по медицинским последствиям суицидальные попытки (в том числе ненасильственным способом—самоотравлением). Выделены личностные переменные, в наибольшей степени ассоциирующиеся с особенностями гендерных паттернов суицидального поведения: тяжестью попытки (Нейротизм и Уживчивость в группе без ФБ, Нейротизм в группе с ФБ) и насильственностью метода попытки (Уживчивость и Сознательность в группе без ФБ, Экстраверсия—в группе с ФБ). Полученные результаты обсуждаются с точки зрения понимания природы гендерных различий в суицидальном поведении.

Ключевые слова: нейротизм, экстраверсия, пятифакторная модель личности, феномен безнадежности, суицидальность, суицидальные попытки, тяжесть суицидальных попыток, методы суицидальных попыток

Существует значительный объем научной информации, который показывает, что половая принадлежность суицидентов сложным образом связана с суицидальностью. Мужской пол и жестокие (насильственные) методы суицидальной попытки (СП) являются факторами высокого риска будущего завершённого суицида [1,2]. Насильственность методов СП в значительной степени ассоциируется с принадлежностью к мужскому полу [3]. Существуют предположения о склонности женщин-суициденток к переживанию особого, свойственного мужчинам, “мужского” депрессивного синдрома [4]. Суицидальность в целом увязывается с синдромом “диффузной” идентичности, в том числе и с гендерными аспектами последней [5]. Лица с нетрадиционной сексуальной ориентацией, в свою очередь, более подвержены самоповреждающему поведению [6]. На сегодняшний день очевидно, что гендерные различия в суицидальном поведении требуют различных стратегий в превенции [7].

Общемировым гендерным паттерном суицидального поведения (в дальнейшем — ГПСП) для мужчин является завершённый суицид, а для жен-

щин — суицидальная попытка [8, 9]. Ситуация в Украине в этом отношении не является исключением, более того, соотношение мужчины/женщины по завершённым суицидам в нашей популяции выше, чем в Скандинавии, Западной и Восточной Европе, в то время как по количеству суицидальных попыток женщины ненамного, но опережают мужчин [10, 11]. Гендерные различия в суицидальном поведении остаются темой широких дискуссий [12, 13, 14, 15, 16], причина гендерных различий не совсем ясна. Поиски только социальных коррелятов таких различий дают противоречивые результаты [17, 18].

Различия в ГПСП объясняют, например, различиями в содержании и структуре социальных ролей: приверженностью мужчин к достижению конкретных целей, ригидностью мужских социальных ролей, особенностями социального “контекста” переживаемого мужчинами стыда и большей социальной изоляцией представителей мужского пола [19], особенностями стратегий поиска социальной поддержки [20]. Вопрос о том, в какой степени особенности личности суицидентов опосредуют гендерные различия в суицидальном поведении остаётся далёким от разрешения.

Важный предиктор суицидального поведения— феномен безнадёжности (ФБ) недостаточно исследован с точки зрения гендерной специфичности, однако известно, что ФБ различным образом связан с переживаемой депрессией у мужчин и женщин [21] и личностные особенности суицидальных индивидов с ФБ отличают их от общей массы суицидентов как своего, так и противоположного пола [22].

Целью настоящей работы было: во-первых, исследование личностных особенностей групп суицидентов, в наибольшей степени отражающих характерные для всей популяции паттерны суицидального поведения; во-вторых, изучение личностных особенностей аналогичных групп суицидентов, обнаруживающих ФБ. В силу понятных причин исследование личностных особенностей мужчин, совершивших успешный суицид, возможно только в ретроспективном ключе, например, методом психологической аутопсии. В связи с этим в качестве наиболее близкой к этой группе была выбрана подгруппа суицидентов-мужчин, совершивших тяжёлые суицидальные попытки, в том числе — насильственными методами (под этим мы понимали методы, исключаящие самоотравление: повешение, физические повреждения, прыжки с высоты, самострелы и т. д.). Некоторые исследования действительно показывают сходство популяций лиц, совершивших успешный суицид и тяжёлую попытку суицида [23].

Методы. Из базы данных лиц, совершивших суицидальные попытки (СП)¹, была отобрана группа суицидентов численностью в 684 человека (данная группа состояла из пациентов стационаров и амбулаторных учреждений города Одесса и других городов Украины в возрасте от 18 до 79 лет). Критерием исключения было наличие сопутствующего пси-

¹ Данные, использованные в работе, получены при выполнении совместного шведско-украинского исследовательского проекта “Генетическое исследование суицида и суицидальных попыток” (рук. — проф. Д. Вассерман, проф. В. А. Розанов, при финансовой поддержке Wallenberg Foundation).

хотического расстройства или интеллектуального снижения различного происхождения. В данную группу вошли 349 мужчин (51,02 %) и 335 женщин (48,98 %). Средний возраст мужчин составил $24,57 \pm 6,23$ лет, женщин $25,96 \pm 7,99$ лет.

В данной выборке суициденты распределились по степени тяжести СП следующим образом: 02–156 чел., 03–233 чел., 04–168 чел., 05–67 чел., 06–21 чел., 07– 5 чел. Средняя тяжесть суицидальной попытки $3,34 \pm 1,11$. Из них 324 совершили попытки путем самоотравления, 50 — самоповешением, 8 — самоутоплением, 5 — посредством огнестрельного оружия, 1 — огнем, дымом, 2 — паром, 205 — самоповреждением острыми предметами, 3 — тупыми предметами, 35 — путем падения с высоты, 7 — падением под движущийся объект, 3 — путем провоцирования автоаварии, 7 — другими способами. Количественное соотношение между методами попыток в выборке было близким к наблюдаемому в общей популяции в г. Одессе в ходе многолетних наблюдений [11]. Обследование респондентов проводилось в стационаре, с учётом соматического и психологического состояния, обычно на 3–5 день после совершённой попытки, либо — в домашних условиях и/или в ситуации психологического консультирования после выписки из стационара. Обследование заключалось в сборе анамнестических сведений, оценке тяжести совершённой СП и использованного метода, а также в заполнении испытуемым опросников NEO-PR, позволяющего получить представление о структуре личности человека в рамках “пяtifакторной” модели личности (Big 5) [24] и опросника “Шкала безнадежности Бека” в модифицированном А. — М. Aish и D. Wasserman варианте [25].

В соответствии с целями исследования группа суицидентов была протестирована при помощи “Шкалы безнадежности Бека” и на основании дихотомической оценки, вытекающей из ответов на ключевые вопросы опросника, разбита на две подгруппы в соответствии с наличием/отсутствием ФБ. В группу лиц, обнаруживающих ФБ, вошли 241 человек, из них мужчины — 132 человека (54,77 %), женщины — 109 человек (45,23 %). Средний возраст мужчин и женщин в этой группе составил соответственно $24,98 \pm 7,29$ и $26,89 \pm 8,91$ года.

Степень тяжести (летальности) СП оценивалась в соответствии с 8-балльной “Медицинской шкалой самоповреждений” (0 баллов без последствий, 8 баллов — летальный исход). В базе данных содержались сведения о лицах, совершивших попытки, оцениваемые в 2 балла и более (2 балла подразумевают наличие лёгких, однако клинически ясно определяемых медицинских последствий совершённого акта самоповреждения).

В соответствии с целями исследования в полученных выборках суицидентов-мужчин с ФБ и не обнаруживших такового были отобраны подгруппы с тяжёлыми суицидальными попытками, а внутри этих подгрупп были выделены подгруппы суицидентов, совершивших тяжёлые СП насильственными методами. Соответственно в полученных группах женщин были отобраны подгруппы суициденток, совершивших лёгкие суицидальные попытки, а внутри них — подгруппы суициденток, совершивших СП ненасильственным способом. Сведения о возрастных границах иссле-

двух групп, среднем возрасте, количественном составе групп и средней тяжести СП представлены в таблице 1. Как видно из данных, представленных в этой таблице, средний возраст суицидентов, принявших участие в настоящем исследовании, не превышает 29 лет, средняя тяжесть совершённых СП для мужчин оказалась в промежутке между 4 и 5 баллами, для женщин—между 2 и 3 баллами.

К тяжёлым относили попытки со степенью тяжести 4 балла и выше (в исследуемой выборке максимальная тяжесть попыток не превышала 7 баллов); соответственно СП со степенью тяжести в 2 и 3 балла относились к лёгким. Как отмечалось выше, в качестве насильственных рассматривались СП, совершённые любыми методами, кроме самоотравления, соответственно самоотравление любым (лекарственным или иным) веществом (веществами) рассматривалось как ненасильственный (в каком-то смысле—пассивный) метод совершения СП, конкретные сведения о методах самоповреждения представлены в таблице 2. Из данных, представленных в таблице, видно, что и в группах, обнаруживающих ФБ, и в группах без такового для мужчин наиболее частым способом совершения СП было нанесение себе физического вреда тупыми или острыми предметами (более 50 % случаев); для женщин—самоотравление седативно-снотворными препаратами или неопиоидными анальгетиками (более 50 % случаев).

Таблица 1

Демографические и суицидологические характеристики исследуемых групп

	Возрастной диапазон, годы	Средний возраст, годы	Количество людей в группе, человек	Средняя тяжесть попытки, в баллах
Группы без ФБ				
Мужчины, совершившие тяжёлую попытку	18–52	25,54 $\pm$ 6,36	78	4,64 $\pm$ 0,81
Мужчины, совершившие тяжёлую попытку насильственным методом	18–52	26,51 $\pm$ 7,13	39	5,08 $\pm$ 0,81
Женщины, совершившие лёгкую попытку	18–78	26,36 $\pm$ 8,48	121	2,60 $\pm$ 0,49
Женщины, совершившие лёгкую попытку ненасильственным методом	18–78	27,17 $\pm$ 9,77	72	2,64 $\pm$ 0,48
Группы с ФБ				
Мужчины, совершившие тяжёлую попытку	18–72 года	26,29 $\pm$ 9,30	50	4,5 $\pm$ 0,71
Мужчины, совершившие тяжёлую попытку насильственным методом	18–72	29,71 $\pm$ 13,13	17	4,65 $\pm$ 0,86
Женщины, совершившие лёгкую попытку	18–56	26,71 $\pm$ 8,31	69	2,65 $\pm$ 0,49
Женщины, совершившие лёгкую попытку ненасильственным методом	18–56	28,19 $\pm$ 10,28	33	2,66 $\pm$ 0,48

Таблица 2

**Распределение методов совершения СП по группам
(в абсолютных цифрах и в процентах)**

Методы совершения попытки самоубийства	
Группы без ФБ	
Мужчины, совершившие тяжёлую попытку насильственным методом	самоповреждение острыми предметами-20 (51,2 %), повешение-12 (30,8 %), падение с высоты-6 (15,4 %), другие насильственные способы-1 (2,6 %)
Женщины, совершившие лёгкую попытку ненасильственным методом	Самоотравление: седативно-снотворными препаратами-31 (43 %), неопиоидными анальгетиками-13 (18,1 %), другими вегетотропными препаратами-7 (9,7 %), наркотиками и психодислетгиками-2 (2,8 %), алкоголем-1 (1,4 %), газами и испарениями-1 (1,4 %), пестицидами-1 (1,4 %), другими (неуточнённые) препаратами и веществами-16 (22,2 %).
Группы с ФБ	
Мужчины, совершившие тяжёлую попытку насильственным методом	Самоповреждение тупыми предметами-6 (35,2 %), самоповреждение острыми предметами-5 (29,4 %), выстрел из огнестрельного оружия-2 (11,8 %), падение с высоты-2 (11,8 %), провоцирование аварии автомобиля-1 (5,9 %), другие насильственные способы-1 (5,9 %).
Женщины, совершившие лёгкую попытку ненасильственным методом	Самоотравление: седативно-снотворными -13 (40,7 %), неопиоидными анальгетиками -7 (21,9 %), другими вегетотропными препаратами -3 (9,3 %), алкоголем-1 (3,1 %), газами и испарениями-1 (3,1 %), другими (неуточнённые) препаратами и веществами -7 (3,1 %).

Сравнивались группы мужчин с тяжёлыми (и насильственными) попытками и женщин с лёгкими (и ненасильственными) попытками как в наибольшей степени отражающие общепопуляционные ГПСП. Таким образом, сравниваемые группы представляли собой одновременно и наиболее “полярные” и наиболее репрезентативные в отношении гендерных паттернов части общей выборки. Сравнение заключалось в процедуре дискриминантного анализа (ДА) в пространстве 5 признаков Big Five, фактически ДА преследовал цель распознавания “образа” мужчины и женщины в выборке

суицидентов с описанными выше половыми и поведенческими характеристиками.

Как уже упоминалось, основными инструментами в данном исследовании были личностный опросник NEO-PR, “Шкала безнадёжности Бека”. Эти два инструмента и методические подходы к их использованию более подробно описаны в других наших публикациях [22]. Некоторые различия в гендерном составе сравниваемых групп обусловлены “отбраковкой” невалидных результатов NEO, согласно нормативам методики [24]. В качестве программного обеспечения в работе использовался пакет статистических программ SPSS.

Результаты

Результаты ДА представлены в таблицах 3 и 4.

Таблица 3

Результаты ДА, разделение суицидентов на классы “мужчины” и “женщины”

	Процент верного распознавания*	Уровень статистической значимости полученной модели, р	Переменные, значимые для анализа и их структурные коэффициенты	Координаты центроидов групп
Классификация без учёта насильственности попытки				
Группы без ФБ	65,2 % (61,1 %)	0,005	N 0,730 A 0,394	Жен -0,197 Муж 0,305
Группы с ФБ	64,3 % (61,3 %)	0,005	N 1,000	Жен -0,311 Муж 0,429
Классификация с учётом насильственности попытки				
Группы без ФБ	69,3 % (66,7 %)	0,012	A 0,670 C -0,258	Жен -0,269 Муж 0,497
Группы с ФБ	72,0 % (64,0 %)	0,298	E 1,000	Жен -0,208 Муж 0,404

*в скобках указан процент распознавания в кросс-проверочной модели

Таблица 4

Значения стандартизированных коэффициентов для полученных моделей

Классификация без учёта насильственности попытки	
Группы без ФБ	N 0,977 A 0,726
Группы с ФБ	N 1,000
Классификация с учётом насильственности попытки	
Группы без ФБ	A 1,152 C -0,886
Группы с ФБ	E 1,000

В таблицах представлены параметры классификационных моделей, полученных при сравнении исследуемых групп. В таблице 3 указаны проценты правильной классификации в тестовой и кросс-проверочной груп-

пах; уровень значимости полученной модели (p); выделенные программой в процессе пошагового ДА переменные, наиболее значимые для разделения общей группы на классы (“мужчины” и “женщины”) с указанием значений структурных коэффициентов (в дальнейшем—СК) канонических функций (КФ), являющихся коэффициентами корреляции значений переменных со значениями канонических функций. Последние позволяют делать выводы относительно направленности связи значений переменных и КФ. Также приведены значения КФ для центроидов групп в каждой из моделей, знак которых позволяет интерпретировать значения СК переменных. В Таблице 4 представлены значения стандартизированных коэффициентов (СТК) КФ для каждой модели, позволяющие судить о вкладе той или иной переменной в степень вероятности принадлежности объекта к тому или иному классу классификации

Модели для групп без ФБ. Из таблицы видно, что классификация с учётом только тяжести попытки имеет относительно скромный (немного выше 60 %), но статистически значимый процент верного распознавания ($p=0,005$). Пошаговый ДА позволил выделить наиболее важные для анализа переменные. Такими переменными оказались факторы Нейротизм, *Neurotism*, (N) и Уживчивость, *Agreeableness*, (A). СТК для фактора N имеет большую величину, что указывает на больший вклад фактора N в распознавании групп суицидентов. СК для обеих этих переменных имеют положительный знак. Знаки координат центроидов групп указывают на характер связи изменений значений переменных с изменениями значений КФ: увеличение значений факторов N и A положительно связано с увеличением значений КФ и, соответственно, указывает на рост вероятности того, что объект принадлежит к классу “мужчины”. Отрицательный знак координаты центроида класса “женщины” указывает на обратные соотношения: рост значений этих переменных уменьшает вероятность принадлежности объекта к классу “женщины”.

Для модели, учитывающей насильственность попытки, получен процент верной классификации 69,3 %, при уровне статистической значимости несколько более низком, чем в предыдущей группе, но вполне достаточном для медико-биологических исследований ($p=0,012$). СТК переменной A больше такового переменной C, т.е. значения этого фактора вносят больший вклад в значения КФ, и т.о. переменная A имеет большее значение в построении классификации, чем переменная C. Знаки координат центроидов и СК показывают, что увеличение значений переменной A положительным образом связано с вероятностью принадлежности к классу “мужчины” и негативным — с вероятностью принадлежности к классу “женщины”, для переменной C — соотношение обратное.

Модели для групп с ФБ. Для групп с ФБ единственной переменной, значимой для анализа, в случае учёта только тяжести попытки, оказался фактор N, значения которого положительным образом связаны с вероятностью принадлежности суицидента к группе “мужчины” (СК=1,000). Для этой модели уровень значимости оказался достаточно высоким ($p=0,005$), при доле верного распознавания в 64,3 %. Для модели с учётом насильственно-

сти попытки процент верного распознавания оказался выше, чем в других моделях (72 %), однако полученная модель оказалась статистически незначимой ($p=0,298$). Переменной, выделенной в процессе пошагового анализа, оказался фактор Экстраверсии ($СК=1,000$, $СТК=1,000$).

Обсуждение. Высокие значения факторов N и A в подгруппе без ФБ ассоциируются с вероятностью принадлежности суицидента к мужскому полу (и соответственно с риском успешного суицида, так как в эту группу вошли мужчины с тяжёлыми СП). В рамках *Fig 5* фактор A отражает особенности межличностного взаимодействия в аспекте дихотомии “конкуренция/сотрудничество” и одним из проявлений высоких значений этого фактора служит склонность к подавлению агрессии и ретенции гнева [24]. В отношении гнева фактор Нейротизм связан с фасилитирующей (облегчающей выражение чувства), фактор Уживчивость—с ингибирующей (подавляющей) стороной саморегуляции, причём связь между Нейротизмом и гневом тем меньше, чем выше значения Уживчивости [26]. В представленных результатах высокие значения факторов N и A могут быть указателями на сложности в выражении негативных чувств в группе мужчин, совершивших тяжёлые попытки. Некоторые авторы указывают на подобные “коммуникативные” феномены и непосредственные проявления алекситимии в связи с тяжестью суицидальных попыток [27].

Кроме того, известно, что женщины в общей популяции отличаются большими значениями факторов Нейротизма и Уживчивости, причём это верно для всех возрастных групп [28]. В данном исследовании обнаружено, что более низкие значения этих факторов ассоциированы с принадлежностью к женскому полу. Означает ли этот факт, что суицидальность как таковая связана с инверсным распределением мужских и женских черт, вероятно, зависит от степени связанности этих двух факторов с гендерной идентичностью в общей популяции. Предположение о тенденции к избыточной “мужественности” женщин-суицидентов, демонстрирующих типичный ГПСП, кажется в данном случае логичным и косвенно подтверждающим гипотезу о склонности женщин-суициденток к переживанию “мужских” психопатологических феноменов [4], однако окончательный вывод требует более прицельных эмпирических исследований.

Учёт признака “насильственность/ненасильственность” попытки (т. е. ещё большая “поляризация” исследуемого материала в отношении гендерных паттернов суицидального поведения) даёт несколько иную картину. Наиболее мощным значением, разделяющим группу на мужчин и женщин, обладает фактор A (для группы без ФБ): чем выше значения фактора A (и чем меньше C), тем вероятнее принадлежность к мужскому полу и совершения тяжёлой СП насильственным методом. Насильственность и тяжесть попытки (её принадлежность к мужскому полюсу, типичный “мужской стиль” попытки) оказываются связанными с высокими значениями фактора A и низкими значениями фактора C, что, по нашему мнению и в соответствии с описанием данных качеств, заложенных в методике, указывает на: а) высокий уровень сотрудничества у таких мужчин (и, вероятно, низкое стремление к соперничеству, повышенную зависимость и т. п.);

б) низкие возможности в долгосрочном планировании своих действий, недостаточные устремления к социально значимым достижениям, отсутствие значимых жизненных целей и т. п. С одной стороны, подобное сочетание черт в клинико-психологическом дискурсе традиционно связывают с концептом “зависимой личности”, т. е. личности недостаточно автономной, недостаточно сепарированной от Значимых Других, с нечёткой границей своего “Я”. Эмпирические исследования действительно показывают, что Нейротизм, Экстраверсия и Уживчивость позитивно предсказывают уровень “зависимости” (Dependency) по некоторым клинико-психологическим шкалам (“Depressive Experiences Questionnaire” [29], а неадаптивный компонент фактора А в наибольшей степени связан с личностными аномалиями “зависимого” типа [30]). Некоторые исследования указывают на то, что в общей популяции фактор С негативно связан с гневом и модулирует связь между гневом и агрессией, в то время как фактор А связан с этой эмоцией позитивно, но только тогда, когда уровни фактора С низкие [31]. Создается впечатление, что такое сочетание направленности изменений в уровнях этих двух факторов и ассоциируется в полученной модели с вероятностью принадлежности к мужскому полу, что позволяет сделать предположение о значимости эмоции гнева и её связи с агрессивностью в формировании мужского паттерна суицидального поведения как в смысле медицинский последствий СП (летальности), так и в смысле насильственности последней.

“Женский” паттерн суицидального поведения (лёгкие и ненасильственные попытки), согласно полученным результатам, связан обратным образом с высоким уровнем Сознательности и низким — Уживчивости. Фактор С в сравнении с фактором А — фактор в большей степени “интрапсихический”, характеризующий не стиль межличностного взаимодействия (как фактор А), а способность к саморегуляции и к длительным волевым усилиям, длительной целенаправленной деятельности. Т. о. сравнительно большие значения фактора С в данной модели оказываются имеющими “протективное” значение, повышающими вероятность принадлежности суицидента к группе “женщин” (совершающих лёгкие и ненасильственные попытки). Тем не менее, ситуация с фактором С и его отношением к завершённому суициду неоднозначна. Например, показано, что вероятность завершённого суицида у лиц старше 50 лет связана позитивно с фактором С и негативно — с фактором N [32]. Возможно, что значения фактора С внутри популяций мужчин и женщин и при межполовых сравнениях играют разную роль.

В целом тяжесть попытки связана в первую очередь с самой склонностью к переживанию негативных эмоций (высокие значения СК для фактора N), в меньшей степени — с выражением чувств (меньшие значения СК для фактора А), в то время как насильственность попытки у тех, кто совершил тяжёлую попытку, возможно, в большей степени связана с фактором, связанным с внутренним “менеджментом” уже возникших негативных эмоций, с размещением их в межличностном пространстве (большие значения СК для фактора А) и саморегулятивными процессами (меньшие значения СК для фактора С). Фактор N, с одной стороны, относят к факто-

рам эволюционно важным с точки зрения подбора партнёра [33], с другой стороны — к факторам, связанным с т.н. метафактором Стабильности [34], совместно с факторами С и А. В полученных моделях именно эти три фактора оказываются различным образом связанными с мужским суицидальным паттерном. Вероятно, именно этот паттерн (соотносящийся с мужскими проявлениями ГПСП — тяжестью и насильственностью суицидальных попыток) связан с различными аспектами такой метачерты как Стабильность, включающей в себя эмоциональную стабильность (фактор N) и свойства личности, связанные с формированием и поддержанием устойчивых социальных связей (факторы А и С) [33].

В группах с ФБ в случае учёта только тяжести попытки единственной значимой дискриминирующей переменной оказался фактор N, однако статистическая значимость полученных моделей невелика (0,012). Модель, учитывающая насильственность попыток, оказалась статистически незначимой ($p=0,298$), выделенная в ходе ДА дискриминантная переменная E вряд ли подлежит интерпретации. Низкая статистическая значимость может объясняться недостаточной величиной выборки (см. Таблицу 1). Однако возможно и другое объяснение: невозможно или, по крайней мере, — менее надёжно распознавание мужчин и женщин в такой группе, и это может указывать на то, что у лиц с ФБ имеются особые, отличные от прочей популяции суицидентов механизмы формирования ГПСП, иным образом связанные с личностными особенностями, фиксируемыми NEO-PR. Такое предположение ставит вопрос о сходстве/различиях мужчин и женщин в такой выборке в концептуальных рамках модели личности Big 5. В свете упоминавшихся выше работ, предлагающих взгляд на “диффузность” гендерной идентичности как на характерную особенность парасуицидентов, такое предположение представляется заслуживающим внимания, однако требующим специального исследования. В пользу этого предположения говорит и сведение различий в полученной модели к единственной переменной — N (см. Таблицу 3).

Ведущая роль высоких значений фактора N в определении вероятности принадлежности суицидента к “мужскому” (тяжёлая попытка) полюсу в этих двух подгруппах как фактора имеющего непосредственное отношение к депрессии [35] может косвенно указывать на гендерные различия в переживаемых суицидентами различных полов депрессий. Одной из неразрешенных проблем современной суицидологии является т.н. “депрессивный парадокс” — большая частота депрессий у женщин на фоне большей частоты завершённых суицидов у мужчин [36]. Полученные данные позволяют предположить, что “депрессивный парадокс” не только не отрицает важности переживания суицидальными мужчинами чувств “депрессивного” спектра, но и позволяют предположить большую значимость в формировании мужской суицидальности более широкого круга черт личности, описываемых термином “нейротизм”. Такое предположение отчасти свидетельствует против реальности переживания суицидентами женского пола “мужского депрессивного синдрома”, о чём высказываются в порядке предположения многие авторы, объясняя природу женской суицидально-

сти как таковую [4]. Это может оказаться верным по крайней мере для популяции суицидентов с ФБ, однако этот вопрос требует более тщательного изучения.

Т.о. N является наиболее мощным личностным фактором, связанным с формированием типичных популяционных гендерных паттернов суицидального поведения у лиц с ФБ, высокий N — единственный признак, четко ассоциирующийся с тяжестью суицидальных попыток у мужчин, переживающих ФБ.

В заключение стоит отметить, что валидность и универсальность сделанных выводов ограничивается величиной верного распознавания объектов в полученных моделях с использованным набором дискриминантных переменных (пять факторов Big 5). Распознавание на уровне 60–70 % (см. Таблицу 3) указывает на существование иных, отличных от предложенных в настоящей работе механизмов формирования ГПСП, что говорит о необходимости дальнейших исследований.

Выводы

1. Мужские и женские паттерны суицидального поведения описываются различными констелляциями личностных черт.

2. Для групп без ФБ “мужские” особенности суицидального поведения главным образом связаны с высоким уровнем фактора N (высокая тяжесть попытки) и высоким уровнем A (насильственность попытки), в то время как “женские” (лёгкость попытки и её ненасильственность) — с низкими значениями этих факторов. Для мужчин такое распределение значений факторов предположительно может означать связанность мужского паттерна суицидального поведения с “зависимыми” чертами личности и склонностью к переживанию гнева в сочетании с трудностями в выражении этого чувства.

3. Гендерные различия в суицидальном поведении индивидов без ФБ, по крайней мере, частично ассоциируются с переменными, отражающими различные аспекты метачерты Стабильность (факторы Нейротизм, Уживчивость, Сознательность).

4. Для групп с ФБ наиболее значимой переменной, ассоциирующейся с “мужскими” особенностями суицидального поведения (высокая летальность), является высокое значение фактора N, “женские” черты суицидального поведения ассоциируются с более низкими значениями этого фактора.

5. Суициденты с ФБ, вероятно, демонстрируют менее значимые различия на уровне личностных переменных в аспекте ГПСП.

Литература

1. Ekeberg O, Ellisgsen O., Jacobsen D. Suicide and other causes of death in a five-year follow-up period of patients treated for self-poisoning in Oslo. *Acta Psychiatr. Scand.* // 1991. — № 83. — P.432–437.

2. Hawton K., Fagg J. Suicide and other causes of death, following attempted suicide. *Br. J. Psychiatry* // 1988. — № 152—P.359–366
3. Vdrnik A., Kxlves K., Allik J., Arensman E., Aromaa E. et al. Gender issues in suicide rates, trends and methods among youths aged 15–24 in 15 European countries // *Journal of Affective Disorders*. — 2009. — Vol. 113. — Iss. 3. — P. 216–226
4. Müller-Leimkühler A. M., Yücel M. Male depression in females? // *Journal of Affective Disorders*. — 2010—Vol.121. — Iss.1–2. — P. 22–29
5. Соколова Е. Т., Сотникова Ю. А. Проблема суицида: клинико-психологический ракурс // *Вопросы психологии*. — 2006. — № 2. — С.103–115.
6. Wichstrøm L., Hegna K. Sexual Orientation and Suicide Attempt: A Longitudinal Study of the General Norwegian Adolescent Population // *Journal of Abnormal Psychology*. — 2003. — Vol.112. — Iss.1. — P. 144–151
7. Sudhir Kumar C. T., Mohan R., Ranjith G., Chandrasekaran R. Gender differences in medically serious suicide attempts: A study from South India // *Psychiatry Research*. — 2006. — Vol. 144. — Issue 1. — P. 79–86
8. Юрьева Л. Н. Клиническая суицидология: Монография. — Днепропетровск: Пороги, 2006. — 472 с.
9. Houle J, Mishara BL, Chagnon F. An empirical test of a mediation model of the impact of the traditional male gender role on suicidal behavior in men // *J. Affect. Disord.* — 2008. — Vol.107. — Iss.1–3. — P.37–43
10. Розанов В. А., Захаров С. Е., Кривда Г. Ф., Пироженко Л. А. Завершенные самоубийства в Одесском регионе за период 2000–2002 гг. // *Український Вісник Психоневрології*. — 2006. — Т.14, вип. 1 (46). — С. 92–95
11. Розанов В. А., Захаров С. Е., Жужуленко П. Г., Кривда Г. Ф. Данные мониторинга суицидальных попыток в г. Одессе за период 2001–2005 гг. Социальная и киническая психиатрия // 2009. — Т.19, вып. 2. — С. 35–41.
12. Payne S., Swami V., Stanistreet D. L. The social construction of gender and its influence on suicide: a review of the literature // *Journal of Men's Health*. — 2008. — Vol. 5. — Iss. 1. — P. 23–35
13. Payne S., Swami V., Stanistreet D. L. The social construction of gender and its influence on suicide: a review of the literature // *Journal of Men's Health*. — 2008. — Vol. 5. — Iss.1. — P. 23–35
14. Vladimir V. Kalinin, Dmitriy A. Polyanskiy Gender differences in risk factors of suicidal behavior in epilepsy *Epilepsy & Behavior*, Volume 6, Issue 3, May 2005, Pages 424–429
15. Mittendorfer-Rutz E. Trends of youth suicide in Europe during the 1980s and 1990s — gender differences and implications for prevention // *The Journal of Men's Health & Gender*. — 2006. — Vol. 3. — Iss. 3. — P. 250–257
16. Rutz W., Rihmer Z. Suicidality in men — practical issues, challenges, solutions // *The Journal of Men's Health & Gender*. — 2007—Vol. 4. — Iss. 4. — P. 393–401
17. Zhang J., Mckeown R. E., Hussey J. R., Thompson S. J., Woods J. R. Gender differences in risk factors for attempted suicide among young adults: findings from the Third National Health and Nutrition Examination Survey // *Annals of Epidemiology*. — 2005. — Vol. 15. — Iss. 2. — P. 167–174
18. Mdkinen I. Are there social correlates to suicide? // *Social Science & Medicine*. — , 1997. — Vol. 44. — Iss. 12. — P. 1919–1929
19. Wilson M. Suicidal behavior: toward an explanation of differences in female and male rates. // *Suicide Life Threat Behav.* — 1981. — Vol.11(3)—P.131–40.
20. Houle J., Mishara B. L., Chagnon F. An empirical test of a mediation model of the impact of the traditional male gender role on suicidal behavior in men // *Journal of Affective Disorders*. — 2008. — Vol. 107. — Iss. 1–3. — P. 37–43
21. Мидько А. А. Розанов В. А. Переживание безнадежности в постсуицидальном периоде на фоне депрессии: некоторые клинико-психологические и психометрические проблемы // *Международный медицинский журнал*. — 2009. — № 2. — с. 11–15
22. Мидько А. А. Феномен безнадежности у суицидентов как типологическая личностная категория: возрастной аспект // *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. — 2010—Т.5. — Вып. 4—с. 18–23

23. Beautrais A. L. Suicides and serious suicide attempts: two populations or one? // *Psychological medicine*. — 2001—№ 31. — P. 837–845
24. Costa P. T., McCrae R. R. NEO RI-R. Professional Manual / *Psychological Assessment Resources*. Inc. Florida, 1992
25. Aish A-M., Wasserman D. Does Beck's Hopelessness Scale really measure several components? // *Psychological Medicine*. — 2001. — V. 31. — P. 367–372.
26. Ode S., Robinson M. D., Wilkowski B. M. Can one's temper be cooled? A role for Agreeableness in moderating Neuroticism's influence on anger and aggression // *Journal of Research in Personality*. — 2008. — Vol. 42. — , Iss. 2. — P. 295–311
27. Levi Y., Horesh N., Fischel T., Treves I., Or E., Apter A. Mental pain and its communication in medically serious suicide attempts: An "impossible situation" // *Journal of Affective Disorders*—2008. — Vol. 111— Iss. 2–3. — P. 244–250
28. Chapman B. P., Duberstein P. R., Surenson S., Lyness J. M. Gender differences in Five Factor Model personality traits in an elderly cohort // *Personality and Individual Differences*. — 2007. — Vol. 43. — Iss. 6. — P. 1594–1603
29. Mongrain M. Dependency and self-criticism located within the five-factor model of personality // *Personality and Individual Differences*. — 1993. — Vol. 15. — Iss. 4. — P. 455–462
30. Lowe J. R., Edmundson M., Widiger T. A. Assessment of Dependency, Agreeableness, and Their Relationship // *Psychological Assessment*. — 2009. — Vol. 21. — Iss. 4. — P. 543–553
31. Jensen-Campbell L. A., Knack J. M., Waldrip A. M., Campbell S. D. Do Big Five personality traits associated with self-control influence the regulation of anger and aggression? // *Journal of Research in Personality*. — 2007. — V. 41. — Iss. 2. — P. 403–424
32. Ueda J. D., Duberstein P. R., Conner K. R., Beckman A., Franus N., Tu X., Conwell Y. Personality Differences in Attempted Suicide Versus Suicide in Adults 50 Years of Age or Older // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. — 2007. — V. 75. — Iss. 1. — P. 126–133
33. Первин Л., Джон О. Психология личности. Теория и исследования. М., 2000. 607с
34. DeYoung C. G., Hasher L., Djikic M., Criger B., Peterson J. B. Morning people are stable people: Circadian rhythm and the higher-order factors of the Big Five // *Personality and Individual Differences*. — 2007. — Vol. 43. — Iss. 2. — P.267–276
35. Barnhofer T., Chittka T. Cognitive reactivity mediates the relationship between neuroticism and depression // *Behaviour Research and Therapy*. — 2010—Vol. 48. — Iss. 4. — P. 275–281
36. Gunnell D., Rasul F., Stansfeld S. A., Hart C. L., Davey S. G. Gender differences in self-reported minor mental disorder and its association with suicide. A 20-year follow-up of the Renfrew and Paisley cohort // *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*. — 2002. — Vol. 37. — Iss.10. — P.457–459.

А. А. Мидько

аспірант кафедри клінічної психології Інституту інноваційної та післядипломної освіти

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**ФЕНОМЕН БЕЗНАДІЙНОСТІ І ГЕНДЕРНИЙ ТИП
СУЇЦИДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ФАКТОРНО-АНАЛІТИЧНОЮ
СТРУКТУРОЮ ОСОБИСТОСТІ**

Резюме

Стаття присвячена дослідженню особистісних рис різних груп суїцидентів, які демонструють типові патерни суїцидальної поведінки чоловіків і жінок, з урахуванням наявності/відсутності важливого предиктора суїцидальності — феномена безнадії (ФБ). Досліджувалися: група чоловіків, що вчинили тяжкі за медичними наслідками суїцидальні спроби (у тому числі насильницьким методом), група жінок, що вчинили легкі суїцидальні спроби (у тому числі ненасильницьким способом — самоотруєнням). Виділено особистісні показники, що найбільшою мірою асоціюються з типовими гендерними патернами суїцидальної поведінки: тяжкістю спроби (Нейротизм і Злагідність у групі без ФБ, Нейротизм в групі з ФБ) і насильництвом методу спроби (Злагідність і Свідомість у групі без ФБ, Екстраверсія — у групі з ФБ). Отримані результати обговорюються з точки зору розуміння природи гендерних відмінностей у суїцидальній поведінці.

Ключові слова: нейротизм, екстраверсія, п'ятифакторна модель особистості, феномен безнадії, суїцидальний, суїцидальні спроби, тяжкість суїцидальних спроб, методи суїцидальних спроб.

A. A. Midko

postgraduate of clinical psychology department of the Institute of Innovation and Graduate Studies, I. I. Mechnikov Odessa National University

**PHENOMENON OF HOPELESSNESS AND GENDER TYPE OF
SUICIDAL IN CONNECTION WITH TO FACTOR-ANALYTICAL BY
THE STRUCTURE OF PERSONALITY**

Summary

The article is analysing personality traits (Big Five) of different groups of suicide attempters that demonstrate the typical patterns of suicidal behavior of men and women according to presence/absence of an important predictor of suicidal tendencies—Hopelessness (H). We studied a group of men who committed severe suicide attempts (including with the use of violent methods), a group of women who committed light suicide attempts (including non-violent method--self-poisoning). Personality variables that are associated with the typical gender patterns of suicidal behavior are: attempt severity—Neurotism and Agreeableness in the group without H, Neuroticism in the group with H) the violent methods of attempt (Agreeableness and Consciousness in the group without H, Extraversion-group with H). The results are discussed in terms of understanding the nature of gender differences in suicidal behavior.

Key words: neurotism, extraversion, Big Five, Hopelessness, suicidal, suicidal attempts, severity of suicide attempts, suicide attempt methods.

Н. І. Навоєва

Первомайський інститут Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова

ВІДЧУТТЯ В ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ПРОЦЕСУ ПІЗНАННЯ

У статті автором представлені результати досліджень, що дозволили визначити фактори впливу, місце, роль і взаємозв'язки відчуттів із зовнішнім, об'єктивно існуючим світом, та внутрішнім світом суб'єкта на рівні чуттєвого пізнання як підсистеми в межах загальної системи процесу пізнання.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, відчуття, відображення, сприйняття, уявлення, сенсорний механізм, чуттєве пізнання, система процесу пізнання.

Постановка суспільної проблеми

Основою розвитку людської цивілізації є пізнавальна діяльність людини, яка пов'язана з необхідністю її адаптації до зовнішнього середовища. Людина пізнає навколишній світ у процесі її практичної взаємодії із зовнішнім середовищем у системі процесу пізнання на рівні “суб'єкт — об'єкт”. З цього приводу Ф. Енгельс зазначав: “...наше субъективное мышление и объективный мир подчинены одним и тем же законам ... поэтому они должны согласовываться между собой” [9, с. 581]. Узгодження між внутрішнім світом людини і зовнішнім відбувається на рівні відчуттів, які відіграють подвійну роль: відображають те, що існує у зовнішньому об'єктивному світі незалежно від людини і її свідомості; виступають як внутрішній суб'єктивний образ. Таким чином, об'єктивні образи і явища відбиваються на рівні свідомого людини за безпосередньої дії сигналів зовнішнього світу на її органи чуття. У численних експериментальних і теоретичних дослідженнях Б. Г. Ананьєва, С. В. Кравкова, О. М. Леонтьєва, К. К. Платонова, Г. Х. Шингарова, А. В. Шмакова, С. Л. Рубінштейна ці процеси були охарактеризовані як процеси відображення, а також було сформульоване загальне положення про віднесення психологічного образу до предметів об'єктивної реальності [1, 2, 6, 8, 11, 13, 14]. В працях П. Я. Гальперіна, А. Н. Леонтьєва, В. С. Тьюхіна поняття відображення було визнане ключовим для сучасної теоретичної психології [4, с. 4; 8, с. 48–56; 16, с. 255–280; 17, с. 41–52].

Відображення об'єктів та процесів на суб'єктивному рівні відбувається за рахунок впливу симультанної енергії зовнішнього світу на сенсорний механізм людини і виявляється через відчуття як перший і дуже важливий структурний елемент загальної системи процесу пізнання.

Мета дослідження: Визначення факторів впливу, місця, ролі та взаємозв'язків функції відчуття в загальній системі процесу пізнання суб'єктом зовнішнього об'єктивно існуючого світу.

Сутнісний зміст та виклад основного матеріалу досліджень

Об'єктивна картина світу відкривається людині у формах її активності через процес пізнання. На першому етапі процесу пізнання зв'язок людини з об'єктивним світом відбувається на рівні відчуття. Будучи спочатку компонентом сенсомоторної реакції, відчуття стає змістом свідомої пізнавальної діяльності людини. Через відчуття людини на рівні її свідомого та підсвідомого поєднуються зовнішні і внутрішні знання. Саме цей процес є першим етапом загального процесу пізнання, який відбувається за рахунок включення в дію цілого комплексу сенсорних чинників різної модальності. За класифікацією Л. С. Рубінштейна, відчуття підрозділяються на: "...кожные ощущения — прикосновения и давления, осязания; температурные ощущения и болевые; вкусовые и обонятельные ощущения; зрительные; слуховые; ощущения положения и движения (статические и кинестетические) и органические ощущения (голод, жажда, половые ощущения, болевые, ощущения внутренних органов)" [14, с. 184]. Вони відображають саме ті сигнали, які людина сприймає на рівні зовнішнього середовища.

Але процес пізнання носить подвійний характер; він є процесом взаємодії між зовнішнім та внутрішнім, за рахунок чого змінюється як зовнішній світ, так і сама людина. Для аналізу саме таких процесів системного рівня можливо розглядати як більш привабливу класифікацію А. Р. Лурія, де він розбиває відчуття на три основні типи: інтероцептивні; пропріоцептивні; екстероцептивні [7, с. 101]. Інтероцептивні відчуття об'єднують сигнали, які доходять з внутрішнього середовища до організму і забезпечують регуляцію елементарних вадлень. Ці відчуття належать до найменш усвідомлюваних і найбільш дифузних форм відчуттів. Вони завжди зберігають свою близькість до емоційних станів. Пропріоцептивні відчуття забезпечують інформацію про положення тіла в просторі і положення опорно-рухового апарату, забезпечуючи тим самим регуляцію рухів людини. Вони складають аферентну основу рухів людини і відіграють вирішальну роль в їх регуляції. Екстероцептивні відчуття забезпечують отримання сигналів із зовнішнього світу і створюють основу для свідомої поведінки людини. Найбільш відомі сенсорні модальності, такі як: нюх, дотик, смак, зір, слух — відносяться саме до екстероцептивних відчуттів. Така класифікація надає можливість аналізувати взаємозв'язок та співвідношення між мірою відчуття і мірою пізнання на системному рівні.

Б. Г. Ананьев зазначав, що різні види відчуттів знаходяться в причинній залежності від форм руху матерії в їх взаємозв'язках і взаємопереходах [2, с. 31; (наведено в табл. 1)].

Система взаємозв'язків разом зі складом чуттєвого відображення утворюють структуру чуттєвого пізнання, що визначає сенсорну організацію людини [2, с. 32; (надано в табл. 2)].

Наведені в таблиці 2 дані відображають взаємодію між окремими аналізаторами, їх супідрядність відносно домінування одних чуттєвих систем над іншими, загальний напрям розвитку кожної з них.

Таблиця 1

Взаємозв'язок між видами відчуттів і формами руху матерії

№ п/п	Види відчуттів	Форма руху матерії
1.	Тактильні, вібраційні, м'язові, вестибулярні	Відображають певні моменти і властивості механічного руху різних тіл, у тому числі і тіла людини
2.	Зорові, слухові, вібраційні, температурні	Пов'язані з різними властивостями молекулярного руху
3.	Нюх і смак	Пов'язані з хімічною природою речовини і хімічною реакцією як особливою хімічною формою руху матерії
4.	Інтерорецепція, смакові, больові і температурні відчуття	Специфічно пов'язані з основними явищами життєдіяльності — біологічною формою руху матерії

Таблиця 2

Сенсорна організація людини

1.	Зорові, тактильні, м'язово-суглобні, статико-динамічні відчуття	Через тактильні відчуття	Поєднується з вібраційними відчуттями		
			Через вібраційні відчуття	Поєднується зі слуховими відчуттями	
				Через слухові відчуття	Поєднується з м'язовими (артикуляційними і голосовими)
2.	Нюх, смак, хеморецепція внутрішнього середовища	Зв'язуються з іншими сенсорними явищами життєдіяльності, особливо із температурними і больовими			
3.	Тактильні відчуття	Супроводжуються іншою чуттєвою діяльністю: смак, нюх, слух, температурні відчуття і т.п.			
4.	М'язово-суглобні відчуття	І. М. Сеченов вважав найважливішим компонентом сприйняття простору і часу, у тому числі і зорового сприйняття простору			

Важливим з точки зору аналізу та підвищення ефективності процесу пізнання є те, що окремі модальності відчуття можуть в різній мірі впливати один на одного. А. Р. Лурія зазначає: “Отдельные ощущения могут влиять друг на друга, причем работа одного органа чувств может стимулировать или угнетать работу другого органа чувств” [7, с. 101]. Взаємодія між окремими органами чуттєвого, як вказує на це С. В. Кравков, відбувається за рахунок ефаптичних зв'язків на рівні окремих аферентних систем та межцентральных зв'язків на рівні мозку і залежить від стану як вегетативної нервової системи, так і гуморальної системи [6].

Дослідження Ю. М. Забродіна, Е. З. Фрішмана, Г. С. Шляхтіна показали, що сприйняття зовнішніх стимулів через відчуття залежить не тільки від стану сенсорної системи, але і від несенсорних чинників відчуття, процесів вищого рівня: емоційного стану, індивідуальних особливостей людини, прийняття рішень [5].

За результатами досліджень І. Г. Скотнікової, інтенсивність відчуттів залежить від величини стимулу, рівня інтелекту, стану нервової системи, мотиваційно-вольових особливостей та рівня уваги [15]. У осіб, орієнтованих на дію, спостерігалось адекватне реагування на зміну сенсорних характеристик завдань; у осіб, орієнтованих на стан, було виявлено відчуження від завдання і відсутність гнучкості у виконанні. Спрямованість уваги на певну величину сигналу підвищує чутливість саме до цієї величини сигналу. Знання спостерігача про вірогідність сигналу налаштовує його увагу, що, у свою чергу, веде до підвищення чутливості відповідної сенсорної складової процесів виявлення і розрізнення сигналів.

У межах системного аналізу відчуття є одним із складових елементів загальної структури процесу чуттєвого відображення разом із сприйняттям і уявленням. Б. Г. Ананьєв розглядає відчуття як елементарну і більш загальну форму відображення; сприйняття — як складнішу форму безпосереднього відображення; уявлення — як узагальнення і наслідок минулих відчуттів і сприймань [2, с. 19]. Там же він пов'язує відчуття не тільки із сприйняттям і уявленням, але і з мисленням: “Ощущения ассоциируются по самым разным признакам, синтезируются в актах восприятия, закрепляются в виде следовых явлений, особенно в форме представлений, входят обобщенными участками в состав мыслительных актов” [2, с. 14]. Але оскільки мислення ми відносимо до елементів вже не чуттєвого, а раціонального пізнання, то можливо припустити, що відчуття є містком між двома рівнями процесу пізнання — чуттєвим і логічним.

І. Андреев, так само як і Б. Г. Ананьєв, визначає склад чуттєвого відображення: “...ощущения, восприятия и представления являются теми основными формами, при помощи которых в нашем сознании непосредственно отражаются предметы, явления окружающего мира” [3, с. 38]. Т. І. Ойзерман продовжує: “Ощущения, восприятия, представления образуют первую ступень познания действительности” [10, с. 28].

Виокремлені форми чуттєвого відображення трактуються не тільки як моменти єдиного процесу, що розвивається, але і як окремі рівні цілісного процесу: від самого елементарного — відчуття, до найскладнішого — уяв-

лення. Сенсорноперцептивний образ об'єкта створюється на рівні чуттєвого, через відчуття і сприйняття. Відчуття і сприйняття відображають суцесивний перцептивний процес. Л. С. Рубінштейн вказує на одночасну єдність і відмінність відчуття і сприйняття [14, с. 177]. Спільність їх в тому, що і відчуття, і сприйняття є чуттєвим відображенням об'єктивної реальності на основі дії органів чуття, незалежно від свідомості. Разом з тим відчуття і сприйняття — це дві різні форми або два різних відношення свідомості до наочної дійсності. Відповідаючи на питання, що первинне, відчуття або сприйняття, Л. С. Рубінштейн зазначає: "...ощущение предшествует восприятию и восприятие предшествует ощущению. Ощущение как компонент сенсомоторной реакции предшествует восприятию: генетически оно первичнее; оно имеется там, где еще нет восприятия, т. е. чувственного осознания данного предмета. Вместе с тем ощущение выделяется в результате анализа наличного восприятия. Этот анализ... реальная познавательная деятельность человека, который в восприятии явления или предмета выделяет его качества" [14, с. 177–178]. Але, як відомо, наявність аналізу припускає абстракцію, узагальнення і синтез, які виникають на основі дії людини відповідно до об'єктивної реальності. Це, у свою чергу, припускає наявність мислення як неявної складової відчуття.

К. К. Платонов визначає відчуття складовим елементом процесу психічного відображення в його системній цілості з емоціями, почуттями, волею, пам'яттю (як форми слідів усіх попередніх), мисленням. Він вважає за можливе також розглядати ці психічні форми відображення і як елементи свідомості, і як елементарні здібності, що входять у структуру складніших здібностей, і як елементарні види діяльності [12, с. 58].

Спільно з Г. М. Шингаровим і А. В. Шмаковим К. К. Платонов розглядає волю як форму психічного відображення, властиву тільки людині [13, с. 341–342]. Воля як форма психічного відображення пов'язується з метою як суттю психічного явища. Саме цілеспрямованість, яка може набувати форми психічного процесу, стану, особистих властивостей, є вихідним для розуміння волі. Цілеспрямованість — це відображення об'єктивних відносин, об'єктивної загальної і віддаленої мети і можливостей особистості. Взаємозв'язки в єдиній структурі свідомості вольової форми психічного відображення з іншими його формами створюють такі психічні явища, як довільне сприйняття, спогади, відтворення, утримання емоцій. При цьому будь-яка самостійна вольова дія суб'єктивно переживається як вольове зусилля, а об'єктивно виявляється як активність свідомості і як активність особистості.

Дослідження К. К. Платонова показують, що одні форми відображення є імпульсом для формування, зростання і розвитку інших форм відображення. Так, дієвим імпульсом для розвитку сприйняття стало поєднання здатності людини відчувати з понятійною формою відображення. Понятійна форма психологічного відображення у поєднанні з емоціями дала нову людську форму відображення — відчуття. К. К. Платонов співвідносить емоції і відчуття як із зовнішнім світом, так і з особистістю: "Если эмоции регулируют взаимоотношения человека со средой как организма,

то чувства регулируют его отношения как личности с другими людьми” [12, с. 54]. Відповідно до цього збагатилися другосигнальні види пам’яті як форми психічного відображення пам’яттю: смислова пам’ять (на поняття); образна пам’ять (на сприйняття); пам’ять відчуттів або пам’ять серця (на відчуття). Сукупність всіх родів і видів пам’яті у людини і дає ту властиву їй інтегральну і наслідкову форму відображення, яку узагальнено називають пам’яттю.

На рис. 1 наведена запропонована нами інтегративна структурна формула відчуття у взаємозв’язках з сенсорними і несенсорними чинниками дії, а також з психологічними функціями загальної системи процесу пізнання: увага; сприйняття, уявлення, понятійне мислення, пам’ять.

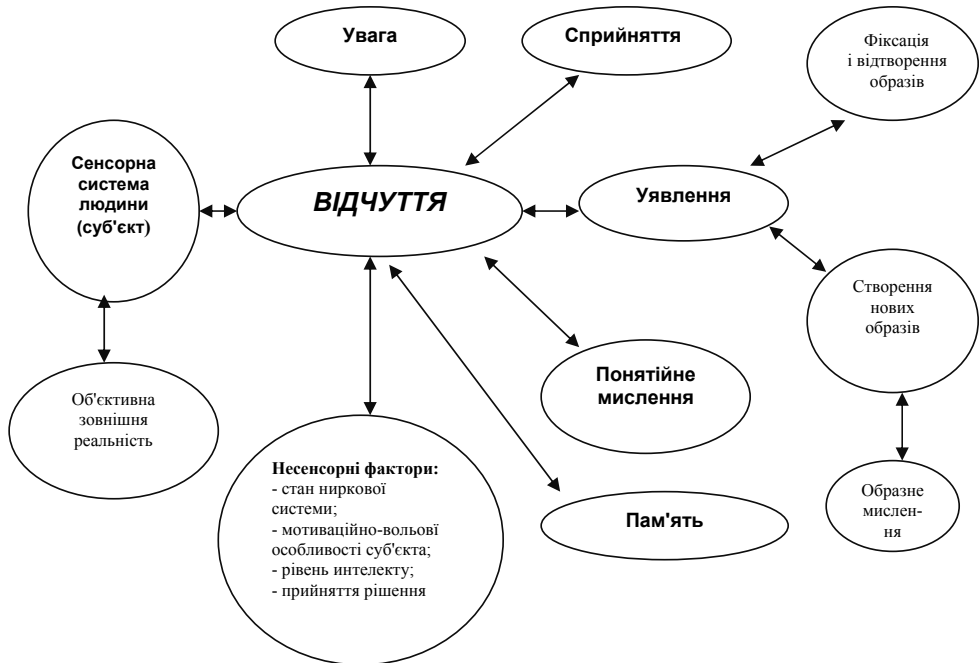

Рис. 1. Інтегративна структурна формула відчуття

Саме через взаємозв’язки між зазначеними складовими відчуття виявляється як перекидний місток між внутрішнім світом суб’єкта і зовнішньою об’єктивною реальністю. Рівень та сила взаємозв’язків між окремими елементами визначаються мотивами, потребами і цілями суб’єкта, носять причинно-наслідковий характер, розгортаються в часі і в просторі, і вся підсистема існує до моменту реалізації зазначеної мети. Після цього дана підсистема або згортається і перестає існувати, або переходить в новий стан, або інтегрується в загальну систему процесу пізнання.

Враховуючи результати проведеного дослідження, можливо припустити, що і результат ефекту взаємодії між окремими модальностями відчуття, і результат взаємодії між окремими складовими на системному рівні

можуть відповідним чином впливати на загальний результат процесу пізнання. Але це потребує додаткових досліджень на системному рівні процесу пізнання як результату взаємодії між суб'єктом та об'єктом, тобто на рівні “внутрішнє — зовнішнє”. Б. Г. Ананьєв зазначає: “Самым главным и общим вопросом современной материалистической теории познания является вопрос о единстве процесса познания, о взаимосвязях в его целостной структуре чувственного, логического и практического, их объединения на почве практики” [2, с. 9].

Висновки

Основою розвитку людської цивілізації є пізнавальна діяльність людини, яка пов'язана з необхідністю її адаптації до зовнішнього середовища.

Узгодження між внутрішнім світом людини і зовнішнім відбувається на рівні відчуттів, які відіграють подвійну роль: відображають те, що існує у зовнішньому об'єктивному світі незалежно від людини і її свідомості; виступають як внутрішній суб'єктивний образ.

Відображення об'єктів та процесів відбувається за рахунок впливу симультанної енергії зовнішнього світу на сенсорний механізм людини і виявляється через відчуття як перший і дуже важливий структурний елемент загальної системи процесу пізнання.

Різні види відчуттів знаходяться в причинній залежності від форм руху матерії в їх взаємозв'язках і взаємопереходах. Разом зі складом чуттєвого відображення система взаємозв'язків утворює структуру чуттєвого пізнання, що визначає сенсорну організацію людини.

Окремі модальності відчуття можуть впливати один на одного за рахунок ефаптичних зв'язків на рівні окремих аферентних систем та міжцентральних зв'язків на рівні мозку. Рівень впливу залежить від стану вегетативної нервової та гуморальної системи.

Сприйняття зовнішніх стимулів через відчуття залежить як від стану сенсорної системи, так і від несенсорних чинників відчуття, процесів вищого рівня: емоційного стану, індивідуальних особливостей людини, прийняття рішень.

Інтенсивність відчуттів залежить від величини стимулу, рівня інтелекту, стану нервової системи, мотиваційно-вольових особливостей та рівня уваги.

Процес психічного відображення в його системній цілісності вміщує такі складові, як: відчуття, сприйняття, емоції, почуття, воля, пам'ять, мислення.

В межах системного аналізу відчуття є одним зі складових елементів процесу чуттєвого відображення разом із сприйняттям і уявленням. Відчуття є елементарною і більш загальною формою відображення; сприйняття є складнішою формою безпосереднього відображення; уявлення — це є узагальнення і наслідок минулих відчуттів і сприймань.

Виокремлені форми чуттєвого відображення є не тільки окремими моментами єдиного процесу, що розвивається, але є також окремими рівнями

цілісного процесу: від самого елементарного — відчуття, до найскладнішого — уявлення, включаючи до них також емоції, волю, пам'ять, мислення.

Відчуття як перекидний місток між внутрішнім світом суб'єкта і зовнішньою об'єктивною реальністю проявляється саме через зазначені взаємозв'язки. Разом з тим відчуття є містком між двома рівнями процесу пізнання — чуттєвим і логічним.

Рівень та сила взаємозв'язків між окремими елементами системної цілісності визначаються мотивами, потребами і цілями суб'єкта, носять причинно-наслідковий характер, розгортаються в часі і в просторі і вся підсистема існує до моменту реалізації зазначеної мети. Після цього дана підсистема або згортається і перестає існувати, або переходить в новий стан, або інтегрується в загальну систему процесу пізнання.

Одні форми відображення є імпульсом для зростання, формування і розвитку інших форм відображення.

Можливо припустити, що результат ефекту взаємодії між окремими модальностями відчуття, також як і результат взаємодії між окремими складовими на системному рівні, може відповідним чином впливати на загальний результат процесу пізнання та ефективність прийняття рішення суб'єктом. Але це потребує додаткових системних досліджень на рівні процесу пізнання як результату взаємодії між суб'єктом та об'єктом, тобто на рівні “внутрішнє — зовнішнє”.

Література

1. Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания. — М.: Изд-во академии педагогических наук РСФСР, 1960. — 475 с.
2. Ананьев Б. Г. Сенсорно-перцептивная организация человека / В кн.: Познавательный процесс: ощущения, восприятие. — М.: Педагогика, 1982. — С. 7–32.
3. Андреев И. Диалектический материализм о процессе познания. — М., 1954.
4. Гальперин П. Я. Введение в психологию. — М.: Издательство Московского университета, 1976. — 150 с.
5. Забродин Ю. М., Фришман Е. З., Шляхтин Г. С. Особенности решения сенсорных задач. — М.: Наука, 1981. — 198 с.
6. Кравков С. В. Взаимодействие органов чувств. — М.: Изд-во АН СССР, 1948.
7. Лекции по общей психологии / Лурия А. Р. — М.; СПб.: “ПИТЕР”, 2007. — 319 с.
8. Леонтьев А. Н. Понятие отражения и его значение для психологии // Вопр. философии. — 1973. — № 12. — С. 48–56.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.12. С. 718.
10. Ойзерман Т. И. Основные ступени процесса познания. — М., 1957.
11. Платонов К. К. Воля как способность и как форма отражения. / Материалы второй межвузовской научной конференции по проблемам психологии воли. — Рязань, 1967. С. 5–8.
12. Платонов К. К. О системе психологии. — М.: Издательство “Мысль”, 1972. — 217 с.
13. Платонов К. К., Шингаров Г. Х., Шмаков А. В. Эмоции, чувства и воля как формы отражения действительности / Материалы III Всесоюзного съезда Общества психологов СССР. Т1. — М., 1968, — С. 341–342.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М.; СПб.: “Питер”, 2005. — 713 с.
15. Скотников И. Г. Психология сенсорных процессов. Психофизика // Современная психология: Справочное руководство / Под ред. В. Н. Дружинина. — М.: Инфра-М, 1999.
16. Тюхтин В. С. Активность отражения и проблемы “искусственного интеллекта” // Ленинская теория отражения в свете науки и практики. — София, 1981. — Т.2. — С. 255–280.
17. Тюхтин В. С. Отражение и информация // Вопросы философии. — 1967. — № 3. — С.41–52.

Н. И. Навоева

Первомайский институт Одесского национального
университета имени И. И. Мечникова

ОЩУЩЕНИЕ В ОБЩЕЙ СИСТЕМЕ ПРОЦЕССА ПОЗНАНИЯ

Резюме

В статье автором представлены результаты исследований, которые дали возможность определить факторы влияния, место, роль и взаимосвязи ощущений с внешним, объективно существующим миром, и внутренним миром субъекта на уровне чувственного познания как подсистемы в пределах общей системы процесса познания.

Ключевые слова: субъект, объект, ощущение, отображение, восприятие, представление, сенсорный механизм, чувственное познание, система процесса познания.

N. I. Navoeva

Pervomayskiy institute of Odessa national
to the university of the name of I. I. Mechnikova

SENSATION IN THE GENERAL SYSTEM OF PROCESS OF KNOWLEDGE

Summary

In article the author presents results of researches which have given the chance to define influence factors, a place, a role and interrelations of sensations with the external, objectively existing world, and private world of the subject at level of sensual knowledge, as subsystems within the general system of process of knowledge.

Key words: the subject, object, sensation, display, perception, representation, the touch mechanism, sensual knowledge, system of process of knowledge.

О. Л. Перепятенко

соискатель кафедры дифференциальной и экспериментальной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ ЖЕНЩИН ПЕРИОДА ЗРЕЛОСТИ

В статье рассматриваются психологические особенности личностного развития женщин периода зрелости, проводится теоретический анализ литературы по данной теме, рассматриваются некоторые аспекты жизни личности, которые непосредственно влияют на ее развитие и формирование, также расширение возрастного диапазона зрелости, потенциалов ее трудоспособности, интеллектуального и личностного развития.

Ключевые слова: период зрелости, личностное развитие, аспекты формирования личности.

В психологии под зрелостью понимают “наиболее константно-продолжительную фазу онтогенеза”, которая характеризуется интенциональностью к достижению высшего развития духовных, интеллектуально-ментальных или же анатомосоматофизических способностей — свойств индивида (В. В. Юрчук [16, с. 186]). Рамки зрелости несколько относительны и условны. Они дифференцируются фазами этапами завершения юности, молодости, началом зрелости и вступлением в фазу старости.

Зрелость или зрелый возраст Сафин В. Ф. [13, с. 47] подразделяет на два периода: первый — 21–35 лет; второй — 35–60 лет. В. В. Юрчук [16, с. 186] делит зрелость на 4 фазы: расцвет, начало зрелости, непосредственно зрелость, апогейная зрелость — “...зрелым индивидом является тот, в котором развитие завершено”. Когда речь идет о психических процессах и поведении, употребление этого термина “всегда подразумевает сравнение с нормами, истоки которых неясны” (Ч. Райкрофт [12, с. 47]). Под “нормой” автор понимает соответствие поведенческих реакций возрастным критериям, принятым в данном обществе.

Зрелость рассматривается как продукт и своего рода финал индивидуально-психического развития человека, и подходы геронтологии, ищущей в ней истоки процессов старения, конечно, недостаточны для понимания природы зрелости. Эти подходы не обеспечивают понимания ее психофизиологической динамики и тем более потенциалов развития взрослых людей. Парадоксально, но в центре психологического познания развития человека оказался ранний и поздний онтогенез, а на “периферии” — именно те фазы человеческой жизни, которые являются наиболее продуктивными, творческими и социально-активными остались вне поля зрения ученых (Б. Г. Ананьев [1]). Автор отмечает, что многие психофизиологические оптимумы совпадают с этим важнейшим этапом становления человека как личности и активного члена общества, впервые в своей жиз-

ни формирующего собственную среду развития. По его мнению, юность и молодость — фазы жизни взрослого человека.

В 50–60-х годах прошлого столетия были обобщены некоторые итоги сравнения экспериментальных данных ряда зарубежных авторов о различных возрастных периодах зрелости. В последние десятилетия накопились ценные материалы о периодизации жизненного пути личности в обществе, ритме жизни и творчества взрослых людей. Эти материалы также способствовали выделению психологии взрослых в самостоятельный раздел современной возрастной психологии.

Б. Г. Ананьев [1] отмечает, что благодаря почти вековому накоплению знаний о структурах развития психофизиологических функций взрослого человека обнаружены примечательные онтогенетические сдвиги: ускорение процессов созревания (общесоматического, полового, нервно-психического) и замедление процессов старения, особенно в сфере интеллекта и личности современного человека. Основным следствием этих онтогенетических преобразований является расширение возрастного диапазона зрелости, потенциалов ее трудоспособности, интеллектуального и личностного развития.

Высказанные суждения явились основанием создания возрастной психологии зрелости или взрослости. Впервые эта задача была поставлена в 1928 г. советским психологом Н. А. Рыбниковым, предложившим назвать новый раздел возрастной психологии “акмеологией”. В последующие десятилетия, в связи с потребностями практики, интенсивно развиваются прикладные аспекты психологии взрослых в области индустриальной психологии, спортивной, военной, авиационной и космической и т.п. В процессе формирования личности известны переходные периоды: от младенчества к детству, от детства к отрочеству (11–12 лет), затем к юности (15–16 лет). Лет в 25, а затем в 45–50 также отмечаются переходные периоды, причем изменения психики не всегда плавны, иногда это подлинные переломы. А. Н. Лук [10] отмечает, что процесс формирования личности никогда не останавливается. Важнейшим элементом психологической зрелости, по его мнению, является нравственное созревание личности, которое проявляется в изменении представлений о том, “что такое хорошо и что такое плохо” (А. Н. Лук [10, с. 11]). Автор подчеркивает, что существенный элемент психологической зрелости — это правильное, или, как иногда говорят, адекватное самоотражение, то есть реалистическая оценка своей внешности, своих сил, способностей и возможностей. Переоценка своих сил и способностей — показатель незрелости. Так же, впрочем, как и недооценка их. Одна из важнейших задач каждого — научиться трезво судить о своих возможностях. Вероятно, даже лучше чуть-чуть себя переоценить, чем впасть в самоуничижение. Тогда человек ставит перед собой задачи, которые как будто превышают его силы, но в периоды подъема и “взлетов”, проявив упорство и настойчивость, может добиться результатов, которых от него не ждали. Этот успех будет способствовать его самоутверждению. Еще большая степень зрелости требуется, чтобы не просто оценить свои возможности, но и принять в расчет достижимость цели и соотносить предполагаемый результат с затраченными усилиями и принесенными жертва-

ми. Бывают обстоятельства, когда нужно отказаться от цели, смириться с неизбежным, принять неотвратимую реальность, признать свое поражение (с надеждой на будущие успехи). Такое решение может вызвать нареkania и упреки в малодушии, безволии, недостатке твердости и мужества. Аналогичной точки зрения придерживается и один из ведущих ученых Украины И. Д. Бех [3].

Провести четкую границу между разумным отказом от бессмысленной борьбы и обывательской трусливой осторожностью не всегда легко, и именно в таких случаях оценки поведения отличаются разноречивостью и пестротой. Дело усложняется тем, что в ходе развития личности, когда одни формы поведения сменяются другими, более зрелыми, старые формы не разрушаются, а остаются в “дремлющем” состоянии. Они могут быть разбужены и могут вновь проявиться. Нелегко верно оценивать и свой меняющийся внешний облик. Здесь нередко возникает досадный разрыв между самовосприятием и реальностью. Если так часты ошибки самоотражения, связанные с восприятием собственной наружности, то еще труднее трезво отнестись к снижению своих умственных сил. Бывает, что человек лишь в течение короткого срока улавливает свое духовное угасание, но вскоре перестает его ощущать; в этих случаях оно особенно бросается в глаза окружающим (А. Н. Лук [10, с. 7–10]). Л. Н. Толстой [цит. по ист.12, с. 7–8] говорил, что человеческую личность можно уподобить дроби, у которой числитель — то, что человек собой представляет, а знаменатель — то, что он о себе думает. Невозможно бесконечно увеличивать свой числитель, потому что есть пределы способностям и трудолюбию. Но в силах каждого уменьшить знаменатель и тем поднять свою ценность как личности.

Чтобы личность выявила свое “зрелое Я”, нужно предъявлять ей стимулирующие требования, которые не должны, однако, содержать опасность унижения, угрожать самооценке. Периодическое возвращение в детство (озорство, игра, шутливость, ненасытная любознательность) особенно присуще творчески активному человеку. Творчески активная личность значительно чаще отклоняется от жестких стандартов и штампов, не боится любых форм поведения, в том числе детских. Это порой служит источником неудовольствия окружающих, особенно тех, кто склонен к выявлению своего “отчески назидательного Я”. Поэтому очень важно обладать самоконтролем и гибкостью, которые позволяют в любой момент вернуться во “взрослое” состояние — в этом отличие подлинно зрелого поведения от инфантилизма. Зрелая личность использует весь репертуар, все приобретенные в жизни формы поведения, тонко чувствуя, где они уместны. Однако ступень развития определяется изменениями личности в эти переходные моменты. Личность обладает скрытой тенденцией к изменению, которая реализуется под воздействием знаменательных событий (И. Д. Бех, Г. А. Вартамян, Г. Шихи [3, 6, 15] и др.).

Анализируя литературу, нам представилось возможным схематически изобразить те некоторые аспекты жизни личности, которые непосредственно влияют на ее развитие и формирование (рис. 1.1).

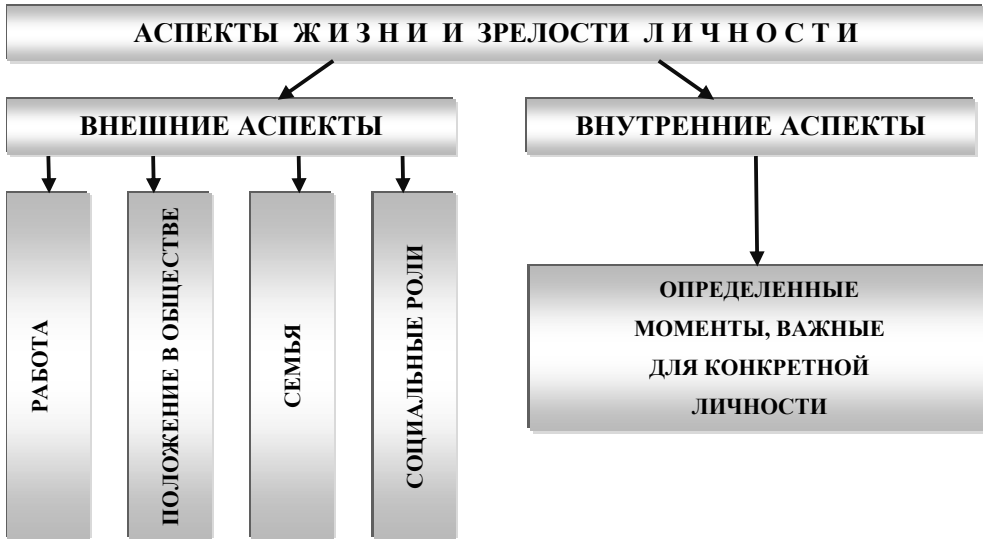

Рис. 1.1. Аспекты внутренней и внешней жизни человека, влияющие на его становление как личности

Так Г. Шихи [15] отмечает, что внутренний аспект проявляется там, где разрушающие силы начинают выводить человека из равновесия, сигнализируя о необходимости изменения и продвигая его к новой опоре на следующей ступени развития. Такие кардинальные перемены происходят в жизни повсеместно. Каждый переход на следующую ступень развития заставляет человека разрушать существующую защитную структуру. Он становится ранимым и чувствительным, как эмбрион, но приобретает новую защиту и ее способность постепенно приспосабливаться к окружающим условиям. Этот переход может продолжаться несколько лет. Сейчас, понимая, как развивается личность, мы отправляем нашего отпрыска из детского сада в колледж и оставляем его на пороге зрелости в нервном возбуждении. Он технически подготовлен, жаждет решать проблемы, умеет обходить препятствия. Но мы не учим тому, что даже взрослые делятся на тех, которые держатся на плаву, и тех, которые потеряли равновесие и утратили мир в душе. В период между восемнадцатью и пятьюдесятью годами максимально раскрываются возможности человека. Это тот возраст, когда мы особенно нуждаемся в наставлениях и советах по жизненно важным проблемам, но, увы, лишены их и плутаем в потемках. Если мы “не приспосабливаемся” к условиям существования, то воспринимаем это как собственное несоответствие требованиям жизни. При этом мы не учитываем, что находимся на определенной возрастной ступени развития, и не задумываемся над тем, что многие проблемы тянутся из детства. Значительно легче обвинить в срывах мать, жену, мужа, работу, систему либо вовсе не думать об этом (Ф. Б. Березин, М. И. Буянов, Г. А. Варганян [2, 4, 6] и др.).

До недавнего времени психиатры и социологи обращались к жизни взрослого человека только при наличии каких-то проблем и очень редко уделяли внимание временным изменениям и их предсказанию. Теоретические концепции, берущие начало от Фрейда, основаны на том, что личность более или менее сформировалась в пятилетнем возрасте (М. И. Буянов, И. С. Кон, А. Г. Маклаков [4, 7, 11] и др.). В то же время мы разделяем точку зрения ученого Г. Шихи [15], который отмечает незначительную практическую значимость этих концепций. Так, например, что могут дать эти концепции сорокалетнему человеку, который достиг профессиональной цели, но чувствует себя подавленным и недооцененным, или что найдет в традиционных фрейдовых концепциях тридцатипятилетняя женщина, пытающаяся убедить своих детей в том, что они лучшие, в то время как сама она испытывает чувство неполноценности? По мнению ученых, скрупулезный анализ развития личности разработан только до восемнадцати — двадцатилетнего возраста (В. Ф. Сафин, Ю. Е. Сосновикова [13, 14] и др.). После двадцати одного года, по их мнению, личность предоставлена самой себе и плывет вниз по течению до старости, когда ее начинают изучать геронтологи. Авторы считают, что значительно легче изучать подростков и стариков, так как обе группы находятся в учреждениях (школах или домах престарелых), где они являются пленниками. Остальные же мечутся в основном потоке запутанного и обезумевшего общества, пытаясь придать некоторый смысл своему существованию и пробиться через неопределенность, здесь может сработать один из двух импульсов. Повинуясь одному, мы желаем построить прочную безопасную структуру на будущее и готовы принять на себя высокие обязательства. Однако люди, принявшие уже готовую форму, не анализируя ситуацию, вероятно, чувствуют себя словно взаперти. Второй импульс побуждает нас изучать и экспериментировать, сохраняя динамичную, легко обратимую структуру. Он охватывает людей, которые в экстремальных условиях, столкнувшись с трудностями, мечутся с одной работы на другую, растрачивая свои двадцать лет в затянувшемся переходном периоде. Хотя выбор двадцатилетних не окончателен, он все равно включает ту или иную жизненную модель. Некоторые из нас ведут скрытый образ жизни, другие живут одним днем, третьи заботятся о ком-то, и так далее. Каждый человек, проходя все жизненные периоды, сталкивается с отдельными элементами различных моделей жизни и испытывает их влияние. Одолеваемые иллюзиями и верой в силу воли, мы в двадцать лет часто полагаем, что наш выбор есть единственно правильный курс в жизни. Мы хмуримся и выражаем недовольство при малейшем намеке на то, что похожи на своих родителей. Мы готовы согласиться с тем, что двадцать лет родительского воспитания находят отражение в наших реальных действиях и отношениях. Но наш девиз гласит: “Это не я. Я совсем другой” (Г. Шихи [15, с. 135]).

Приближаясь к тридцатилетию, как указывает автор, мы начинаем ощущать в себе новые жизненные силы. Мужчины и женщины говорят о своих чувствах скупно и ограниченно. Они обвиняют всех и вся в том, что выбор, сделанный ими в двадцать лет, был неудачен, и все сводят к росту

карьеры. Может быть, на самом деле в тот момент выбор был прекрасен, но сейчас он уже не удовлетворяет человека. Какой-то внутренний аспект, оставленный без внимания, сейчас пытается проявиться. И человек опять поставлен перед необходимостью выбора. Требования к личности изменились и ужесточились. В работе происходят большие перемены, путаница и часто кризис. Человек, желая выплеснуть отрицательные эмоции, в то же время мечтает обрести опору в жизни. Появляется стремление вырвать пройденный кусок жизни и начать все сначала в тридцать лет. Это может означать выход на иную дорогу или превращение мечты в более реальную цель. Одиноким человеком чувствуется толчок, побуждающий его искать партнера. Женщина, которая раньше была довольна тем, что сидит дома с детьми, стремится выйти в свет. Бездетные родители стремятся завести детей. И почти каждый, кто уже семь лет живет в супружестве, чувствует недовольство. Если это не приведет к разводу, то вызовет серьезный пересмотр брачного союза и стремлений партнеров.

В отношениях с другими людьми и во внутренних диалогах каждый человек проявляет, по крайней мере, три состояния своего Я. Первое — отечески-покровительственное, наставительное, или “родительское Я”, основанное на ощущении превосходства. Это Я обладает склонностью давать указания, поучать, воспитывать — обычно в тех же словах и выражениях, которые человек сам слышал от взрослых в детстве. Проявления этого Я начинаются задолго до взросления и сами по себе не служат показателем зрелости. Другое Я — детское, ему присущи любовь и привязанность, беспечность и чувство зависимости, стремление к шуткам, забавам, озорству, любознательность, а также строптивость по отношению к старшим и “вышшим”. Третье Я ориентировано на реальный мир, ответственно за принятие основных жизненных решений, за самые важные поступки. Каждое из трех Я проявится в конкретной ситуации, зависит от обстоятельств и условий, в которые поставлена личность (А. Н. Лук [10]). Автор отмечает, что вместе со стремлением к профессиональному росту у человека возникает и желание изменить что-то в личной жизни. Чаще всего возникающая проблема состоит в том, что мужчина рассматривает желание перемен так, как удобно ему, а не женщине. Женщина сразу подмечает, что он, с одной стороны, дает ей право выбора, а с другой — не желает вникать в ее проблемы. В то же время он отказывает ей в праве “быть эгоистичной” и самостоятельно принимать решения для собственного совершенствования. Обоим не хватает взаимности. Вот что период “осознать свои тридцать” несет для семьи. Мужчина поглощен мыслями о выработке ключевых решений в жизни, и это доказывает, что в нем происходят изменения, характерные для этого возраста, стремление сосредоточиться на себе. В результате самоанализа он открыл новые грани собственной личности. Многие жены удивленно смотрят на эти случайные игры и говорят: “Муж сошел с ума”. Никто никогда не думал, что чувство неуравновешенности и подавленности, возникающее в среднем возрасте, можно предсказать.

Ученые считают, что наше видение самих себя больше, чем что-либо, определяет богатство или недостатки среднего возраста. Люди, которые

сталкиваются со своим возрастом, не ожидают, что их организм будет функционировать так же гладко, как и раньше, без всякой посторонней помощи. Современный человек среднего возраста уже не ощущает себя больным. В симптомах, которые испытывают мужчины и женщины этого возраста, были отмечены глубокие изменения. Сегодня такие люди спокойно получают консультации в клиниках, по телефонам доверия и т.п., чего не было двадцать лет назад. Психологи (Г. Крайг, А. Б. Леонова [8, 9] и др.) обнаружили в сравнительном исследовании, что психосоматические жалобы, связанные с важными личными проблемами и выразившиеся в “неясном смешанном чувстве усталости и апатии”, столь характерные для среднего возраста в прошлом, сегодня воспринимаются так, как надо: это вопросы самореализации и удовлетворения.

Г. Шихи [15] указывает на тот факт, что в тридцать пять лет человек оказывается на перепутье. Достигнув середины жизненного пути, он видит, где может этот путь закончиться. Время начинает сокращаться. Утрата молодости, угасание физических сил, изменение привычных ролей — любой из этих моментов может придать переходу характер кризиса. Автор отмечает, что возраст между тридцатью пятью и сорока пятью годами — это время опасностей и больших возможностей. В этот период переосмысливаются те ориентиры, по которым оценивали собственную личность в первой половине жизни. При использовании этой возможности наблюдается поиск истины. Чтобы успешно пройти кризис данного возраста, необходимо повторно проанализировать собственные цели и произвести переоценку внутренних и внешних ресурсов: “Почему я все это делаю? Во что я реально верю?” В этот период как хорошие, так и “плохие” чувства попытаются осуществить свое право на существование. Ученый пишет: “Следует, наверное, горевать о том, что старое “я” умирает. Принимая наши подавленные и даже нежеланные качества, мы готовимся к внутренней реинтеграции личности, которая является нашей и только нашей — это не какая-то искусственная форма, составленная для того, чтобы ублажать культурные традиции или наших друзей. Вначале это темный переход. Но, анализируя свои действия, мы вдруг замечаем лучик света и начинаем собирать все заново” (Г. Шихи [15, с. 139]). Исследователи отмечают, что женщины сталкиваются с этими проблемами раньше, чем мужчины (Дж. Виткин, J. Achtenberg, R. Nelson, J. Pscano [5, 17, 18] и др.). Время, полагают они, заставляет женщину внезапно остановиться в возрасте тридцати пяти — сорока лет и провести детальное исследование по всем направлениям. Она чувствует, что выбор, который ей предстоит сделать, может оказаться ее “последним шансом”, и поэтому хочет просчитать все возможные варианты. Постепенно ее муки и раздумья, с чего же начать подготовку к новому будущему, сменяются приятным чувством свободы. Начинает расти убежденность в том, что еще многое предстоит сделать.

Примерно к сорока пяти годам равновесие восстанавливается, появляется чувство стабильности, которое может принести удовлетворение. Если человек отказался проявить активность в середине жизни, чувство спада

перерастет в чувство покорности. Через некоторое время человек, оставившийся в развитии, лишится поддержки и безопасности. Родители становятся детьми. Дети станут незнакомыми людьми. Друг вырастет и уйдет. Карьера превратится просто в работу. И каждое из этих событий будет ощущаться как несостоявшееся. Кризисное состояние может вернуться где-то к пятидесяти годам. И хотя его удар будет еще мощней, он может подтолкнуть покорного человека среднего возраста к восстановлению жизненных сил (Г. Крайг [8]).

Исследователи [2, 8, 11] отмечают улучшение восприятия с увеличением возраста. Однако при наличии кризиса пятидесяти лет наблюдается снижение скорости восприятия при сохранении его качества. Они считают, что способность к учебе у взрослого человека, в целом, не снижается, хотя в более позднем возрасте хуже усваивается незнакомый материал. Если в эти годы человек найдет новую цель, вокруг которой решит построить подлинную структуру жизни, то он сможет стать лучшим в окружающей его макросреде. Личное счастье помогает тем партнерам, которые принимают себя таковыми, каковы они есть. В пятьдесят лет приходит новая теплота и умудренность опытом. Друзья и личная жизнь становятся важны как никогда. Nelson R., Picanò J. [18] указывают на то, что между возрастной стратификацией общества и жизненным путем индивида существует тесная динамическая взаимосвязь, ясно проявляющаяся при изучении массовых популяционных процессов. Авторы предлагают несколько собственных “рабочих принципов”.

Старение — не единый и не исключительно биологический процесс; оно многогранно и состоит из нескольких взаимосвязанных биологических, психических и социальных процессов.

Внутри каждого возрастного слоя индивиды активно участвуют в комплексе ролей (например, на работе, в семье, в общине), которые могут последовательно влиять на способ их старения, их способности, мотивы, установки, а также на других людей, с которыми они взаимодействуют; эти роли ставят пределы и вместе с тем открывают возможности индивидуальной инициативы и предприимчивости.

Индивидуальные члены любого данного возрастного слоя, становясь старше, взаимодействуют с членами других слоев, что способствует возрастной специфической напряженности и конфликтам.

Способы, которыми люди старятся, взаимосвязаны: структура, “паттерн” жизненного пути одного лица влияет или подвержена влиянию структуры жизненных путей других людей, с которыми данное лицо взаимодействует.

Паттерны жизненного пути конкретных индивидов зависят от свойств когорты, к которой эти лица принадлежат, и от тех социальных, культурных и средовых изменений, которым подвергается их когорта, последовательно проходя сквозь сменяющиеся друг друга возрастные слои.

Когда многие индивиды в одной и той же когорте подвергаются одинаковым социальным изменениям, эти изменения их коллективных жизней, в свою очередь, могут вызвать дальнейшие социальные перемены.

И. С. Кон [7] полагает, что перечисленные принципы повышают чувствительность ученых к часто встречающимся в литературе искажениям и ошибкам, таким, как ошибочная трактовка жизненного пути, когда существенные для изучения возрастных слоев сравнительно-возрастные отличия ошибочно приписываются процессу старения; когортоцентризм — ложное предположение, что члены всех когорт будут стариться точно так же, как члены нашей собственной когорты; реификация, абсолютизация значения возраста — хронологический возраст сам по себе рассматривается как причинный фактор в системе жизненного пути, а не просто как показатель каких-то существенных биологических, социальных или психологических факторов; реификация исторического времени — исторические изменения рассматриваются как причинная величина, без уточнения того, как именно аспекты исторического изменения (или стабильности) существенны для понимания конкретных вариаций процесса старения.

Выводы

Анализ литературы позволил установить недостаточность и фрагментарность в изучении возрастного периода “зрелость”.

Исследование возрастной изменчивости всех характеристик организма и личности взрослого человека приобрело систематический характер с возникновением современной геронтологии — науки о процессах старения, старости и факторах долголетия.

Выявлены внешние и внутренние аспекты зрелой личности, влияющие на ее развитие. Скрупулезный анализ развития личности разработан только до 18–20-летнего возраста, а затем — период старости. В литературе имеются данные об особенностях психосоциального развития лиц 20, 30, 35–45, 50 –летнего возраста, однако они не раскрывают всех сторон жизни личности периода зрелости.

Литература

1. Ананьев Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых. — М.: Знание, 1972. — 32 с.
2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. — Л.: Наука, 1988. — 267 с.
3. Бех И. Д. Нравственность личности: стратегия становления. — Ровно: Отдел управления по печати, 1991. — 146 с.
4. Буянов М. Внушение и женщины. — М.: Российское общество медиков-литераторов, 1994. — 159 с.
5. Виткин Дж. Женщина и стресс. — СПб: Питер, 1996. — 306 с.
6. Вартамян Г. А., Петров Е. С. Эмоции и поведение. — Л.: Наука, 1989, — 145 с.
7. Кон И. С. Ребенок и общество // Психология возрастных кризисов: Хрестоматия / Сост. Сельченко К. В. — Минск.: Харвест, 2000. — С. 62–63. — (Библиотека практической психологии).
8. Крайг Г. Ранняя зрелость. Средняя зрелость. // Психология развития. — СПб.: Питер, 2000. — С. 648–821.
9. Леонова А. Б., Кузнецова А. С. Психопрофилактика неблагоприятных функциональных состояний человека: Учебное пособие. — М.: МГУ, 1987. — 104 с.
10. Лук А. Н. Эмоции и личность. — М.: Знание, 1982. — 176 с.

11. Маклаков А. Г. Общая психология: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2003. — 592 с.
12. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа. — СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1995. — 288 с.
13. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности. — Свердловск: ГПИ, 1986. — 141 с.
14. Сосновикова Ю. Е. Возрастной аспект психических состояний // Психические состояния / составитель и общая редакция Л. В. Куликова. — СПб: Питер. 2000. — с. 99–104.
15. Шихи Г. Возрастные кризисы — общество // Психология возрастных кризисов: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко — Мн.: Харвест, 2000. — С. 100–142, 476–495.
16. Юрчук В. В. Современный словарь по психологии. — Мн.: Современное слово, 1998. — 768 с.
17. Achtenberg J. Die Frau als Heilerin. Scherz Verlag, 1991. — 320 p.
18. Nelson R., Picano J. Is the traditional role bad for women? Journal of Personality and Social Psychology, 1990, № 59, p. 311–320.

О. Л. Перепятенко

здобувач кафедри диференціальної і експериментальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЖІНОК ПЕРІОДУ ЗРІЛОСТІ

Резюме

У статті розглядаються психологічні особливості особистісного розвитку жінок періоду зрілості, проводиться теоретичний аналіз літератури по даній темі, розглядаються деякі аспекти життя особи, які безпосередньо впливають на її розвиток і формування, також розширення вікового діапазону зрілості, потенціалів її працездатності, інтелектуального і особистісного розвитку.

Ключові слова: період зрілості, особистісний розвиток, аспекти формування особи.

O. L. Perepyatenko

the competitor of department of differential and experimental psychology
I. I. Mechnocov Odessa national university

THE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PERSONAL DEVELOPMENT OF WOMEN IN THE PERIOD OF MATURITY

Summary

The psychological features of the personal development of women in the period of maturity are examined in the article, the theoretical analysis of relevant literature is conducted, some aspects of person's life that directly influence his development and forming are examined, as well as expansion of ageing range of maturity, potentials of its capacity, intellectual and personal development.

Key words: period of maturity, personal development, aspects of forming of person.

О. В. Смолинская

аспирант кафедры клинической психологии.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, ИИПО

ПОЛОРОЛЕВОЙ КОНФЛИКТ В СОЗАВИСИМЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В данной статье анализируются особенности ядерной половой идентичности созависимых женщин, а также зависимость между наличием зависимого поведения в родительской семье и особенностями полоролевого поведения.

Ключевые слова: созависимость, полоролевая идентичность, ядерная половая идентичность, полоролевые факторы, я-концепция.

В работе практического психолога в сфере семейного консультирования зачастую возникает необходимость в диагностике созависимого поведения супругов, а также распределении гендерных ролей в семье и изучении полоролевого поведения супругов.

Созависимость тесно связана с психическим и соматическим здоровьем человека и оказывает на него существенное влияние [11]. Кроме того, полоролевой конфликт может способствовать развитию дисфункциональности семьи и развитию неврозов членов семьи [8].

Существуют экспериментальные данные, которые показывают, что полоролевые образования личности являются стержневыми и их нарушение предрасполагает к формированию соматических заболеваний, неврозов, а также отрицательно влияет на супружескую жизнь и может привести к дезадаптации и возникновению зависимых отношений ([10]). Кроме того, полоролевой фактор играет значительную роль в развитии личности, он может определять выбор партнера, ведущие паттерны семейного взаимодействия, оказывает влияние на самооценку и удовлетворенность браком, что в целом влияет на удовлетворенность жизнью. Полоролевые факторы играют также значительную роль в балансе власти между отцом и матерью, поэтому особенности взаимодействия в родительских семьях влияют, с одной стороны, на формирование полоролевой структуры личности детей, а с другой — на особенности их жизненного стиля. Эти сценарии могут охватывать не только сексуальную, но и остальные сферы жизни. При этом созависимые отношения в полоролевом аспекте не рассматривались. В подавляющей части отечественных работ полоролевые особенности супругов выступали лишь как фрагмент исследования, часто не главный.

Вместе с тем, разработка данной проблемы сделает психологическую работу с супружескими парами, состоящими в отношениях зависимости, более целенаправленной, ориентированной на одно из ключевых патологических звеньев расстройства.

Концепция гендерных отношений исходит из социальной детерминированности отношений между полами и вводит различие между понятием sex — биологический пол и gender — социальный пол. Эти два понятия

тесно связаны между собой. Биологические аспекты тесно переплетаются и взаимодействуют с психологическими факторами. В психосоциальных факторах принято выделять ядерную половую идентичность и полоролевою идентичность. Под ядерной половой идентичностью мы будем понимать ощущение принадлежности к женскому или мужскому полу, которое зависит от социально-психологического опыта, приобретенного в раннем детстве. Полоролевая идентичность — специфические психологические установки и способы межличностного поведения, знание и усвоение ролей мужчины и женщины, это устойчивая система взглядов, убеждений, верований, мифов и т.п. о соответствии собственной личности мужскому и/или женскому стандарту ([1], [2], [3], [4] [6], [7], [9]).

Таковыми авторами, как Столлер (1975), Персон и Овэзи (1983, 1984) были проведены исследования по выявлению взаимосвязи между ранней патологией в детско-родительских отношениях и закреплением ядерной половой идентичности. Было показано, что в раннем детстве родительское поведение (особенно поведение матери) оказывает большое влияние на ядерную половую идентичность ребенка и все его сексуальное поведение [5].

Созависимое поведение в значительном большинстве случаев формируется в родительской семье, но исследований особенностей ядерной половой идентичности созависимых женщин, насколько нам известно, не проводилось.

Целью нашей работы было выявление особенностей ядерной половой идентичности, сексуального поведения и полоролевой идентичности женщин, находящихся в отношениях зависимости.

Методы исследования и испытуемые

В процессе накопления материала для создания собственного опросника созависимости было исследовано 45 женщин в возрасте от 23 до 53 лет.

Образование высшее, все женщины состоят в браке.

Исследование было проведено в интернет-сообществах групп “Ал — Анон”.

В данном исследовании использовались следующие методики: диагностическое интервью; тест на созависимость и шкала созависимости В. Д. Москаленко; опросник Айзенка установок к сексу; методика самооценки личности Будасси; тест на удовлетворенность браком Столина.

Результаты исследования и их обсуждение

1. Корреляционный анализ.

Коэффициент корреляции Пирсона применялся для изучения взаимосвязей между шкалами опросника установок к сексу Айзенка и созависимостью. Следует отметить, что шкалы “Реализованность” и “Сексуальная удовлетворенность” обнаружили значимые и отрицательные взаимосвязи с созависимостью ($r = -0,448$; $p = 0,002$ и $r = -0,363$; $p = 0,014$ соответственно). То есть чем больше у женщины выражена созависимость, тем

труднее им реализовать свои потребности в интимной жизни и тем в большей степени разочарованы они сексуальной стороной взаимоотношений с противоположным полом. Причинами такой неудовлетворенности может являться как поведение женщины, так и поведение ее партнера, но, как правило, она носит обоюдный характер и усугубляется действиями обоих партнеров. Не исключено, что развитие сексуальных взаимоотношений в данном направлении обусловлено возникновением эмоциональной зависимости одного человека от значимого для него другого.

Формирование созависимых отношений у женщин также сопровождается формированием застенчивости в вопросах, связанных с сексуальными отношениями. Об этом свидетельствует прямая и значимая корреляционная взаимосвязь между опросником созависимости и шкалой “сексуальная застенчивость” ($r = 0,353$; $p = 0,017$). Созависимые женщины склонны чувствовать себя крайне нервно в отношениях с противоположным полом, их очень смущают разговоры о сексе, периодически у них возникает страх перед сексуальными отношениями, что вынуждает их избегать участия в них.

2. Однофакторный дисперсионный анализ.

Дисперсионный анализ применялся также и к данным, полученным при помощи опросника установок к сексу. Критерий Фишера позволил выявить шкалы, по которым имелись значимые различия между группами женщин, выделенными согласно данным анамнеза зависимости. Таблица 1 демонстрирует, что созависимые женщины, обладают достоверно ($p < 0,05$) более высокими значениями по шкалам “Сексуальная застенчивость”, “Физический секс”, “Агрессивный секс”. По всей видимости, зависимое поведение таких женщин находит свое отражение в формировании противоречивых, но вместе с тем неодолимых желаний в сексуальной сфере.

Таблица 1
Значимые различия показателей опросника установок к сексу в группах женщин с наличием и отсутствием зависимости

Показатель	M±m		F	p
	Наличие зависимости	Отсутствие зависимости		
Сексуальная застенчивость	1,368±0,167	0,636±0,234	5,138	0,029
Физический секс	4,912±0,359	3,455±0,479	4,478	0,040
Агрессивный секс	2,074±0,204	1,182±0,352	4,720	0,035

С одной стороны, они чаще, чем женщины, не страдающие зависимостью, испытывают по отношению к половым отношениям определенные опасения, смущаются разговоров на сексуальную тематику. С другой — они активнее стремятся к реальному половому контакту. Для них важнее, чем для женщин, не характеризующихся зависимостью, оказаться на высоте в постели со своим партнером; а самому половому акту уделяется особое внимание за счет других сторон любовных отношений. Также они более склонны к враждебности и агрессивным импульсам по отношению к

своим сексуальным партнерам, у них чаще отмечается желание подавить партнера и, возможно, даже унижить его.

Потребность в агрессивном сексе также значимо ($p < 0,05$) выше у тех женщин, которые отмечают наличие зависимости в своей родительской семье (табл. 2). Таким образом, агрессивный паттерн поведения в сексуальных взаимоотношениях связан с наличием в анамнезе различного рода зависимостей, как собственной, так и родительской. Возможно, это вызвано тем, что такие женщины воспринимают себя как “слабых” и пытаются компенсировать это ощущение путем принуждения партнера и использования элементов насилия в сексе.

Таблица 2

Значимые различия показателей опросника установок к сексу в группах женщин с наличием и отсутствием зависимости в родительской семье

Показатель	M±m		F	p
	Наличие зависимости	Отсутствие зависимости		
Агрессивный секс	2,143±0,227	1,382±0,283	4,334	0,043

Обращает на себя внимание значимое ($p < 0,05$) преобладание сексуальной застенчивости в группе женщин, отмечающих наличие зависимости среди своих сиблингов (табл. 3). Учитывая результаты в отношении данной шкалы опросника, представленные в таблице 3, можно предположить, что в семьях, где формируется зависимое поведение у детей женского пола, помимо прочих особенностей родительского воспитания, одной из таковых является табуирование тем, связанных с сексуальными взаимоотношениями.

Таблица 3

Значимые различия показателей опросника установок к сексу в группах женщин с наличием и отсутствием зависимости среди братьев и сестер

Показатель	M±m		F	p
	Наличие зависимости	Отсутствие зависимости		
Сексуальная застенчивость	1,889±0,380	0,875±0,185	7,385	0,011

Результаты дисперсионного анализа по опроснику установок к сексу Айзенка позволяют сделать вывод, что наличие зависимого поведения как у самих женщин, так и кровных родственников (родителей, сиблингов) взаимосвязано с определенной дезадаптацией в сексуальных взаимоотношениях. Вместе с тем наличие зависимости в актуальной семье женщины (у супруга, детей) значимо не влияет на ее полоролевое поведение.

Ранее нами было проведено исследование, целью которого было установление связи между созависимостью и полоролевой идентичностью. Использовались методики: тест на созависимость (В. Д. Москаленко), методика С. Бем, исследование маскулинности-фемининности личности, “диагностика межличностных отношений” Т. Лири [11].

Методика С. Бем ориентирована на социогенный уровень и адекватно описывает полоролевою “Я-концепцию” личности, т.е. то, что в данной работе мы называем полоролевой идентичностью. В результате исследования было показано, что к развитию созависимости более склонны фемининные женщины, обладающие такими традиционно относимыми в социуме к женским чертами, как уступчивость, мягкость, чувствительность, застенчивость, нежность, сердечность, способность к сочувствию, сопереживанию и др. Показатели фемининности-маскулинности и созависимости продемонстрировали значимые корреляции с опросником “Диагностика межличностных отношений” Т. Лири. При этом фемининность была положительно связана со слабыми (“женскими”) октантами и отрицательно связана с сильными (“мужскими”) октантами опросника (за исключением четвертого октанта). Данные взаимосвязи указывают на высокую конструктивную валидность опросника С. Бем на данной выборке. Фемининные женщины на уровне описания контрастных, “заостренных” моделей стиля межличностного поведения подтверждают свои женственные черты, маскулинные — мужественные. Значимые коэффициенты корреляции интегральных шкал опросника Т. Лири с исследуемыми показателями подтвердили вышеуказанные тенденции, выявленные по отдельным октантам — созависимые и фемининные женщины не склонны к доминированию, фемининные женщины дружелюбнее маскулинных.

Выводы

Сравнивая результаты, полученные в ходе настоящего тестирования по изучению ядерной половой идентичности, и результаты исследования полоролевой идентичности, полученные нами ранее, мы видим, что в одном случае созависимые женщины демонстрируют агрессивное маскулинное поведение, а на уровне социального взаимодействия — покорное фемининное поведение. Таким образом, у созависимых женщин существует серьезная полоролевая проблема принятия своей женской сущности на уровне “Я-концепции”, с одной стороны, и проблема реализации своей маскулинной “Я-концепции” в поведении — с другой.

Можно предположить, что такое несоответствие влияет на развитие различных патологий на уровне “Я-концепции” и может привести к развитию внутрилличностного конфликта.

Кроме того, выявлена взаимосвязь между наличием зависимостей в родительской семье и особенностями полоролевого поведения. Вместе с тем наличие зависимости в актуальной семье женщины (у супруга, детей) значимо не влияет на ее полоролевое поведение.

Литература

1. Алёшина Ю. Е., Борисов И. Ю. Полоролевая дифференциация как комплексный показатель отношений супругов // Вести. Моск. ун-та. Сер. Психология. — 1989. — № 2. — С. 4–53.
2. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. — СПб.: Питер, 2006. — 544 с.: ил. — (Серия “Мастера психологии”)

3. Каган В. Е. Нарушения половой идентичности // Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста. — СПб.: Питер, 2000. — С. 214.
4. Каган В. Е. Половые аспекты индивидуальности // Психологические проблемы индивидуальности. — М., 1984. — Вып. 2. — С. 109–112.
5. Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / Пер. с англ. М. Н. Георгиевой. — М.: Независимая фирма “Класс”, 2004. — 256 с. — (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 76).
6. Клецина И. С. Самореализация личности и гендерные стереотипы // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 2. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 1998а. — С. 188–202.
7. Клецина И. С. Гендерная проблематика в работах российских психологов // Гендерные проблемы в общественных науках / Отв. ред. Н. М. Семашко. — М., 2001. — С. 72–84.
8. Коцар А. В. Особенности психосексуального развития женщин, больных неврозом и находящихся в отношениях супружеской зависимости: Автореф. дис. ... канд. наук. — Харьков, 2002.
9. Кон И. С. Половые различия и дифференциация социальных ролей // Соотношение биологического и социального. — М., 1975.
10. Кочарян А. С. Личность и половая роль: симптомокомплекс маскулинности — фемининности в норме и патологии: Дис. ... доктора психол. наук — Харьков, 1996. — 418 с.
11. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь. — М., 2002. — 180 с.
12. Смолинская О. В. Полоролевой подход к изучению причин и механизмов формирования созависимого поведения // Вісник Одеського національного університету. — 2009. — Том 14. Випуск 5, Психологія. — С. 71–76.

О. В. Смолінська

аспірантка кафедри клінічної психології.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, ІПО

СТАТЕВОРОЛЬОВИЙ КОНФЛІКТ У СОЗАЛЕЖНИХ СТОСУНКАХ

Резюме

У даній статті аналізуються особливості ядерної статевої ідентичності созалежних жінок, а так само залежність між наявністю залежної поведінки в батьківській сім'ї і особливостями статеворольової поведінки.

Ключові слова: созалежність, статеворольова ідентичність, ядерна статева ідентичність, статеворольові чинники, я-концепція.

O. Smolinska

postgraduate of department of clinic psychology

I. I. Mechnikov Odessa National University

GENDER ROLE CONFLICT IN CODEPENDENT RELATIONSHIPS

Summary

This article analyzes nuclear gender identities of codependent women, and the correlation between dependent behavior of their parents, and the characteristics of gender identity.

Key words: co-dependence, gender identity, nuclear gender identity, gender role factors, I — the concept.

В. М. Успенський

здобувач кафедри загальної і соціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

СХОЖІСТЬ У ПОРТРЕТІ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Дослідивши вимоги до схожості в портреті, автор виявив протиріччя, яке полягає в тому, що, з одного боку, вимагається максимально точно передати зовнішність (зобразити обличчя) моделі, а з іншого — відбити її індивідуально-психологічні характеристики. Приведені способи розв'язання цього протиріччя і перелік психологічних засобів, придатних для віддзеркалення в портреті психології моделі, які при точному зображенні обличчя змінюють потрібним чином його сприйняття глядачем.

Ключові слова: портрет, зовнішня схожість, психологічна схожість, психологічний засіб, протиріччя.

Існує багато визначень поняття “портрет”. По одному з них, портрет — це зображення людини, що відтворює оригінал у точності, з усіма рисами зовнішності та індивідуального характеру [23]. Є інше визначення, в якому відзначається, що “разом із зовнішньою схожістю портрет відображує духовний світ зображеної людини” [19, с. 1054]. З порівняння цих двох визначень видно, що в них відбито різне розуміння необхідного ступеня зовнішньої схожості: в першому — вимога відтворення оригіналу в точності, а в другому — говориться просто про схожість і не підкреслюється його ступінь.

На думку мистецтвознавця Б. Р. Виппера, розуміння схожості у художника і замовника (моделі) можуть різко відрізнятись. Замовник хоче бачити “збереженим на полотні шматочок своєї душі” [5, с. 266] і бути зовні зображеним таким, яким він сам себе бачить. А сучасний художник, боячись докорів у тому, що він копіює дійсність, “віднімає у портрета всяку гостроту індивідуального почуття, всяке трепетання людського організму” [5, с. 268]. Як пише О. Кривцун : “Прагнення мистецтва ХХ століття розлучитися з будь-якою життєвою подібністю і витягати сенси з себе самого, безумовно, викликало до життя таку якість, як незрозумілість нового мистецтва” [11].

Сучасному глядачеві (споживачеві мистецтва), на думку Виппера, потрібна взагалі “не схожість, а повторення, не портрет, а точний відбиток” (курсив. — В. У.) [5, с. 268]. Він пише, що коли оригінал (модель) знайомий, то його і портрет зв'язують безпосередньо (просять людину стати поряд з її портретом і порівнюють, адже те, що це саме її портрет, у глядачів сумніву не викликає, схожість є, але її недостатньо. — В. У.). І це зв'язання заходить так далеко, “начебто в портреті грає головну і самодостатню роль не сам портрет, не зображення, а живий оригінал, який стоїть ззаду” [5, с. 268]. Виппер прав, коли пише, що порівнюючи зображення з моделлю,

вони бажають бачити “одне і те ж”. У Виппера, як видно, йде мова про “наївний реалізм”, як називає його С. С. Дашкова, при якому витвір мистецтва оцінюється за критеріями життєвої правдивості. Є і інший, “зрілий і розвинений тип розуміння мистецтва”, який супроводжують “добрий художній смак <...> і інтуїтивне або логічне розуміння виразних засобів мистецтва” [7, с. 269]. Перший тип сприйняття і розуміння мистецтва, звичайно, у багатьох разів ширше представлений серед глядачів, особливо при сприйнятті портретного мистецтва. “У публіки виникає природне запитання — чому сучасний художник — це не той, хто обов’язково уміє малювати?” [11].

Але якщо художник зображуватиме людину гранично точно, то за рахунок чого, як, якими засобами він може відобразити в портреті своє розуміння психології моделі? Він повинен щось міняти в зображенні? Але тоді зображення буде неточним.

Сформульована проблема виражена в абстрактній формі (абсолютно точного зображення не існує). Її можна назвати “основним протиріччям портретного мистецтва” (далі — “основне протиріччя”). Основним, тому що: по-перше, схожість — основна якість портрета, без схожості немає портрета; по-друге, особистість не лише виділяє в об’єкті і вирішує протиріччя, але в мистецтві створює їх навмисно [20]. Мистецтво взагалі насичене протиріччями, багатозначностями, безглуздостями, парадоксами [1].

У цій статті ми розглянемо, як вирішується основне протиріччя в практиці портретного мистецтва і які художникові для його свідомого розв’язання можуть бути запропоновані наукою психологічні засоби (далі — ПЗ).

Основне протиріччя художниками вирішується шляхом інтуїтивного пошуку відповідних засобів методами “спроб і помилок” і “послідовного наближення” (а частіше просто навмання). Так поступав навіть великий “портретист-психолог” В. А. Серов. Він говорив: “Скільки не переписуєш, усе виходить фотографія, поки раптом якось само не улагодиться; щось треба підкреслити, щось викинути, не договорити, а десь і помилитися”. [10, с. 241].

Сучасний художник-портретист А. М. Шилов говорив в інтерв’ю: “Портрет — це *абсолютна зовнішня схожість* (курсив. — В. У.) плюс внутрішній світ, душа, характер саме тієї людини, яку я пишу” [15]. В наявності те основне протиріччя, про яке ми говоримо. Як Шилов його розв’язує? Він, напевно, і сам не пояснить.

Говорячи про схожість, ми говоримо в першу чергу про схожість обличчя моделі і його зображення в портреті. Чому тільки обличчя?

Обличчя символізує цілісність і неповторність людської індивідуальності, є для людини вищою цінністю, сполучною ланкою між ним і світом. Обличчя “нічим і ніким не замінимо” (посилання на А. А. Ухтомського у В. А. Барабанщикова [2, с. 43]). У портреті обличчя людини — це головне.

Розглянувши розподіл портретів залежно від цілісності зображення зовнішнього вигляду і статі людини, В. Є. Семенов дійшов цікавих висновків [18]:

– на чоловічих портретах частіше пишеться голова або погрудне зображення, художник мимоволі частіше зосереджується на обличчі, голові;

- на жіночих — фігура повністю або по коліна;
- чоловічі портрети більш психологічні;
- жіночі — більш декоративні.

Отже, проблема розв'язання основного протиріччя актуальніша саме для чоловічих портретів. У цьому випадку вона стоїть перед художником особливо гостро.

Вимога розкриття в портреті духовної суті людини в єдності індивідуально-неповторних рис [4], передачі психологічної схожості художнього образу з моделлю [8] є для художника складніша, ніж передача зовнішньої схожості, хоча і вона, як правило, не легко дається і не усім.

Останнє проілюструємо прикладом. Художник-портретист К. А. Сомов писав сестрі про виставку “Glacé 'a trois faces” (“Зображення в трьох обличчях” — франц.). На ній були портрети одних і тих самих знаменитостей, написані знаменитими художниками в різний час. Сомов пише: “Але що мене уразило: усі художники роблять несхоже. Будь-який з персонажів не схожий на себе ні на одному з 3 портретів або, вірніше сказати, усі три портрети до такої міри зображують різне обличчя, що абсолютно і не здогадаєшся, що це обличчя одне і те ж”. Сомов перерахував імена художників: Мане, Ренуар, Бланш, Бенар, Моріс Дені, Ван Донген, Марі Лорансен [8, с. 374]. Приклад вражає. Як бачимо, на думку Сомова, в портретах роботи знаменитих художників взагалі була відсутня схожість. Думці Сомова можна довіряти. Він висококласний портретист, дуже вимогливий до себе у передачі схожості [9].

Майбутніх художників вчать при зображенні обличчя людини правильній передачі пропорцій між окремими його частинами, вчать бачити і розуміти будову голови [12]. Аналізуючи форму частин обличчя, художник порівнює її з різними геометричними тілами — циліндрами, конусами, клинами... (у психології їх називають “геонами”). Ця методика удосконалювалася впродовж століть. Психологія підтверджує її ефективність у розпізнаванні форми предметів [1]. Навички передачі зовнішності людини в портреті досягаються при написанні учбових портретів з натури. Майбутнім художникам пояснюють важливість передачі не лише зовнішності, але й індивідуально-психологічних (далі — І-П) характеристик людини. Але ось цьому другому ніхто не вчить.

У своїй книзі “Психологія живопису” В. С. Кузін, коли пише про передачу в портреті психології моделі, обмежується тільки наступною фразою: “В рисах обличчя увага ока фіксується на очах, губах, носі, які найповніше і найвиразніше розкривають душевний стан людини, її почуття, думки” [12, с. 140]. А як їх “розкрити” художникові — ні слова.

У загальній психології при дослідженні в сприйнятті цілого і частин розглядається проблема пізнання об'єкта. Для сприйняття цілого немає необхідності сприймати усі його частини. Адже багато що або зовсім не сприймається або сприймається неясно. Існують розпізнавальні (істотні) ознаки, по яких ми впізнаємо об'єкт. Відсутність таких ознак заважає пізнанню об'єкта. Якщо ж відсутні несуттєві ознаки, за наявності істотних, ми впізнаємо те, що сприймаємо [13].

У журналах іноді друкують завдання для читачів: “Знайдіть п’ять (чи іншу кількість) відмінностей у двох малюнках”. На перший погляд малюнки абсолютно однакові, тому що в обох є присутніми істотні (розпізнавальні) ознаки. Відмінності несуттєві, якщо потрудитися, їх можна знайти. Але для когось деякі відмінності так і залишаються незнайденими.

Якщо художник точно передав істотні риси обличчя людини (форма і колір очей, форма брів, носа, рота, овал обличчя), то наявність схожості буде глядачем упевнено визначатися. А несуттєві неточності, які не впливають на схожість, — це і є той “золотий запас” художника, який він може використовувати для свідомої передачі свого розуміння психології моделі. Для когось (як в прикладі з малюнками) ці викривлення, неточності взагалі не будуть помітні.

Розповімо, як завжди працював Серов. Спочатку він довго писав хороший і схожий портрет. За цей час він знайомився з моделлю. Потім обмірковував, як передати лаконічно і гостро основну рису вдачі, яку він виявив. “Псував” портрет, свідомо “припускаючись помилки” і виявляючи знайдену рису, порушуючи просту схожість, натуралістичність [10].

У психології поширені методи вивчення сприйняття людини по фотографії обличчя натурника [3], що забезпечує, як вважається, найвищу зовнішню схожість із зображеною людиною. Г. В. Єльшевська, порівнюючи фотопортрет і живописний портрет, приходять до висновку, що “фотопортрет, природно, заслуговує на більшу довіру”, чим живописний портрет [8, с. 190]. Розглядаючи фотографії, реципієнт визначає I-II властивості обличчя зображеної людини. Успішність залежить від різних чинників, у тому числі від експресивного потенціалу обличчя людини або по-іншому — від закритості/відкритості обличчя [3, 2]. Якщо моделлю є людина з високим експресивним потенціалом обличчя (а саме портрети таких людей художники прагнуть створювати), то при точній передачі зовнішнього вигляду, коли портрет просто “фотографічний”, що в мистецтвознавстві вважається недоліком (можливо, враховуючи наші приведені нижче міркування можна дійти висновку, що це не завжди справедливо), глядач має можливість успішно інтерпретувати по ньому I-II властивості моделі. Але заслуги художника в тому, що портрет психологічний, в даному випадку немає (він не прагнув до цього свідомо).

Ми не хочемо зменшити заслугу художників, ми просто аналізуємо проблему передачі схожості і приходимо до висновку, що такий випадок, можливо, є досить поширеним у портретному мистецтві. Тоді, напевно, якась кількість хороших, психологічних портретів (а може бути, і більшість таких портретів) створена художниками без свідомої установки на передачу психології моделі, без розуміння цієї психології. Просто художники зображували зовнішність людини досить точно, а вона сама по собі передає певні ознаки психології зображеного, яка досить правильно “розшифровується” глядачем. За даними В. А. Барабанщикова, близько 60 % рис обличчя натурника по фотографії оцінюються вірно. А I-II якості, пов’язані з чинником “сили”, оцінюються ще успішніше — понад 70 % правильних оцінок [2]. Проти сказаного можна заперечити — в сприйнятті, окрім видчуттів, задіяний увесь

попередній досвід осмислення сприйманого, пам'ять, мислення. При сприйнятті зовнішності одночасно складається уявлення про психологію людини. Але в професійному сприйнятті моделі в процесі роботи художник планомірно, за певним планом, в певній послідовності, систематично аналізує зовнішні ознаки (так як його навчили це робити), тому він здатний точно побудувати зображення обличчя, "відфільтрувавши" усе, що заважає цьому.

Наведемо відомий у мистецтвознавстві приклад. Глядачі побачили в портреті журналіста О. С. Суворіна (1881, Державний російський музей) негативну оцінку моделі художником. І дійсно, як вважає Єльшевська, "в напруженості розумного, недоброго погляду можна побачити святенництво, хитрість, нещирість" (ми цитуємо тільки те, що відноситься до обличчя) [8, с. 72]. Автор портрета, І. М. Крамської, був збентежений. Він вибачався перед Суворіним і писав, що просто "намагався зрозуміти і осмислити суму характерних ознак" [8, с. 72] і нічого поганого про Суворіна як про людину він не думав! Не знаємо, "осмислив він або не осмислив" "суму характерних ознак", але, можливо, він просто точно передав зовнішність моделі (цю саму "суму характерних ознак"), а вона відбивала саме ті риси особистості, які розгледіли в портреті сучасники.

Тепер розглянемо спосіб розв'язання "основного протиріччя" за допомогою застосування ПЗ. Для цього скористаємося монографією В. О. Барабанщікова [2], у якій знайшли віддзеркалення результати досліджень багатьох учених в області сприйняття виразу обличчя.

П. Вэрр і До.Неппер вважають, що оцінки психологічних властивостей людини по виразу її обличчя можна легко змінити, якщо, наприклад, додати або змінити бороду, зачіску [2]. Підкреслимо те, що важливо для нас — обличчя (його анатомічна будова) не змінюється зовсім, але змінюється по ньому сприйняття психологічних властивостей, причому це досягається легко! Але це саме те, одне з можливих рішень, яке дозволяє розв'язати "основне протиріччя".

Дослідники, які дотримуються диспозиційного або соціальнокогнитивного підходів (Бэрон, Бирн, Джонсон та ін.) на відміну від фізіономістів вважають, що сприйняття обличчя комуніканта здійснюється шляхом ментального конструювання його образу (репрезентації), причому в якості детермінант побудови образу розглядаються аттитюди, установки, соціальні стереотипи, атрибуції [2].

На думку Барабанщікова, існують на відміну від морфологічних психологічні критерії, яким властивий інтегральний характер, які дозволяють різним людям давати однакові оцінки одним і тим же особистостям, при неможливості вказати на джерело таких оцінок і вражень [2].

Якщо свідомо використовувати ці психологічні критерії (й інші чинники, про які ми сказали вище), знаючи їх для вираження розуміння художником психології моделі ("направляючи" інтерпретацію глядачем зовнішності моделі в потрібному художникові напрямі), то про них можна говорити як про психологічні засоби, які служать для вираження цього розуміння.

Психологія в області сприйняття людини людиною і, зокрема, в області сприйняття людського обличчя з'ясувала багато особливостей, які вплива-

ють на це сприйняття, які можуть бути віднесені до ПЗ передачі психології моделі в портреті.

Таблиця 1

Способи розв'язання основного протиріччя при передачі схожості

	Роль художника	Як передається зовнішня схожість	За рахунок чого передається психологічна схожість	Примітка
Спосіб 1	Пасивна	Точним зображенням обличчя	I-II характеристики особистості інтерпретуються по обличчю.	
Спосіб 2	Активна	Точним зображенням істотних ознак обличчя	За рахунок викривлень, які свідомо вводяться, неточностей в зображенні, які є несуттєвими і такими, що не впливають на схожість.	Барабанщіков пише: "Досить легкої напруги м'язів або незначного повороту голови достатньо, щоб вираз змінився радикальним чином. Про це прекрасно обізнані художники" [2, с. 52]
Спосіб 3	Активна	Точним зображенням обличчя	Застосовуються ПЗ, які змінюють сприйняття обличчя так, як необхідно авторові.	

Приведена таблиця є концептуальною моделлю передачі схожості в портреті. На практиці художники можуть застосовувати усі три способи одночасно. Вони, як правило, намагаються точно передати істотні, індивідуальні особливості людини. І це вже дає можливість правильної оцінки психології людини по ньому. За рахунок якихось несуттєвих для передачі зовнішності відхилень передають своє розуміння психології моделі. Крім того, вони інтуїтивно знаходять серед художніх засобів такі, які виконують роль ПЗ, впливаючи на сприйняття обличчя глядачем.

Існує спосіб передачі схожості, при якому істотні риси обличчя теж передаються неточно, спотворюються. Він полягає в застосуванні в портреті елементів карикатури. У експериментах по пізнаванню обличчя застосовується лінійна карикатура — зображення, в якому великі відхилення відносно "середнього" "стандартного" обличчя збільшуються більше, ніж малі. Застосування такої корекції зображення призводить до збільшення пізнавання обличчя [2]. Серова докоряла в тому, що він свідомо карикатурить [10]. Ми назвали цей спосіб передачі схожості окремо від інших, тому що його не можна віднести до способів, що дозволяють вирішити основне протиріччя. При його використанні порушується пропорційність передачі рис обличчя, хоча істотні (розпізнавальні) ознаки при цьому виділяються.

У таблиці 2 приведені деякі ПЗ, які можуть застосовуватися художниками для свідомої передачі в портреті свого розуміння психології моделі. Вони виділені нами в основному з огляду наукових джерел по сприйняттю виразів обличчя, проведеного Барабанщіковим у його монографії [2].

Таблиця 2

Психологічні засоби передачі психології моделі в портреті

Що художник хоче передати	Як це можна зробити	Примітка
1. Представити людину більш радісною і молодшою, або показати, що її інтелект не дуже високий.	1. Лінію рота зобразити вище, підборіддя відповідно показати більшим. 2. Зобразити очі широко розставленими, ніс коротшим (посилання на Е. Брунsvіка у [2]).	Показати обличчя декілька знизу. За рахунок перспективного скорочення розмірів підборіддя здаватиметься більшим, а лінія рота вищою., ніс коротшим, а очі розставленими ширше.
2. Підкреслити: фізичну привабливість, фемінність, молодість, слабкість, чесність, наївність, щирість, доброту.	Для жінок — надати обличчю "дитячі риси": збільшити очі і лоб, зменшити підборіддя, вище зобразити брови, повнішими зробити губи (посилання на Berry, McArthur, Zebrowitz, Montepare, Ейбл — Ейбсфельд, Etcoff, Thornhill, Gangestad у [2]).	Частково цього можна досягти, використовуючи ракурс — вид на обличчя трохи згори. За рахунок перспективного скорочення розмірів лоб, очі здаються більшими, підборіддя меншим.
3. Передати радісний, щасливий стан людини (у разі, якщо цей стан характерний для неї, відбиває особливості її особистості).	"Щасливі очі, — пише П. Екман, — можуть світитися, іскритися і сяяти" [22]. Це художник може відбити за допомогою рефлексів, відблисків — віддзеркалення світла від поверхні рогівки ока.	Звичайно, таке саяво очей буде правильно сприйняте, як радість і щастя разом з легкою посмішкою. Відблиски в очах для надання "іскристості" широко застосовують у художній фотографії. Приклади — на обкладинках журналів.
4. Передати, що людина правдива, відкрита, готова до спілкування, упевнена в собі, у неї "прямий" характер.	Потрібно зобразити "прямий" погляд, спрямований в очі глядачеві [2].	
5. Показати, що людина недовірлива, сумнівається в собі.	Зобразити голову опущеною, погляд убік, "потайний" [2], що "уникає" погляду співрозмовника.	
6. Надати обличчю життєвості, людяності (а іноді і чарівності).	Зобразити обличчя дещо асиметрично.	Абсолютно симетричне обличчя виглядає нерухомо, маловиразно [2].
7. Підкреслити одне: енергійність, мужність, зосередженість, твердість характеру.	Зобразити "згортання" губ [2] (губи щільно стиснуті).	

Що художник хоче передати	Як це можна зробити	Примітка
8. Підкреслити, схильність до напруженої розумової роботи.	Зробити добре видимими горизонтальні складки лоба [2] (якщо в моделі є хочь натяк на них).	
9. Підкреслити характерні часті зміни настрою, спалахи гніву.	Посилити вертикальні складки лоба [2] (якщо в моделі є хочь натяк на них).	
10. Підкреслити одну з наступних якостей: велику фізичну силу, незалежність у взаєминах, замкнутість, відчуженість.	Треба, щоб щелепа виглядала "квадратною" (посилання на Gunningham, Barbee, Pike у [2]). Цього можна досягти, зображуючи обличчя анфас і декілька знизу.	На портретах В. В. Маяковського зображували з масивнішою щелепою, ніж вона була насправді, через те що він був високий і на нього зазвичай дивилися знизу (посилання на І. Рахилло у [16]). Це відповідало розумінню його особистості художником.
11. Підкреслити у чоловіка наявність фемінних якостей, властиву йому низьку агресію.	1. Підібрати вид трохи згори або знизу при потрібному повороті голови, щоб очі здавалися мигдалеподібними (посилання на Gunningham, Barbee, Pike у [2]). 2. Трохи підняти брови.	Ефект піднятих брів, має "фемінізуючий" ефект у чоловіків — [14].
12. Зробити обличчя привабливішим.	Чоло зробити вищим, обличчя симетричним (але не абсолютно), очі трохи більшими (посилання на Ейбл — Ейбсфельд, Etcoff, Thornhill, Gangestad у [2]).	Див. примітку до п.2
13. Підкреслити інтелект.	1. "Збільшити" ширину чола (посилання на Secord et al. у [2]), підняти волосся вище, якщо воно прикриває чоло. 2. Додати окуляри.	Яскраве освітлення чола зробить його немов би висунутими уперед. Немов би ширшим, масивнішим. Людина в окулярах сприймається більш освіченою і розумною (посилання на Saito, Elman, Harris, Vochner у [2]), розумною і старанною [16].
14. Підкреслити сумлінність.	Зробити губи повнішими (посилання на Secord et al. у [2]).	Не змінюючи форму губ, змінити освітлення або зробити відблиск на губах.

Продовження табл. 2

Що художник хоче передати	Як це можна зробити	Примітка
15. Передати гордовитість у людині.	Зобразити "підняті брови" [2] при погляді на глядача зверху вниз.	
16. Підкреслити, що людина наділена волею.	Зобразити щелепи і зуби стислими, жувальні м'язи напруженими [2] .	Це досягається тонким "модельюванням" поверхні щік за допомогою світлотіні.
17. Показати м'якість, мрійливість, безтурботність, прихильність.	Зобразити губи розслабленими [2].	
18. Показати слабохарактерність, боязкість.	Зобразити жувальні м'язи в спокійному стані, а губи трохи розкритими [2].	
19. Показати привітність, доброту, розум, дбайливість, емпатичність.	Застосувати засоби, для того, щоб обличчя сприймалося більш привабливим (див. вище).	
20. Зробити чоловіче обличчя привабливим.	Підборіддя зробити "вольовим" або зобразити рослинність на обличчі і широку посмішку посилання на Ейбл — Ейбсфельд, Etcoff, Thornhill, Gangestad у [2].	
21. Підкреслити в жінці жорсткість, холодність, егоїстичність.	Зображувати зіниці очей маленькими (посилання на Hess, Нэппа, Холу у [2]).	
22. Підкреслити в жінці привабливість, дружелюбність ("м'яке", "миле", "жіночне").	Зобразити великі зіниці очей (посилання на Hess, Нэппа, Холу у [2]).	
23. Використати актуалізацію психологічного змісту особистості по зовнішності.	Використати виникаючу асоціацію з суспільно-ролевою характеристикою зовнішності.	Приклад — чоловіче обличчя в морському кашкеті. Сприйняття: "Офіцер. Командир корабля. Мужній, сміливий, вольовий. Вимогливий до себе і інших" [16, с. 24].
24. Формування враження про позитивні якості.	Використати "ефект краси" — коли загальна естетична виразність виду відповідає ідеалу краси (посилання на Berscheid, Waister, Dariey та ін. у [16]), у сучасного глядача.	

Що художник хоче передати	Як це можна зробити	Примітка
25. Зробити, щоб вираз обличчя сприймався як можна точніше, тому що він виражає психологічні особливості.	При зображенні жіночого обличчя особливу увагу треба приділити вираженню нижньої його половини, а при зображенні чоловічого — верхньої [2].	В. Вересаєв сказав, що "дзеркало душі" не очі, а губи [6]. Це більшою мірою вірно для жінок.
26. Навмисно замаскувати дійсні I-II характеристики, давши зрозуміти про це глядачеві.	У жіночому портреті можна це зробити, спеціально підкресливши наявність макіяжу, прикрас [2].	
27. Посилити позитивне враження про особисті якості моделі.	Зображувати модель в портреті разом з іншою людиною з яскравою привабливою зовнішністю [16].	
28. Надати "складність", "загадковість" виразу обличчя, привернути увагу до очей.	Зображувати модель з тричвертним поворотом голови і поглядом на глядача (з ілюзією "різнонаправленості очей" [17].	Виникає відчуття наявності таємниці, загадки за рахунок сприйняття багатозначної, суперечливої інформації [17], що знижує швидкість і точність її усвідомлення [21].
29. Використання словесної установки для формування потрібного сприйняття людини.	На полі картини дати, наприклад, назву портрета (хто зображений, додатково — звання, титул...) або девіз і тому подібне.	Якщо зображена відома людина, інформація про неї діє як установка при інтерпретації I-II якостей по зображенню.

В якості психологічних засобів художники у своїй практиці, коли їм треба певним чином впливати на сприйняття обличчя моделі реципієнтом, застосовують художні засоби, наприклад, світло, тінь, колірний рефлекс, фактуру барвистої поверхні. Усім добре відомо, наприклад, що якщо обличчя підсвітити знизу, то воно набуває зловісного вигляду. Обличчя (його анатомічні особливості) не змінилося, змінилося сприйняття.

Висновки

Ми показали, що в портретному мистецтві існує протиріччя ("основне протиріччя портретного мистецтва"): якщо необхідне абсолютно точне зображення обличчя (це вимога глядача), то як художник повинен відобразити в обличчі психологічні характеристики моделі — за рахунок порушення точності?

Розглянули три можливі способи розв'язання цього протиріччя : 1) обмежитися точним зображенням обличчя (цього може бути достатньо, коли обличчя має високий експресивний потенціал); 2) точно відбити істотні ознаки обличчя, а відображення I-II характеристик здійснити за допомогою неточностей, викривлень у передачі несуттєвих ознак; 3) точно зобразити обличчя, а для відображення I-II характеристик використовувати ПЗ, що змінюють потрібним чином сприйняття обличчя.

Ми показали, що у психології сприйняття людини людиною і зокрема у психології сприйняття виразів обличчя виявлено багато психологічних чинників, які можуть бути використані художниками-портретистами в якості психологічних засобів (див. п. 2).

Використовуючи у процесі навчання майбутніх художників-портретистів роз'яснення застосування досліджених нами способів розв'язання основного протиріччя і психологічних засобів (див. п. 2), і тим самим навчаючи їх передавати не тільки зовнішню схожість, але й психологічну, можна істотно поліпшити їх підготовку.

Досліджені нами способи розв'язання основного протиріччя і психологічні засоби (див. п.2) можуть застосовуватися також в іміджології для створення необхідного іміджу за допомогою портретів, створених художниками.

Література

1. Аллахвердов В. М. Психология искусства. Эссе о тайне эмоционального действия художественных произведений — СПб.: Издательство ДНК, 2001. — 200 с.
2. Барабанщиков В. А. Восприятие выражений лица. — М.: Издательство “Институт психологии РАН”, 2009. — 448 с.
3. Болдырев А. О. Восприятие выражения целого и частично закрытого лица; Автореф. дис. к-та психол. наук:19.00.01 / Ин-т психологии РАН — М., 2006. — 27 с.
4. Большая советская энциклопедия (цитаты) <http://oval.ru/enc/56615.html>
5. Виппер Б. Р. Введение в историческое изучение искусства. — М.: АСТ-Пресс книга, 2004. — 368 с.
6. Волков-Ланит Л. Ф. Искусство фотопортрета. — М.: Искусство, 1987. — 271 с.
7. Дашкова С. С. Историко-психологическое содержание изобразительного искусства и духовное общение // Мир психологии. — 2005. — № 2 (42). — С. 255–271.
8. Ельшевская Г. В. Модель и образ. Концепция личности в русском и советском живописном портрете. — М.: Советский художник, 1984. — 216 с.
9. Сомов К. А.: Письма. Дневники. Суждения современников — М.: Искусство, 1979. — 624 с.
10. Копшицер М. И. Серов. Серия “Жизни в искусстве”. — М.: Искусство, 1967. — 384 с.
11. Кривцун О. Художник XX века: поиски смысла творчества. <http://www.deol.ru/users/krivtsun/article23.htm>
12. Кузин В. С. Психология живописи : Учебное пособие для вуза. — 4-е издание, испр. — М.: ООО “Издательский дом “ОНИКС 21 век”, 2005. — 304 с.
13. Маклаков А. Г. Общая психология: Учебник для вуза. — СПб.: Питер, 2006. — 583 с.
14. Никитина Е. А. Познание пола в зависимости от способа предъявления изображения лица // Психологический журнал. — 2006. — № 6. — С. 37–44.
15. Нузов В. (Нью-Джерси), Шилов А.: Настоящей картине объясняющий голос искусствоведа или художника не нужен. // Журнал Вестник Online <http://www.vestnik.com/win/>
16. Познание человека человеком / Под ред. А. А. Бодалева, Н. В. Васиной. — СПб.: Речь, 2005. — 324 с.
17. Успенский В. Н. Самый распространенный тип портрета среди музейных шедевров и его особенности // “Н. К. Рерих и его современники. Коллекции и коллекционеры” :

- Материалы научно-практической конференции 2007–2008 гг. / Одесский Дом-музей имени Н. К. Рериха. — Одесса: Астропринт, 2009. — С. 562–574.
18. Семенов В. Е. Социальная психология искусства: Актуальные проблемы. — Л.: Из-во Ленинградского университета, 1988. — 168 с.
  19. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.) — М.: “Советская Энциклопедия”, 1981. — 1600 с.
  20. Старовойтенко Е. Б., Исаева А. Н. Роль противоречий в жизни личности // Мир психологии. — 2010. — № 2 www.hse.ru/org/persons/67018/
  21. Филиппова М. Г. Роль неосознаваемых значений в процессе восприятия многозначных изображений: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/Санкт-Петербургский гос. университет. — СПб., 2006. — 20 с.
  22. Экман П. Узнай лжеца по выражению лица — СПб.: Питер, 2009. — 272 с.
  23. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона — СПб.: Типо-Литография, 1898, том XXIV (Полярныя сянія — Прая). — 560 с.

В. Н. Успенский

соискатель кафедры общей и социальной психологии
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СХОДСТВО В ПОРТРЕТЕ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Резюме

Автор в статье выявил противоречие портретного искусства: с одной стороны, требуется абсолютно точное изображение лица модели, а с другой — передача ее психологии. Приведены методы разрешения этого противоречия и психологические средства отражения психологии модели, которые при точном изображении лица изменяют его восприятие зрителем.

Ключевые слова: портрет, внешнее сходство, психологическое сходство, психологическое средство, противоречие.

V. Uspensky

competitor of department of general and social psychology
Odessa national university by name of I. I. Mechnikov

SIMILARITY IN A PORTRAIT: PSYCHOLOGICAL ASPECTS

Summary

The author in the article exposed contradiction of portrait art: from one side required absolutely exactly to represent a model face, and from other — to pass its psychology. Methods of permission of this contradiction and psychological means for the reflection of psychology of models, which at the exact image of face change his perception by the spectator, resulted in the article.

Key words: portrait, external similarity, psychological similarity, psychological means, contradiction.

Д. В. Фучеджи

здобувач кафедри диференціальної та експериментальної психології,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОЇ ХАРИЗМАТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Аналіз наукових першоджерел показав наявність традиційних поглядів на проблему харизматичності, які, в основному, представлені в зарубіжних дослідженнях та не розкривають внутрішньої психологічної структури даного феномену. Сучасний погляд на проблему харизматичності потребує виявлення глибинно-психологічних механізмів її становлення та можливостей розвитку на сензитивних до цього етапах особистісного розвитку.

Ключові слова: харизматичність, імідж, самоактивність, суб'єктність.

Проблема особистісної харизматичності в сучасній психологічній науці набуває особливого звучання та актуальності, оскільки події, що відбуваються в суспільстві, створюють суттєвий вплив на кожну окрему особистість та потребують активізації її прихованого потенціалу.

Традиційний напрямок дослідження харизматичних особистостей досить повно представлений в зарубіжній психології, а саме в роботах Ч. Мейджера [6], J. M. Veuer [7], H. M. Trice [7], R. J. House [8] та ін. і має чітко виражену соціально-психологічну спрямованість. Узагальнення наукових поглядів означених дослідників дозволяє визначити харизматичну особистість через феномен лідерства. Харизматичність розуміється ними як незвичайна форма нормативної соціальної структури, яка виникає у кризових періодах, коли люди бачать у особистостей, які володіють харизмою, надзвичайний духовний дар та розум [6]. Автори вважають, що харизматичність не потребує будь-яких емпіричних доказів та вимагає від лідера мінімальних технічних навичок.

На думку Ч. Мейджера, харизматичні особистості володіють шармом, даром переконання інших, упевнені у собі, чутливі до соціального оточення, продуктивні [6]. На тлі означених якостей моральність харизматичної особистості значення не має — головним є визнання з боку спільноти.

На жаль, перелічені характеристики харизматичної особистості не є характеристиками саме психологічними, вони не надають можливості відстежити цілісні блоки якостей або психічних процесів, які створюють підґрунтя формування харизматичності та ступені її диференційованості у різних типів особистостей.

Подальша розробка соціально-психологічного напрямку дослідження харизматичної особистості представлена в роботах J. Howell, який акцентує наукову увагу лише на поведінкових стигматах харизматичності, на підставі чого виділяє етичних та неетичних лідерів [цит. за 8]. Серед основних поведінкових ознак, які диференціюють етичного та неетичного

харизматичного лідера, він виділяє застосування влади, визначення мети, спілкування з послідовниками, інтелектуальну стимуляцію послідовників та допомогу їм у зростанні, підвищенні моральних стандартів.

Застосування влади. Для етичних харизматичних особистостей провідним мотивом є служіння, а не домінування або статус. Неетичні харизматичні лідери використовують свою харизму для домінування над оточуючими та маніпулювання ними.

Визначення мети. Етичні харизматичні особистості чутливі до побажань та нужд оточуючих, використовують їх для опрацювання мети. Неетичні харизматичні лідери просувають мету, досягнення якої служить особистим інтересам.

Спілкування з послідовниками. Етичні харизматичні особистості прислуховуються до послідовників та використовують взаємне спілкування. Неетичні харизматичні лідери, навпаки, користуються одностороннім спілкуванням, не прислуховуються до інформації, яка йде від послідовників.

Інтелектуальна стимуляція послідовників. Етичні харизматичні лідери заохочують широту поглядів, неетичні харизматичні лідери нетерпляче ставляться до сумнівів щодо їхніх думок та рішень.

Сприяння професійному зростанню підлеглих. Неетичні харизматичні лідери не проявляють чутливості до винаходів підлеглих та потреби у професійному зростанні. Етичні харизматичні лідери демонструють впевненість у здібностях своїх послідовників, стимулюють їх прагнення до успіху.

Моральні стандарти. Прагнення моральної особистості до досягнення мети визначається принципом “роби те, що правильно”, а не “те, що корисне в даний момент”. Неетичні харизматичні особистості підганяють моральні стандарти під власний успіх [8].

Крім того, J. Howell виділяв два види харизматичності — соціалізовану та персоналізовану. Соціалізована харизматичність характеризується стриманим прагненням до влади та не дуже ретельним її використанням; індукуванням інтерналізації; прагненням до мети, яка відповідає потребам оточуючих; постійною їхньою підтримкою тощо. Персоналізована харизматичність передбачає нестримане прагнення до влади, індукцію ідентифікації тощо.

Н. М. Trice та J. M. Веуер виступають засновниками **соціологічного підходу** у дослідженні харизматичності [7]. В теорії харизми вони виділяють п'ять основних елементів: екстраординарна обдарованість, соціальна криза або надзвичайна ситуація, наявність ідеї щодо радикального розв'язання кризи, наявність послідовників, яких приваблює надзвичайна особистість, підтвердження екстраординарної обдарованості та трансцендентних можливостей особистості. Н. М. Trice та J. M. Веуер розглядають харизматичність як суто соціологічний феномен, що виникає під час взаємодії означених елементів, та стверджують, що для його виникнення необхідна наявність їх всіх у тій чи іншій формі [7]. За Н. М. Trice та J. M. Веуер, харизматичність як протилежність інструментальності, спрямована на збереження, а іноді й на розвиток, цілісної структури будь-якої спільноти, що про-

являється у певній ідеології та у культуральних формах. На думку низки дослідників (D. Aberbach, C. A. Schriesheim. В. J. Terper та ін.), саме ці ідеологічні та культуральні норми долають протилежні або невизначені ситуації, які виникають у групі.

Спроби психологізувати теорію харизматичності були зроблені R. J. House та J. Howell, які розглядали її з боку організаційного біхевіоризму. Дослідники визначали харизматичність як: 1) співвідношення між індивідом та іншими особами, засноване на ідеологічних, а не матеріальних прагненнях; 2) наявність індивіда, який здійснює незвичні дії завдяки зусиллям послідовників, які йому довіряють та готові на особисті жертви заради досягнення поставленої ним мети; 3) комплекс особистісних характеристик та/або поведінкових проявів індивіда, який веде до поставленої мети.

Необхідно відмітити, що всі послідовники організаційного біхевіоризму не знайшли узагальненого визначення харизматичності, але всі наведені вище сумісні між собою. Перше визначення підкреслює взаємини між харизматичною особистістю та послідовниками; друге орієнтоване на результати цих взаємин, а третє приділяє основну увагу особистісним характеристикам.

Цікавим науковим підходом, завдяки якому можна пояснити феномен харизматичності, є виділення Х. Хекхаузеном трьох основних параметрів індивідуальної дії особистості, які неможливо пояснити ані ситуаційними, ані середовищними чинниками [цит. за 5]. Перший параметр, на його думку, це ступінь відповідності дії людини діям інших людей. Чим більше дія відхиляється від типових дій більшості, тим вірогідніше, що за нею стоять внутрішні особистісні чинники або внутрішні диспозиції. Другий параметр — ступінь відповідності дії суб'єкта його ж діям в інших близькотривалих ситуаціях, а третій параметр індивідуальної дії передбачає ступінь її відповідності діям, які мали місце в минулому в аналогічних ситуаціях (стабільність у часі). Якщо подібні індивідуальні дії стійко повторюються в аналогічних ситуаціях, за Х. Хекхаузеном, йдеться про внутрішні, індивідуальні диспозиції.

Важливим для нашого теоретико-методологічного підходу щодо особистісної харизматичності є наукове положення R. J. House [цит. за 6] про існування гомогенної та варіативної харизматичності. Тобто, коли йдеться про широкий загал оточуючих, використовується поняття “гомогенної харизматичності”, а у особистісному, внутрішньо-психологічному смислі допускається поняття “варіативна харизматичність”. Д. Ебербах спробував поєднати проблему харизматичності та теорію відданості Дж. Боулбі [цит. за 1]. На думку автора, харизматичність виступає фактором, який підсилює внутрішньосімейні стосунки, любов. Д. Ебербах назвав цей феномен “харизматичною гомогамією”.

Р. Риджіо вважає, що кожний індивід має психологічну схильність до харизматичності, тобто багато її елементів можна і необхідно розвивати, наприклад, комунікабельність [цит. за 7]. До інших елементів харизматичності, які розвиваються, він відносить чутливість.

Ми згодні з таким підходом до розуміння особистісної харизматичності, яка виступає складовою частиною індивідуальності та суттєво полегшує міжособистісне та професійне спілкування.

Це перші і майже єдині спроби прояснити проблему харизматичності саме на особистісному, загальнопсихологічному рівні, як підґрунтя загальної особистісної успішності, гармонійності з собою та оточуючими, адаптивності та усталеності щодо дії стресогенних факторів різного психічного навантаження.

Досить цікавою спробою розкрити глибиннопсихологічні аспекти харизматичності є психоаналітичний підхід К. де Врейза, який розглядав харизматичну особистість як стабільну фігуру батька, коли він демонструє виконання однієї з трьох ролей: героя, віщуна та рятівника [цит. за 1].

Але, незважаючи на спроби диференціювати теорію харизматичності на соціально-психологічну, соціологічну та особистісно спрямовану, ми не змогли знайти єдиного теоретико-методологічного підходу щодо обґрунтування внутрішньої структури особистості, яка володіє харизмою в тій чи іншій мірі. Всі означені парадигми мали свої вади та відображали лише певний бік досліджуваного феномена, не узагальнюючи його, та не пропонували конкретного методичного інструментарію щодо психодіагностичного вимірювання ступеня вираженості харизматичності.

Ми категорично не згодні з подібними механістичними підходами, які суттєво звужують семантику поняття “харизматичність”, та пропонуємо впровадження загальнопсихологічного підходу щодо теоретичного розуміння та емпіричного вивчення феномена харизматичності. На наш погляд, більш перспективним та семантично наповненим є поняття “особистісна харизматичність”, яке дозволяє розставляти акценти саме на внутрішньо-особистісній структурі цього феномена та підкреслює його універсальність. Власні міркування щодо феноменології та структури особистісної харизматичності як психологічної характеристики особистості будуть викладені нами пізніше.

У вітчизняній психології поодинокі спроби розробки теорії харизматичної особистості представлені в роботах Т. В. Бендас [1], Ю. П. Платонова [3], але й вони не представляють собою самостійних теоретико-емпіричних досліджень означеного феномена, а базуються на соціально-психологічному аналізі зарубіжних досліджень.

Вітчизняна психологія має традиції дослідження окремих проблем, які стосуються особистості керівника, лідера, менеджера (С. О. Аліфанов, В. С. Банцер, О. О. Вельдбрехт, Ю. О. Власенко, О. В. Дробот, Т. І. Малиненко, О. Р. Охременко, О. С. Становихіна та ін.), в яких розкриваються особливості цілепокладання, професійної свідомості, інноваційного потенціалу, управлінської творчості та соціальних здібностей особистостей означених категорій. Тобто дані дослідження проводилися у традиційному для вітчизняної психології напрямку.

Незважаючи на досить рідке та вузько спрямоване (в основному, соціально-психологічне) розуміння харизматичності у вітчизняній психології, можна відмітити цікаві диференціально- та загальнопсихологічні

спроби визначення цього феномена. Низка авторів розуміють харизматичність як сукупність індивідуальних рис характеру конкретної особистості, її вчинки, думки, зовнішні дані [Назаретян]. Інші фактично розглядають її як властивість образу, іміджу, яка може бути ефективною з одними людьми, а в іншій ситуації — ні; або як частину професійного становлення особистості (Г. О. Балл, Т. О. Бусигіна, В. В. Ісаченко, О. О. Ковальова, А. О. Кононенко, М. О. Мазоренко, О. Я. Чебикін та ін.). Узагальнення наукових досліджень у цьому напрямку показало, що імідж розглядається як цілеспрямовано створюваний особливого роду образ-уявлення, що за допомогою асоціацій наділяє суб'єкт додатковими цінностями і завдяки цьому сприяє більш емоційному його сприйняттю.

Незважаючи на відсутність у вітчизняній психології традицій використання дефініції “особистісна харизматичність”, певні спроби встановити ієрархію споріднених понять були зроблені [5 та ін.]. Порівнюючи поняття “образ” та “імідж”, дослідники підкреслюють, що перше значно ширше другого. В образі фіксується багато несвідомого, імідж включає в більшості зовнішні компоненти, а харизматичність (в нашому контексті) передбачає наявність внутрішніх (вольових та саморегулюючих) складових.

Досить цікавим та перспективним з точки зору розробки оригінальної концепції особистісної харизматичності є підхід А. О. Кононенка, який вводить поняття “позитивний індивідуальний імідж” та диференціює поняття “образ” та “імідж”; процес формування індивідуального іміджу, на думку автора, має поетапний характер, спрямований на інтеріоризацію та екстеріоризацію зовнішніх (візуальний, аудіальний, ольфакторний образи) та внутрішніх (Я-концепція, цінності, установки, знання) якостей особистості та її гармонізацію з соціальним середовищем [4]. Все це дозволило А. О. Кононенку визначити основні функції іміджу, а саме: комунікативну (таку, що призводить до створення спільноти), інформаційну (таку, що сприяє взаєморозумінню), когнітивну (таку, що дозволяє адекватно оцінювати), емотивну (таку, що сприяє виникненню позитивних емоційних станів), конативну (таку, що орієнтує на співпрацю), креативну (таку, що призводить до благоприємних змін у поглядах, поведінці та якостях особистості).

Аналогічний іміджевий підхід ми бачимо в дослідженнях М. О. Мазоренко [5]. Автор розглядає імідж через систему філософських категорій — зміст, форма, кількість, якість. Особливого теоретичного значення в контексті нашого розуміння особистісної харизматичності набуває теза М. О. Мазоренко щодо розуміння іміджу як уживання в іншу людину, як процес контакту свідомостей. Тобто через форму набувається розуміння внутрішнього світу людини, її безумовної привабливості для оточуючих та, з нашої точки зору, можливості створювання особистісних внесків, тобто власної представленості у свідомості та поведінці інших людей. Природу іміджу (а ми вважаємо, що і природу харизматичності) варто шукати в системі “індивідуальність — особистість”.

Суттєвий внесок у розкриття сучасного психологічного змісту особистісної харизматичності зроблений О. В. Фрідман, яка акцентує увагу на

особливий ролі концептуалізації в реалізації буттєвого потенціалу самоздійснення та самореалізації особистості [цит. за 2]. На її думку, концептуалізація особистісного досвіду у співставленні з неконцептуалізаційним осягненням, на рівні динамічних характеристик здійснюється за “впливовості” прожитого досвіду (тобто включеного, поглиненого, інтенсивного проживання на противагу відчуженню, ізоляції особистості від свого досвіду); на рівні якісних характеристик результат концептуалізації вирізняється водночас як “узагальненістю” (тобто сформованістю завершених пояснювальних змістів, висновків на основі прожитого досвіду), так і “застосованістю” (тобто трансформованістю поведінки, життя відповідно до висновків минулого).

В дослідженні особистісної харизматичності нам імпонує теоретико-методологічний підхід М. Й. Боришевського, який вважає, що вивчення будь-яких особистісних феноменів передбачає глибоке опрацювання основних постулатів психологічної науки, зокрема таких принципів, як принцип системності, цілісності, єдності свідомості й діяльності та поведінки, принцип самоактивності [2]. Врахування останнього, на думку М. Й. Боришевського, відіграє особливу роль у теоретико-емпіричному дослідженні потенційних можливостей особистості, у передбаченні їх змін, зростання внаслідок внутрішньої самодетермінації та саморозвитку.

Таким чином, теоретико-емпіричні дослідження харизматичності в більшості представлені у зарубіжній психології, мають чітко виражені, але різноспрямовані напрямки: соціально-психологічний, соціологічний, саме психологічний та психоаналітичний, кожний з яких розкриває різні боки проблеми харизматичності та харизматичної особистості, але не надає повного внутрішньопсихологічного уявлення щодо структури досліджуваного феномена та взаємозв'язків між його окремими складовими компонентами.

На наш погляд, для становлення особистісної харизматичності суб'єктові необхідно формувати у себе вміння усвідомлено та планомірно керувати власною поведінкою, вчитися слухати інших, взаємодіяти з ними, вміти використовувати інтуїцію та чітко прагнути до досягнення поставлених цілей.

Література

1. Бендас Т. В. Психология лидерства / Т. В. Бендас. — СПб.: Питер, 2009. — 448 с.
2. Боришевський М. Й. Екстраполяція теоретичних принципів психологічної науки у контексті практичної психології / М. Й. Боришевський // Актуальні проблеми практичної психології: матеріали Міжнар.конф. (Херсон, 23–24 квітня 2009 р.)/ МОН, Херсонський держ.ун-т. — Херсон, 2009. — С.113–120.
3. Платонов Ю. П. Путь к лидерству / Ю. П. Платонов. — СПб.: Речь, 2006. — 348 с.
4. Кононенко А. О. Психологічні складові індивідуального іміджу сучасного педагога: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “педагогічна та вікова психології” / А. О. Кононенко. — Одеса, 2003. — 23 с.
5. Мазоренко М. О. Соціально-психологічні механізми створення іміджу//Актуальні проблеми практичної психології: матеріали Міжнар.конф. (Херсон, 23–24 квітня 2009 р.)/ МОН, Херсонський держ. ун-т. — Херсон, 2009. — Т.ІІ. — С. 18–24.

6. Мэйджер Ч. Кто такой харизматический лидер / Ч. Мэйджер // Психология современного лидерства. — М.: Когито-Центр, 2007. — С.91–98.
7. Trice H. M., Beyer J. M. Charisma and its routinization in two social movement organization. Research in organizational behavior. Greenwich, CT: JAI Press. 2000. P. 113–164.
8. Howell J. Charismatic leadership: submission or liberation BusinessQuarterly. — 1995. P 63–69.

Д. В. Фучеджи

соискатель кафедры дифференциальной и экспериментальной психологии,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

**ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТНОЙ ХАРИЗМАТИЧНОСТИ
В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ**

Резюме

Анализ научных первоисточников показал наличие традиционных взглядов на проблему харизматичности, которые, в основном, представлены в зарубежных исследованиях и не раскрывают внутреннюю психологическую структуру данного феномена. Современный взгляд на проблему харизматичности требует выявления глубинно-психологических механизмов ее становления и возможностей развития на сензитивных к этому явлению этапах личностного развития.

Ключевые слова: харизматичность, имидж, самоактивность, субъектность.

D. V. Fuchedzhi

competitor of department by a differential and experimental to psychology,
Odessa national university of the name of I. I. Mechnikova

**A PROBLEM OF PERSONALITY CHARISMA IS IN MODERN
PSYCHOLOGICAL SCIENCE**

Summary

The analysis of scientific original sources rotined the presence of traditional looks to the problem of charisma, which, mainly, in foreignn researches, and does not expose the underlying psychological structure of this phenomenon. A modern look to the problem of charisma requires the exposure of psychological mechanisms of its becoming and possibilities of development on sensitive to this phenomenon the stages of personality development.

Key words: charisma, image, selfactivity, subject.

Т. П. Чернявська

канд. пед. наук, доцент

Одеський державний економічний університет,
кафедра управління персоналом і економіки праці

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ УСПІШНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В БІЗНЕС-ДІЯЛЬНОСТІ

У статті обґрунтовуються психологічні складові успішності особистості в бізнес-діяльності: інтуїція та бізнес-чуття, лідерські здібності проектування успіху і прямування до нього, відповідальність, управління емоційним станом, психологічна зрілість. Результати даного дослідження можуть бути застосовані в розробці психологічного інструментарію оцінювання, управлінського консультування і тренінгової підготовки бізнесменів.

Ключові слова: успішність особистості в бізнесі, інтуїція, бізнес-чуття, лідерство, відповідальність, психологічна зрілість.

Українське суспільство все більше усвідомлює, що лідери бізнесу є однією з дійових сил, яка здатна вивести економіку нашої країни з кризи та сприяти її розвитку. Вітчизняному бізнесу необхідні теоретичні, методологічні і методичні основи для перетворення його в цивілізований, ефективний і успішний для його учасників. Умови щодо розробки таких основ є. Вони створені до деякої міри практикою вітчизняного бізнесу останніх 20 років і наявним великим досвідом розвитку бізнесу, який ініціював світову економічну думку на розробку економічної теорії бізнесу, а бізнесменів — на осмислення і розвиток практики його ефективного ведення.

Для психології бізнес — це один з видів професійної діяльності, такий як політика, спорт високих досягнень, військова справа, винахідницька діяльність та ін. Кожна людина може знайти в бізнесі свої інтереси, досягти життєво важливих цілей, добитися значущих результатів, отримати задоволення активності і амбіцій. У бізнесі, як і в будь-якій іншій професійній діяльності, люди, що володіють різними здібностями і різним рівнем професіоналізму, досягають різного рівня успішності. Це означає також і те, що для ефективної бізнес-діяльності необхідно підбирати відповідних фахівців, яким можна і необхідно безперервно навчатися.

Тому актуальність дослідження психологічних складових успішності особистості в бізнес-діяльності полягає в необхідності розробки: 1) психологічних критеріїв підбору та входження в команду керівників підприємств вищої і середньої ланки, а також інших, необхідних бізнесу фахівців; 2) психологічного інструментарію оцінювання, управлінського консультування, тренінгової підготовки учасників бізнес-діяльності.

Аналіз творчої спадщини персонологів ХХ сторіччя: К. О. Абульханової-Славської [1; 2], Е. В. Ільєнкова [3], А. Маслоу [6], Г. Олпорта [7], К. Роджерса [8], дослідників проблем особистісного і професійного розвитку Є. О. Клі-

мова [4], В. І. Лебедева [5] — дозволяє нам стверджувати, що особистість, успішна в професійній діяльності, зокрема в бізнесі, може ефективніше, порівняно з іншими, самореалізуватися в соціальному середовищі, зберігаючи при цьому необхідний баланс особистої свободи та індивідуальної своєрідності.

Особливий інтерес у зв'язку з проблемою успішності суб'єкта в бізнес-діяльності представляє виділений у роботах К. О. Абульханової-Славської такий психосоціальний особистісний тип, як “нові росіяни”, який володіє високою адаптованістю в суспільстві. Для них характерний особливий тип свідомості, що характеризується усвідомленням своєї суб'єктності і об'єктності в соціальній дійсності, наявністю нових несуперечливих цінностей, умінням ставити і ухвалювати рішення по конкретних проблемах, а також оптимізмом як інтегральною проекцією особистісної активності і високими збалансованими показниками ініціативності. Специфіка їх мислення полягає в здатності вирішувати проблеми, пов'язані з професійною діяльністю в сучасному невизначеному і нестабільному соціальному просторі. Завдяки оперативності мислення, його швидкості і здатності ухвалювати рішення, складнощі когнітивного стилю як здібності утримувати в свідомості достатньо довго проблеми і варіанти їх рішення, представники цієї групи, пише автор, “йдуть шляхом створення з різних наборів соціальних даних якихось композицій, кожна з яких відрізняється оригінальністю. Тим самим, дана група, по-перше, сама створює умови для інших соціальних груп, по-друге, створює для себе опори в соціальній дійсності” [2]. Основний висновок, який робить дослідник щодо “нових росіян” полягає в тому, що їх лідируючий стан у сучасному російському суспільстві обумовлений оригінальними інтелектуальними здібностями у поєднанні з ініціативою і відповідальністю за умови, що всі ці характеристики ініційовані і “затребувані до дії” не обставинами життя або професійними обов'язками, а перш за все, активною позицією самої особистості.

З позиції теоретичного аналізу для нас є очевидним, що особистість, успішна в бізнес-діяльності, — це, перш за все, зріла особистість, яка знаходиться в безперервному процесі становлення, яке продовжується все життя (у формі самоактуалізації, самореалізації). Провідні характеристики професійно-успішної особистості — психічне здоров'я, функціональна автономність (незалежність) і мотивація активності усвідомленими процесами (А. Маслоу [6], Г. Олпорт [7], К. Роджерс [8]).

Психологічні складові успішності особистості в бізнес-діяльності, на нашу думку, наступні: 1) організована інтуїція та економічне чуття, 2) лідерські здібності проектування майбутнього успіху і прямування до нього, 3) відповідальність рішень і дій, 4) управління емоційним станом. Психологічна зрілість як системоутворююча якість особистості доповнює вказані складові успішності в бізнес-діяльності.

Теоретичне обговорення структури особистості, успішної в бізнес-діяльності, — це проблема специфічної ієрархії якостей, утворюючих структурну цілісність. Тому істотним моментом дослідження успішності

особистості в бізнес-діяльності залишається питання розробки адекватних засобів її діагностики і підтримки становлення на різних етапах розвитку бізнес-діяльності відповідно до рівня успішності цієї діяльності. Пошук науково обґрунтованих шляхів вирішення цих проблем складає перспективу наших подальших досліджень.

Мета теоретичного і емпіричного дослідження — вивчення психологічних складових успішності особистості в бізнес-діяльності.

Завдання дослідження.

1. Провести теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми успішності особистості в професійній діяльності, у тому числі і в бізнес-діяльності.

2. Провести емпіричне дослідження чинників бізнес-успішності, під впливом яких формуються особливості особистості і професійної діяльності бізнесменів з урахуванням рівня їх бізнес-успішності, гендерних відмінностей.

3. Розробити психологічний інструментарій оцінювання, управлінського консультування і тренінгової підготовки бізнесменів.

Відповідно до мети і завдань дослідження були підібрані методи дослідження. З метою аналізу і узагальнення теоретичних концепцій особистості бізнесмена, психологічних аспектів бізнес-діяльності були вивчені літературні джерела.

Метод наукового спостереження включав низку критеріїв, які були вивчені у досліджуваних бізнесменів: особливості мовного спілкування із співробітниками, клієнтами, постачальниками, партнерами; особливості немовної поведінки (зоровий контакт, міміка, жести, пози та ін.); особливості креативності в бізнесі (маркетинг, реклама, дизайн, конструювання) та інші особливості поведінки.

Серед методів психолого-діагностичного обстеження були використані опитувальні методи (анкетування, інтерв'ю, бесіда).

З метою отримання адекватних результатів нами була розроблена авторська психолого-діагностична методика — тест-опитувальник для бізнесменів, який включав біографічні відомості, результати психологічного обстеження і низку специфічних додаткових відомостей. Методика пройшла перевірку на валідність і надійність.

В дослідженні взяло участь 227 осіб у віці від 30 до 60 років, з них 147 чоловіків і 80 жінок, що, відповідно, складає близько 65 % та 35 %. Дані відображені в таблиці 1.

Аналіз літературних джерел дозволив нам встановити, що психологічні особливості особистості в бізнес-діяльності вивчаються вітчизняними психологами і економістами переважно в контексті успішності в підприємницькій діяльності, з превалюючою опорою на дані зарубіжних авторів та їх теоретичні переваги. Причому набір характеристик має стійку повторюваність: тенденцію до незалежності, мотивації досягнень, схильність до ризику, що складає інваріантну частину психологічного портрету підприємця. Робляться спроби типологізувати підприємців, які характеризуються суб'єктивним вибором підстав. Об'єктом більшості робіт є студенти

і представники менеджменту, що не дозволяє однозначно екстраполювати отримані дані на соціально-професійну групу бізнесменів. До того ж проявляються стереотипи дослідників відносно підприємців.

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за віком і статтю

Вік	Кількість (n та %) досліджуваних за статтю (з 227 осіб)					
	Чоловіки		Жінки		Всього	
	n	%	n	%	n	%
30–34	25	11,01	23	10,13	48	21,15
35–44	56	24,67	37	16,30	93	40,97
45–54	47	20,70	18	7,93	65	28,63
55–60	19	8,37	2	0,88	21	9,25
Разом	147	64,76	80	35,24	227	100,00

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь власники середніх виробничих підприємств (15 чоловіків), власники малих торговельних підприємств — приватні підприємці (17 чоловіків, 15 жінок), топ-менеджери (84 чоловіки, 35 жінок) та менеджери середньої ланки (31 чоловік, 30 жінок) виробничих підприємств Одеси.

Окрім вищеназваних складових успішності особистості в бізнес-діяльності на рівень бізнес-успішності впливають особливості життєвого шляху, пройденого бізнесменами до створення власного бізнесу, і чинники, під впливом яких вони ухвалюють рішення зайнятися бізнесом (вік, здоров'я, особливості характеру, освітній рівень, сімейні передумови, вплив минулої роботи тощо).

Стосовно ідеального віку для вступу на шлях бізнесу, то, на наш погляд, його не існує. Більшості людей, щоб зробити перші кроки в бізнес-діяльності, властиво чекати фінансової підтримки або допомоги сім'ї. З іншого боку, схильність до бізнесу може наблизити момент ухвалення рішення стати бізнесменом. Як правило, у віці 30–35 років чоловіки починають розглядати можливість роботи на себе, жінки частіше вступають на шлях бізнесу у віці 35–39 років. Інший примітний вік — 50–55 років, коли діти виросли, живуть незалежно і ніщо не заважає ризикнути і спробувати бути самому собі господарем, начальником, вільним від контролю і управління ззовні.

Чинники, під впливом яких підприємці ухвалюють рішення зайнятися бізнесом (фізичне здоров'я і енергія, характер і життєві установки, освітній рівень, сімейні передумови, вплив минулої роботи), отримані нами в опитуваннях і бесідах з бізнесменами, проведеними в травні 2010 р., представлені в таблиці 2.

Міцне здоров'я, висока “навантаженість”, стресостійкість, позитивний емоційний стан, готовність до ризику та дій в умовах дефіциту часу і інформації, енергія, що дозволяє постійно діяти, — це природні і необхідні умови управління власним бізнесом, який відрізняється великим об'ємом роботи і високими психологічними навантаженнями.

Чинники, що впливають на формування успішності особистості в бізнес-діяльності

Чинники	Прояви чинників
Фізичне здоров'я та енергія	Міцне здоров'я, здатність постійно діяти, здатність працювати багато годин в обмеження відпочинку і сну — природний порядок речей на етапі створення нового бізнесу.
Освітній рівень	Більшість досліджуваних бізнесменів має середню спеціальну або вищу освіту, хоча підприємці-самородки час від часу з'являються і можуть досягати високої успішності.
Характер і життєві установки	Бізнес як покликання вабить до себе людей, що прагнуть до незалежності, володіють нестандартним баченням світу, здатних діяти в умовах невизначеності, які розглядають бізнес як інструмент, що дозволяє досягати поставлених цілей.
Сімейні передумови	В удачливих бізнесменів зазвичай є дружина або чоловік, батьки або близькі родичі, які управляють власним бізнесом.
Вплив колишньої роботи	Удачливі бізнесмени частіше займаються бізнесом, пов'язаним з близькою їм професійною сферою.

Готовність поступитися власними інтересами в ім'я досягнення успіху і трудитися, не розпилюючи енергію на інші заняття, поки мета не буде досягнута, важливі як на етапі створення власного бізнесу, так і на наступних етапах його розвитку.

Існує думка, що люди бізнесу в своїй масі створені погано, що їх освітній рівень нижчий, ніж у населення в цілому. За даними проведеного нами дослідження, рівень освіти лідерів бізнесу, топ-менеджерів і менеджерів середньої ланки виробничих підприємств вище середнього. Проте наші дослідження показують, що тип і якість здобутої освіти не завжди повною мірою відповідають тому, що необхідно для створення власного бізнесу і ефективного управління ним. У цьому смислі жінки-приватні підприємці, кваліфікація яких за освітою часто не має відношення до бізнесу або технічних галузей, знаходяться в гіршому стані, чим їх колеги-чоловіки.

Проведене дослідження дозволило виокремити відмітні особистісні особливості власників бізнесу від найманих менеджерів.

Характерні психологічні особливості власників бізнесу — це добре розвинена інтуїція і економічне чуття, які допомагають бізнесменам ухвалювати швидкі рішення і сміло діяти; потреба в самоактуалізації у сфері бізнесу; виражений інтернальний локус відповідальності, розкриваючий сензитивність до ситуацій успіху і невдачі; орієнтація на результат, а не на процес; явне домінування інтересів і ціннісних установок, пов'язаних з роботою, ніж з іншими сферами життя, спрямованість даних установок в майбутнє; сформовані здібності рефлексій, виражена самоідентифікація з бізнесом, висока самоефективність і упевненість у собі; розвинена і адекватна система емоційної регуляції; виражені пізнавальні потреби і прагнення до професійного зростання. Характерними особливостями психологічного портрета найманих менеджерів виступають поєднання екс-

тернального локуса контролю у сфері невдач і інтернального відносно розв'язання майбутніх проблем; гармонійність вираженості інтересів і ціннісних установок відносно роботи порівняно з іншими сферами життя; схильність розглядати бізнес-освіту як резерв професійного і особистісного розвитку; тенденція оцінювати успішність професійної діяльності через показники внутрішнього зростання, а не об'єктивні результати своєї праці або діяльності компанії; прагнення до професійного управління, заснованого на наукових уявленнях у галузі менеджменту, маркетингу і т.п.; прагнення розглядати професійні успіхи як наслідок власних зусиль і активності.

Психологічні портрети, які виступили результатом бесід з досліджуваними власниками бізнесу і найманими менеджерами, мають як загальні, так і відмітні особливості. Суб'єкти бізнес-діяльності обох груп характеризуються однаково високим рівнем потреби в досягненні, високим інтелектом і лабільністю в зоні когнітивно-емоційних процесів, тенденцією ускладнювати професійні цілі і не зупинятися на досягнутому.

Результати порівняння психологічних особливостей власників і менеджерів представлені нижче у вигляді схожих і відмітних характеристик відповідно в таблицях 3 та 4.

Таблиця 3 надає уявлення про відмітні особливості власників бізнесу від найманих менеджерів, зокрема, першим властиві домінування ціннісних установок, пов'язаних з роботою; висока відповідальність у рішеннях і діях; інтуїція і економічне чуття; тенденції розглядати бізнес-освіту як актуальну потребу і оцінювати успішність власної бізнес-діяльності через об'єктивні критерії досягнень компанії.

Таблиця 3

Відмітні психологічні особливості суб'єктів бізнес-діяльності

Власників	Менеджерів
Явне домінування ціннісних установок, пов'язаних з роботою, порівняно з іншими сферами життя.	Гармонійність вираженості ціннісних установок відносно роботи порівняно з іншими сферами життя.
Виражений інтернальний локус відповідальності.	Поєднання екстернального локуса контролю у сфері невдач і інтернального відносно вирішення майбутніх проблем.
Розвинена інтуїція у поєднанні зі сформованими здібностями рефлексій і економічним чуттям.	Розвинені здібності рефлексій, схильність до самоаналізу.
Тенденція розглядати бізнес-освіту як актуальну потребу.	Тенденція розглядати бізнес-освіту як резерв, "страховку".
Тенденція оцінювати успішність власної професійної діяльності через об'єктивні критерії функціонування компанії на ринку.	Тенденція оцінювати успішність бізнес-діяльності через показники внутрішнього зростання, а також через матеріальне благополуччя, кар'єрне зростання в цілому, при цьому не обов'язково в одній компанії.

Відмітні особливості найманих менеджерів від власників бізнесу включають: гармонійність вираженості цінностей роботи та інших сфер життя; схильність у невдачах звинувачувати зовнішні обставини; схильність до самоаналізу; тенденції розглядати бізнес-освіту як резерв та оцінювати успішність професійної бізнес-діяльності через показники внутрішнього зростання (придбання професійних знань, інтелектуальний розвиток, вдосконалення соціальних навичок), а також через матеріальне благополуччя, кар'єрне зростання в цілому, при цьому не обов'язково в одній компанії.

Схожі психологічні особливості власників бізнесу і менеджерів підприємств представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Схожі психологічні особливості власників і менеджерів

<p><i>Сфера особистості:</i></p> <ul style="list-style-type: none">
– цілеспрямованість, наполегливість в досягненні мети
– прагматизм
– готовність до самовдосконалення, актуалізації своїх можливостей і потенціалу в цілому.
<p><i>Сфера мотивації, ціннісних орієнтацій:</i></p> <ul style="list-style-type: none">
– переважання мотивації досягнення успіху над мотивацією уникнення невдач;
– тенденція ускладнювати професійні цілі, не зупинятися на досягнутому;
– виражені пізнавальні потреби у сфері професії; прагнення до управління, заснованого на науковому менеджменті, маркетингу і т. п.
<p><i>Сфера інтелекту:</i></p> <ul style="list-style-type: none">
– здатність концентруватися на головному;
– здатність бачити ситуацію з різних сторін;
– здатність швидко засвоювати нове, але тільки корисне в плані матеріальних, кар'єрних вигод і т. п.;
– здібність до розумного ризику, заснованого на оцінці ситуації, ретельному розрахунку, прогнозі розвитку ситуації.

В проведеному дослідженні отримані дані про гендерні відмінності у досліджуваних учасників бізнесу: чоловікам-приватним підприємцям властиві виражені інтернальність, самовпевненість, схильність до нововведень, синергія, напруженість, а жінкам приватним-підприємцям — виражена контактність і комунікабельність, незалежність, гнучкість поведінки. У досліджуваних топ-менеджерів у проведеному дослідженні гендерних відмінностей не встановлено.

Вивчення сімейних передумов успішності особистості в бізнес-діяльності показало, що більшість бізнесменів до моменту свого першого крупного ділового почину вже перебували у шлюбі. Подружжя підтримка відіграє, на думку досліджуваних, велику роль, особливо якщо бізнесом займається жінка. Родичі, що мають бізнес-досвід, істотно допомагають у роботі і час-то надають фінансову допомогу, а також проявляють розуміння і психологічну підтримку.

Вплив колишньої роботи на успішність особистості в бізнесі виявляється в тому, що удачливі бізнесмени частіше займаються бізнесом, пов'язаним з близькою їм професійною сферою.

Психологічні особливості і основні віхи життєвого шляху, що сприяють успішності особистості в бізнес-діяльності, виявляються у кожного конкретного бізнесмена по-своєму відповідно до того, яке конкретне поєднання якостей характеру і чинників, які спонукають їх до створення і управління власного бізнесу, виявляються у кожному конкретному випадку.

Висновки

В період глобальної економічної кризи зростає актуальність досліджень теоретичних, методологічних і методичних основ психології успішності особистості в бізнес-діяльності.

Теоретичний аналіз і узагальнення наукової літератури з проблеми психології успішності особистості в професійній діяльності, зокрема, у бізнес-діяльності, а також практичний досвід дозволили нам визначити наступні психологічні складові успішності особистості в бізнес-діяльності: 1) організована інтуїція і економічне чуття, 2) лідерські здібності проектування майбутнього успіху і прямування до нього, 3) відповідальність рішень і дій, 4) управління емоційним станом; 5) психологічна зрілість як системоутворююча якість особистості.

Розвиток бізнес-освіти в Україні потребує наукового осмислення, емпіричних досліджень і психологічного супроводу не фрагментарно, а системно і систематично.

Результати проведеного дослідження дозволили розробити психологічний інструментарій оцінювання, управлінського консультування і тренінгової підготовки суб'єктів бізнес-діяльності.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1980. — 336 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
3. Ильенков Э. В. Диалектическая логика / Э. В. Ильенков. — М.: Наука, 1992. — 216 с.
4. Климов Е. А. Путь в профессию / Е. А. Климов. — Л.: Лениздат, 1984. — 189 с.
5. Лебедев В. И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах: Учебник / В. И. Лебедев. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 431 с.
6. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А. Г. Маслоу [Пер. с англ.] — СПб.: Издат. группа "Евразия", 1997. — 430 с.
7. Олпорт Г. Становление личности / Г. Олпорт. — М.: Смысл, 2002. — 461 с.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс [Пер. с англ., общ. ред. и предисл. Исениной Е. И.] — М.: Изд. группа "Прогресс", "Универс", 1994. — 480 с.
9. Чернявская Т. П. Опыт психологического сопровождения изменений в организациях / Т. П. Чернявская. Наукові праці МАУП, 2001, вип. 2. — С. 65–67.

Т. П. Чернявская

канд. пед. наук, доцент

Одесский государственный экономический университет
кафедра управления персоналом и экономики труда

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ УСПЕШНОСТИ
ЛИЧНОСТИ В БИЗНЕС-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Резюме

В статье обосновываются психологические составляющие успешности личности в бизнес-деятельности: интуиция и бизнес-чутье, лидерские способности проектирования успеха и ведения к нему, ответственность, управление эмоциональным состоянием, психологическая зрелость. Результаты данного исследования могут быть применены в разработке психологического инструментария оценивания, управленческого консультирования и тренинговой подготовки бизнесменов.

Ключевые слова: успешность личности в бизнесе, интуиция, бизнес-чутье, лидерство, ответственность, психологическая зрелость.

T. P. Chernyavskaya

Ph. D., Docent, Department of Personnel Management & Labour Economy
Odessa State Economic University

**PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF PERSON'S SUCCESSIVENESS
IN BUSINESS ACTIVITY**

Summary

In the article some psychological components of person's successfulness in business-activity are substantiate, such as: intuition and business flair, business feeling, leaders and leadership abilities for designing of success and ways leading to it, responsibility, management of emotional states, psychological maturity. The results of this research can be applied in working out of psychological instrument of assessment, manager's consulting and workshop training of businessmen.

Key words: person's success in business, intuition, business flair, business feeling, leadership, responsibility, psychological maturity.

М. М. Шевченко

Краматорський економіко-гуманітарний інститут

ФОРМУВАННЯ КРЕАТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

В статті розглядаються сучасні підходи до проблеми вивчення творчого потенціалу студентів-психологів. Розглядаються об'єктивні та суб'єктивні чинники формування особистісної креативності студентів-психологів та їх вплив на професійне становлення майбутнього фахівця.

Ключові слова: особистісна креативність, творча індивідуальність, професійне самовизначення, професійна орієнтація, фахівець, психолог, сензитивний період.

Постановка проблеми. Побудова сучасної Української держави, становлення громадянського суспільства обумовлюють виникнення суспільного запиту на виховання творчої особистості, індивідуальності, здатної генерувати оригінальні ідеї, самостійно мислити, приймати сміливі, нестандартні рішення. Водночас доводиться констатувати, що в силу об'єктивних і суб'єктивних причин вища школа в Україні не є продуцентом високomorальних всебічно розвинених особистостей. Спостерігається профанація вищої освіти, комерціалізація освітніх послуг, невизначеність і непослідовність у проведенні освітніх реформ. Відтак важливим завданням сучасної національної освіти є оптимізація навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах, орієнтація на формування і розвиток індивідуальності кожного студента.

Мета статті. Студентський вік — сензитивний щодо розвитку креативного мислення. Це є передумовою для впровадження в теорію та практику навчання інноваційних методів (комплексної програми розвитку креативного мислення майбутніх практичних психологів). Комплексна програма розвитку креативного мислення майбутніх практичних психологів — це спецкурс, що поєднує лекції та практично-дискусійні заняття (для формування у студентів-психологів теоретичних знань щодо специфіки креативного мислення та комунікативного програмування креативних моделей поведінки); лабораторно-тренінгові заняття (для оволодіння практичними навичками для подальшого застосування в професійній діяльності); додаткову самостійну роботу (для самовдосконалення, самодетермінації майбутнього фахівця).

Аналіз останніх досліджень. У радянський час проблему індивідуальності студента вивчали Л. Виготський, В. Мерлін, С. Ніколаєва, І. Резвіцький. У працях Л. Когана, І. Кона, В. Оссовського, Л. Сохань, Г. Чередниченка та інших дослідників аналізувалися потреби, духовні запити, професійні орієнтації студентської молоді, особливо в контексті соціально-економічних, політичних і культурних змін тодішнього суспільства.

В останнє десятиріччя завдяки зусиллям таких вчених, як В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко, І. Надольний, В. Огнев'юк, М. Степко, В. Татенко, Т. Яценко проблема формування і розвитку творчої особистості студента стала однією з центральних в українській гуманітарній науці. Водночас виникла необхідність поглибленого аналізу психолого-педагогічних, культурно-освітніх, правових, соціально-економічних та політичних чинників формування творчої індивідуальності, переосмислення існуючих наукових підходів. Саме це визначило мету нашої статті — дослідити перспективні напрями особистісного розвитку і саморозвитку особистості студента. Креативне мислення має такі характеристики: швидкість (продуктивність), гнучкість, оригінальність, розробленість, рівень розвитку яких можна визначити за допомогою відповідних тестів. Але існуючі тести досліджують різноманітні характеристики дивергентного мислення, оцінюючи сформованість яких, не можемо зрозуміти всієї специфіки креативного мислення. Тому при дослідженні необхідно звертати увагу на ступінь новизни продукту, особистість творця, хід протікання творчого процесу, умови, що впливають на творчість чи гальмують її. Основними відмінностями креативного мислення майбутніх практичних психологів повинна бути гнучкість і розробленість, що підтверджується проведенням кореляційним аналізом, попередніми дослідженнями. На констатувальному етапі експерименту встановлено: у майбутніх практичних психологів найбільш розвинена швидкість мислення при недостатній розвиненості гнучкості, оригінальності та розробленості.

Формування творчої індивідуальності передбачає:

1. Гнучкість мислення, його критична спрямованість.
2. Оригінальність мислення, його здатність до імпровізації.
3. Легкість вибору і варіювання ідей, проектів, планів.
4. Ініціативність.
5. Здатність до адекватної відповіді на виклики середовища.

“Критичність” мислення характеризують наступні ознаки:

- майстерність у застосуванні на практиці;
- відповідальність;
- нестандартність;
- наявність критеріїв (стандартів, законів, правил, схем, інструкцій, вказівок тощо);
- самокорекція;
- “відчуття контексту” [3].

Оригінальність мислення означає, що воно не може ґрунтуватися лише на алгоритмах чи інших спрощених або механічних процедурах. Воно корисне тоді, коли необхідно зважити та оцінити альтернативи, врахувати пріоритети й визначити достовірність та доречність тих чи інших рішень. Можливість вибору і варіювання ідей дозволяє оперативно вирішувати конкретні питання, шукати оптимальне розв'язання тих чи інших завдань.

Ініціативність виступає важливим індикатором прояву соціального, колективістського начала, розвитку саморефлексії студента.

Здатність до адекватної відповіді на виклики середовища дозволяє забезпечити безпечний розвиток особистості студента.

На нашу думку, можна виокремити п'ять перспективних напрямів формування і розвитку студента як творчої особистості.

1. Розвиток особистості студента з життєвою орієнтацією “бути”, а не “мати”.

Установка “бути”, за Е. Фроммом, означає “оновлятися, рости, виливатися, любити, вириватися зі стін свого ізольованого “я”, мати глибокий інтерес, чуттєво спрямовуватися до чого-небудь, віддавати” [4, 94]. Тобто в нових соціокультурних умовах виникає необхідність подолання егоцентристської спрямованості, “одновимірності людини” (Г. Маркузе), гуманізації та демократизації навчально-виховного процесу, оновлення структури і змісту освіти.

2. Всебічний розвиток особистості студента.

Система вищої освіти має готувати універсальну людину, метою і смислом дій якої повинні бути “цілісне знання” й “цілісний світ”, про який писав ще на початку ХХ століття наш співвітчизник В. І. Вернадський. Відтак постає необхідність “цілісного інтегрального дослідження індивідуальності” (В. Мерлін). Розв'язання будь-якої практичної проблеми стосовно людини лише тоді найбільш повне і точне, коли враховується вся різноманітність умов, що визначає діяльність людини і, отже, різноманітність тих індивідуальних особливостей різного ієрархічного рівня, від яких залежить ця діяльність [5].

3. Пріоритет духовно-морального розвитку особистості студента.

Особистість студента повинна формуватися головним чином через засвоєння кращих культурних здобутків людської цивілізації, усвідомлення свого культурного світу, розвитку волі.

4. Вільний розвиток особистості студента.

Студент повинен культивувати свій інтелект і свої раціональні сили. Як слушно зауважує з цього приводу французький педагог і мислитель М. Лебель, “потрібно повільно, але наполегливо приводити студентів за допомогою роздумів, фізичної праці, навчання до знань, до наукового пошуку, до вибору належних способів поведінки і самообслуговування, навчити бачити, слухати, думати, мислити, розбиратися в ієрархії сенсів вічних цінностей” [6]. Студент має право вибору в процесі навчання і з цим повинні рахуватися викладачі.

5. Формування ноосферного мислення у студентів у процесі навчання у вузі.

Гуманітарна підготовка повинна бути зорієнтованою на формування фахівця з широким кругозором, знанням історії, культури, філософії і основ державотворення, з розвинутими почуттями громадянської свідомості і відповідальності, сформованими морально-етичними цінностями й принципами та нормами [7, 6]. Зростає суспільний запит на фахівця, здатного орієнтуватися в сучасному полікультурному просторі, приймати виважені управлінські рішення, враховувати коеволюційний розвиток людини, природи і суспільства, дбайливо ставитись до інших людей — суб'єктів спілкування, пізнання, соціальної творчості.

Польський філософ Іоланта Вільш, аналізуючи стан сучасної освіти з позицій філософського переосмислення, зауважує, що на нинішньому етапі розвитку суспільства логічно-філософські та детерміністично-наукові парадигми є застарілими і не сприяють успішному розв'язанню проблем, у тому числі й освітянських. На зміну старим парадигмам приходять нова кібернетично-системна парадигма, згідно з якою людина та її довкілля сприймається як система, як інтегральна цілісність, а зміни, що відбуваються в реальності, мають міждисциплінарний характер [1]. Звідси виникає необхідність гармонійного розвитку природи, культури і людини як цілісних універсумів.

Таким чином, в нових історичних умовах відбувається модернізація вищої освіти, переорієнтація спрямованості навчально-виховного процесу на формування фахівців з широким кругозором, інноваційним мисленням і творчими здібностями, здатних генерувати нові ідеї, без чого неможливий поступальний розвиток суспільства.

Методика та організація дослідження. Дослідження проведене на базі Краматорського економіко-гуманітарного інституту зі студентами напряму психологія у кількості 56 осіб.

Експериментальне дослідження особистісної креативності студентів-психологів охоплює психодіагностику та психокорекцію не тільки когнітивної, але й емоційно-вольової сфери особистості.

Згідно з поставленими задачами була сформована програма експериментального дослідження та програма тренінгу для етапу формуючого експерименту.

Результати дослідження. Аналіз застосованих психодіагностичних методик показав, що майбутні психологи, навчаючись у вузі, мають середній рівень розвинутої творчого потенціалу та особистісної креативності. Це дає підґрунтя для практичної роботи зі студентами на підвищення рівня їх особистісної креативності.

Другий етап аналізу результатів дослідження передбачає визначення впливу психокорекційної роботи на досліджувані показники креативності шляхом порівняння даних до та після проведення психокорекційних вправ.

Аналіз результатів дослідження на предмет статистичної значимості психокорекційного впливу підтвердив суттєвість змін досліджуваних параметрів самоактуалізації особистості після впливу психокорекційних заходів. Статистичну значимість змін мають параметри оригінальності та емпатії.

Висновки. Ми можемо зробити висновок, що на етапі констатуючого експерименту рівень ступеня креативності перебував на середньому рівні. Після проведення формуючого експерименту, в якому був використаний ряд корекційних вправ і тренінгів, рівень креативності студентів значно зріс.

На основі нашого дослідження ми пропонуємо низку рекомендацій для психологів, педагогів та студентів.

1. При роботі педагога зі студентами-психологами ми пропонуємо використовувати нашу корекційну програму на заняттях для підвищення рівня особистісної креативності.

2. Для студентів-психологів для підвищення рівня професійних якостей пропонуємо систему корекційних вправ на розвиток творчого інтелекту.

3. Для адміністрації вузу ми пропонуємо включити в учбову програму підготовки майбутніх психологів тренінг особистісної креативності.

Література

1. Богоявленская Д. Б. О предмете и методе исследования творческих способностей // Психологический журнал. — 1995. — № 5.
2. Дружинин В. Н. Психодиагностика общих способностей. — М., 1996.
3. Ермолаева-Томина Л. Б. Исследование факторов, детерминирующих индивидуальные различия в проявлении творческой активности // Психология творчества. — М., 1990. — С. 117–130.
4. Никитин О. Д. Использование средств творческого самовыражения в образовательной практике (на примере преподавания психологических дисциплин в вузах) // Проблемы и перспективы социокультурной адаптации детей и юношества средствами художественного творчества. — М.: Компания “Спутник”, 2006.
5. Козленко В. Н. Проблема креативности личности // Психология творчества. — М., 1990. — С. 131–148.
6. Куприна М. В. Мотив достижения в структуре креативной личности: Автореферат диссертации ... кандидата психологических наук. — Сахалинский государственный университет, 2004.
7. Никитин О. Д. Использование средств творческого самовыражения в образовательной практике (на примере преподавания психологических дисциплин в вузах) // Проблемы и перспективы социокультурной адаптации детей и юношества средствами художественного творчества. — М.: Компания “Спутник”, 2006.
8. Рудкевич Л. А. Талант: психология и становление: Социальная психология личности / Научн. ред. А. А. Бодалев. — Л., 1974.

М. М. Шевченко

Краматорский экономико-гуманитарный институт

ФОРМИРОВАНИЕ КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ

Резюме

В статье рассматриваются современные подходы к проблеме изучения творческого потенциала студентов-психологов. Рассматриваются объективные и субъективные факторы формирования личностной креативности студентов-психологов и их влияние на профессиональное становление будущего специалиста.

Ключевые слова: личностная креативность, творческая индивидуальность, профессиональное самоопределение, профессиональная ориентация, специалист, психолог, сензитивный период.

M. M. Shevchenko

Kramatorsk economico-humanical institute

FORMING OF CREATIVITY OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

Summary

In the article modern approaches are examined to the problem of study of creative potential of students-psychologists. The objective and subjective factors of forming of personality creativity of students-psychologists and their influence are examined on the professional becoming of future specialist.

Key words: personality creativity, creative individuality, professional self-determination, professional orientation, specialist, psychologist, sensitive period.

Наукове видання

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского национального университета

•

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 15 • Випуск 9 • 2010

Серія: Психологія

Збірник наукових праць

Українською та російською мовами

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*
Коректор *Н. І. Дуброва*

Здано у виробництво 05.07.2010. Підписано до друку 30.08.2010. Формат 70x108/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Шкільна”. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,60.
Тираж 300 прим. Вид. № 114. Зам. № 447.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.